

СУЛТОНМУРОД ОЛИМ

НАҚШБАНД
ВА
НАВОИЙ

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
нашрга тавсия этган*

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1996

Қўлингиздаги нашрда улуғ авлиё Баҳоуддин Нақшбанд билан даҳо шоир Алишер Навоийни ўзаро боғлаб турган талай ришталар хусусида сўз юритилади. Шу тариқа ҳаёт билан фалсафанинг, фалсафа билан тасаввуфнинг, тасаввуф билан адабиётнинг, адабиёт билан ғоянинг, ғоя билан сўзнинг бир-бирига чамбарчас алоқаси очила боради. Сиз ундан Нақшбанд билан Навоийнинг башарият шуурий хазинасига ҳисса бўлиб қўшилган дурдона фикру ғояларидан бугунимиз учун керак жиҳатларини ҳам топасиз.

Китоб мактаб ва олий ўқув юртлари адабиёт, одобнома, маънавият ва фалсафа муаллимлари, талабалар, ўқувчилар, маърифат ихлосмандлари ва кенг оммага мўлжалланган.

Махсус муҳаррир — филология фанлари доктори,
профессор **Нажмиддин КОМИЛОВ**

Тақризчилар: филология фанлари докторлари,
профессорлар **Баҳодир САРИМСОҚОВ,**
Ориф УСМОНОВ

О $\frac{4603010000-144}{353(04)-96}$ 201—96

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1996

ISBN 5-645-02621-7

*Ушбу рисола ни бир маҳаллада яшаб,
бир даргоҳда меҳнат қилиб, дилгир суҳ-
ботларига мушарраф бўлганим мен
таниган энг сўнги чинакам нақшбандий
пир — Қутбиддин эшон Муҳиддин ҳожи
ўғилларининг руҳи покларига бағиш-
лайман.*

Муаллиф

УЗИМ УЧУН ЁЗГАНИМ

Муқаддима ўрнида

Чин олим ёстуқин тошдин яратди,
Нима уқди — ани оламга айтти.

Хожа Аҳмад Яссавий

Бу дунёга инсон ўзини англаш учун келади. Ўзни англаш эса — бир умрлик узун жараён. Мавжуд олам сирру синоатларини билишга интилганингиз сари билмаганингизни тушуна борасиз. Кўп буюк-буюк олимларга нисбат бериладиган: «Шуни билдимки, ҳеч нарсани билмас эканман»,— деган гап — ўта ҳаётий бир ҳикмат.

Е. Э. Бертельснинг: «Навойни билиш учун унинг кутубхонасидан тўла бохабар бўлиш керак»,— тарзида айтган бир яхши хулосаси бор. Навойни ўрганишга тутинганимиз заҳоти бу улуғ шоир таянган манбаларни кам кўрганимиз аён бўлаверади. Бобокалонимиз сўз санъати бобида қайси дарёлардан сув ичгани ҳақида озми-кўпми ёзилган. Аммо назарий-фалсафий жиҳатдан, яъни дунёқарашу мафкура маъносидан Навой таянган манбаларнинг биринчиси — Қуръони карим, иккинчиси — ҳадиси шариф, учинчиси — шу иккисидан келиб чиққан тасаввуф фалсафаси. Тасаввуфда шоир дохил бўлган тариқат эса — нақшбандия. Аталишидан ҳам маълумки, бу тариқат бевосита Баҳоуддин Нақшбанд номлари билан боғлиқ.

Хўш, Баҳоуддин Нақшбанд ким? Муҳаммад бинни Муҳаммад Баҳоуддин ан-Нақшбанд ал-Бухорий ҳазрат-

лари башарият ақлий-ҳиссий, илмий-маърифий тараққиётига қандай ҳисса қўшдилар? Нега одамлар ул зоти шарифни бунчалар ихлосу эътиқод билан тилга олади? Қандай қилиб Баҳоуддин «Балогардон» деган рутбага мушарраф бўлганлар? Ахир, Оллоҳнинг ўзи эмасми барча балоларни қайтарувчи? Не учун бу улўф зот қабрларини нафақат Марказий Осиё мамлакатлари, балки Афғонистон, Эрон, Туркиядан, Ҳиндистон, Покистон каби ўлкалару араб давлатларидан келиб зиёрат қиладилар? Нима сабабдандирки, кўпчилик Худо йўлига бағишлагани жонзотларни келтириб, Баҳоуддин қабрлари қошида қурбонлик қилади — халққа тарқатади ё пишириб беради? Нақшбандия қандай тариқат ўзи? Унинг яссавиядан нима фарқи бор? Нақшбандия таълимоти адабиётимизга қанчалар таъсир ўтказди? Алишер Навоийнинг Баҳоуддин Нақшбанд ва у киши такомиллаштирган тариқат ақидаларига муносабати қандай?..

Шу ва шунга ўхшаш саволларга жавоб топмай туриб Баҳоуддин Нақшбанднинг миллий-маърифий тарихимизда тутган ўрнини тайин этиш, ҳатто Алишер Навоий асарлари моҳиятига ҳам етиш мушкул.

XV асргача бўлган бой меросимизга шамс ул-миллатимиз — Алишер Навоийнинг пок назари билан қарашга ўрганиб қолганмиз. Чунки бу буюк қалам соҳибининг ижоди биз учун энг мўътабар миллий қомус янглиғ қадрли. Навоийдан бир аср илгари — 1318—1389 йилларда яшаб ўтган Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётлари ва фаолиятлари, шунингдек, нақшбандия тариқати хусусиятларини ўрганиш Навоий асарлари моҳиятини тушунишни ният қилган ҳар бир китобхон учун табиий бир эҳтиёжга айланиши аниқ. Афсуски, шу пайтларгача Алишер Навоий ижодиётини нақшбандия тариқати ғоялари билан узвий алоқадорликда кўздан кечиришга бағишланган махсус тадқиқотлар яратилган эмас. Шунинг учун ҳозирги шароитда ҳар бир навоийхон бу масалада ўзича изланишга мажбур. Шунинг учун бўлса керак, Абдусалом Абдуқодиров Навоийнинг нақшбандияга муносабатини ўрганишни ҳозирги ўзбек адабиётшунослигининг биринчи даражали режалари қаторига қўшади¹.

¹ Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик.—«Адабий мерос», 1991, 4-сон, 72-бет.

Қўлингиздаги рисола ана шу ички бир эҳтиёж натижаси ўлароқ қоғозга тушди. Бироқ рисолада мавзу кун тартибига қўйилади ва бу борадаги дастлабки кузатишларгина баён этилди, холос. Муаллиф тадқиқда айни масаланинг барча қирраларини қамраб олишни ният қилган эмас. Бу жуда қизиқарли ва ўта муҳим мавзу ҳали кўп ишланади.

Уқийтганингиз рисоладаги фикру мулоҳаза, ҳукму хулоса, талқину таҳлиллар — муаллифнинг ўзи учун ёзганлари. Аммо, эҳтимолки, улар кимларнингдир Баҳоддин Нақшбанд ҳақидаги тасаввурларини кенгайтирар, энг муҳими, балки Алишер Навоий асарлари маъзини чақишига кўмаклашар. Баҳоддин Нақшбанд ҳаёту фаолиятлари, у киши қиёмига етказган тариқат ҳақида кейинги бир-икки йилда чоп этилган мақолаю китоблар қўлингиздаги рисоланинг ана шундай хос йўналишини тайин этган бўлса ҳам ажаб эмас. Чунки айни мавзудаги ҳар қандай икки китоб бир-бирининг такроридан иборат бўлмаслиги, аксинча, ўзаро бир-бирини тўлдириши лозим.

Муаллиф ўзи учун ёзгани — ушбу китобининг Сиз — азизлар тарафидан синчиклаб ўқилишига умидворлик қилади, унга Сизнинг фикрингиз, муносабатингиз... керак.

КОМИЛЛАР КОМИЛИ

«Нақшбандми» ё «Нақшбандий»?

Юртимизнинг бутун дунёга машҳур фарзандларидан бири — Баҳоддин Балоғардоннинг муборак номларидаги касбу корлари билан алоқадор таҳаллуслари «Нақшбанд»ми дейилади ё «Нақшбандий»ми?

Ўзбекистон Президентининг 1992 йили чиқарган 1993 йилнинг сентябрида Баҳоддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигини нишонлаш ҳақидаги Фармони туртки бўлиб, мамлакатимиз илм-фанида нақшбандшунослик жадал бошланди. Қисқа фурсат ичида янги ўзбек нақшбандшунослиги пайдо бўлди. Матбуотда кетма-кет Ориф Усмон, Абдуқодир Ҳайитметов, Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Абдулқодир Зоҳид, Муҳаммаджон Имомназаров ва бошқа талай олимларимизнинг мақолалари чиқиб турди. Та-

валлуд тўйигача ва ундан кейин кўп рисоалар чоп этилди. Доно Насафийнинг «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбандий»¹, Азиз Қаюмовнинг «Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд...»² Садриддин Салим Бухорийнинг «Дилда ёр»³, Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир»⁴, Ориф Усмоннинг «Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида»⁵, Ҳамидхон Исломийнинг «Ипор ҳид ила туғилган ориф Хожа Баҳоуддин Нақшбанд»⁶, Пўлат Зоҳидовнинг «Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Меъморий ҳазира»⁷, Иззат Султоннинг «Баҳоуддин Нақшбанд абадияти»⁸ ва мазкур сатрлар муаллифининг «Хожа Баҳоуддин ҳақиқати»⁹ тадқиқотлари ўқувчилар кўлига тегди. Идрис Шоҳнинг «Нақшбандий тариқати»¹⁰ рисоласи ўзбек, инглиз ва рус тилларида нашр этилди. Абулҳусайн бинни Муҳаммад Али Боқирнинг «Мақомоти ҳазрати Хожа Нақшбанд» рисоласини Маҳмуд Ҳасаний «Баҳоуддин Балогардон»¹¹ деган ном билан таржима қилиб, китобхонларга тақдим этди. Диний алломаларимиз — Шамсуддинхон Зиёвуддинхон ўғли Бобохонов билан Абдулазиз Мансур «Нақшбандий тариқатига онд қўлёмалар фикристи»ни¹² тузиб, нашр қилдирдилар. Ношир-журналист Зуфаржон Жўраев тасаввуф, жумладан, нақшбандия ҳақида талай тадқиқотларни жамлаган «Ғолиблар хайлидан ёнган чи-

¹ Насафий. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбандий. Тошкент, 1992. Бу китоб «Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд» номи билан 1993 йили қайта чоп этилди.

² Қаюмов А. Бу оҳанг ила бўлғасен Нақшбанд... Тошкент, 1993.

³ Бухорий С. С. Дилда ёр. Тошкент, 1993.

⁴ Бухорий С. С. Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир. Тошкент, 1993.

⁵ Усмон О. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. Тошкент, 1993.

⁶ Исломий Ҳ. Ипор ҳид ила туғилган ориф Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Тошкент, 1993.

⁷ Зоҳидов П. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Меъморий ҳазира, Тошкент, 1993.

⁸ Султон И. Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. Тошкент, 1994.

⁹ Олим С. Хожа Баҳоуддин ҳақиқати. Наманган, 1994.

¹⁰ Идрис Ш. Нақшбандий тариқати. Тошкент, 1993.

¹¹ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Тошкент, 1993.

¹² Нақшбандий тариқатига онд қўлёмалар фикристи. Тошкент, 1993.

роқлар»¹ тўпламини тайёрлайди. Бухоро Давлат университети ҳузуридаги «Маърифат» нашриёти «Жаҳон мулкининг нигоҳбони»² номида Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёт йўллари, нақшбандия тариқатига оид тезис ва мақолалар тўпламини чиқарди.

Нашр бўлган китобларнинг номларига диққат қилган бўлсангиз, уларда «Баҳоуддин», «Нақшбанд» ва «нақшбандия» сўзларининг ҳар хил ёзилганини сезасиз. Насафий рисоласи муқовасида бу улугъ авлиё «Нақшбандий» дейилади. Уни варақлаганда гоҳ «Нақшбанд», гоҳ «Нақшбандий» деб битилганига кўзингиз тушади. Абдулазиз Мансур сўзбошисида, шунингдек, мутаржим — Маҳкам Маҳмуд ва муҳаррир — Асрор Самад изоҳларида «Нақшбандий» деб ёзилади. Рус тилидаги айрим нашрларда ҳам гоҳ «Нақшбанд», гоҳида «Нақшбандий» деб битиш учрайди³.

«Кўп ҳолларда «Баҳоуддин Нақшбандий» деб айтилаяпти, ёзилаяпти», — дейди навоийшунос Ёқубжон Исҳоқов. — Бу — нотўғри. Форсий изофани ҳам сақлаб: «Баҳоуддини Нақшбанд» тарзида ёзишимиз лозим»⁴. Бу икки талабнинг биринчиси — айни ҳақиқат. Мўътабар манбаълардан бирортасида Баҳоуддин ҳазрат тахаллуслари «Нақшбандий» деб ёзилмаган. Иккинчи фикр ҳам хато эмас. Албатта, ўрни-ўрни билан «Баҳоуддини Нақшбанд» деяверайлик. Лекин форсий изофани қўллашни қатъий талаб қилиб қўйиш ўзбек тили табиати учун қанчалар маъқул бўлар экан? Унда барча тарихий кишиларимиз исми ва тахаллусини ҳам изофа билан — Ибни Сино, Алишери Навоий, Хусайни Бойқаро, Заҳириддини Бобур, Бобораҳими Машраб, Зокиржонни Фурқат ва ҳоказо тарзида айтишу ёзишга тўғри келмайдими?

«Баҳоуддин», «Баҳоуддин», «Баҳоваддин»... Буларнинг қай бири тўғри?

Арабчада, асли, «Баҳо ал-дин» ёзилади. Бироқ, араб

¹ Ғолиблар хайлидан ёнган чироқлар. Тошкент, 1994.

² Жаҳон мулкининг нигоҳбони. Бухоро, 1993.

³ Қаранг: Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе, М., 1989, С. 26, 61, 83 и др.

⁴ Қаранг: Очилов Э. Нақшбандийми. Нақшбанд? — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 30 апрель.

тилининг хусусиятига кўра, кейинги сўз — «дин»нинг биринчи товуши — «д» «ал»-даги «л»ни ўзига ўхшатиб талаффуз қилишга ундайди ва «ал», ўз-ўзидан, «уд» тарзида талаффуз этилади. «О» ва «у» унлиларини талаффузда «в» ундоши билан боғлаб туриш эҳтиёжи бор. Аммо «уд»нинг асли «ал» бўлгани учун бугунги ёзувимизда ўртага «в» қўшиб ёзишнинг иложи йўқ¹. Араб-шунос-исломшунос алломаларимиздан Абдулазиз Мансур ҳам шу фикрдалар. Шунинг учун биз рисоламизда ҳазрати Хожани «Баҳоуддин Нақшбанд» деб ёздик.

Майли, биз ҳозир бу пири комилимиз исми шарифларини ёзишда қийналаётган, баҳслашаётгандирмиз. Бундан кейин Муҳаммад бинни Муҳаммад Баҳоуддин ан-Нақшбанд ал-Бухорий номларини қўлёзма манбалардагидек «Нақшбанд» деб ёзармиз, ул зот тариқатларини «нақшбандия» дермиз ва бу сулукдаги кишинигина «нақшбандий» деб атармиз. Ёки Баҳоуддини Балогардон таваллудларини нишонлаш ҳақидаги бундан кейин чиқадиган фармонларда ҳам ҳозиргидек «Нақшбандий» деб эмас, «Нақшбанд» деб ёзармиз. Аммо ҳозир ана шу улуғ бобомиз ҳақларида китоблар чиқа бошлаганининг ўзига қувонайлик. Ахир, атиги бир неча йиллар бурун бунди орзу қилиш ҳам амри маҳол эди. Нақшбандия таҳлилига бағишланган китоблар битиш бизнинг замонада яна қайта жонланганининг ўзига шукур.

Гап номлар ҳақида мулоҳаза юритишдан бошлангани учун муҳтарам ўқувчиларимизда: «Хўш, Нақшбанд ҳақидаги янги китоблардан бирининг муаллифи — Доно Насафийнинг ўзлари ким?» — деган ҳақли савол туғилиши ҳам мумкин. Бу — ўзбекистонлик рус ёзувчиларидан бўлмиш Евгений Березиковнинг янги таҳаллуси. Евгений Березиков — Шарқсевар адиб. У бир пайтлар Қашқадарё вилоятида туман партия қўмитасининг биринчи, вилоят партия қўмитасининг иккинчи котиби лавозимларида ишлаган, кейин Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасининг котиби ҳам бўлган эди. Шунинг учун у Қарши шаҳрининг қадим номларидан бири — Насафни ўзига таҳаллус қилиб олишни маъқул кўрган.

¹ Туркиялик тасаввуфшунос Фуод Кўпрулу ҳам бу зоти шариф номларини «Баҳоуддин Нақшбанд» деб ёзади.

Ҳа, Ўзбекистон бугун мустақил давлат. Шунинг учун Евгений Березиковнинг ўзбекча таҳаллус билан китоб чоп этгани жуда табиий ва биз халқимиз бой меросини элга етказиш бўйича хайрли ишлар қилаётган Доно На-сафийга раҳматлар айтишимиз керак.

Буюклик сири

«Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур!»

Рост. Ўзбек халқи бу мақолни жуда топиб айтган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётлари давомида эл-юрт эътиборига лойиқ эзгу ишлар қилгандирларки, халқ у кишини шунчалар эъозлайди. Тўғри, кенг омма бугун бу улуғ бобокалонимиз ҳақларидаги бор ҳақиқатларни яхши билмайди, у кишининг умуминсоний маънавий камолотга қўшган ҳиссалари ҳақида тафсилий маълумотларга ҳам эга эмас эди. Баҳоуддин ҳаётлари, фаолиятлари ва таълимотларини ўрганиш бизда энди-энди бошланаётгани ҳам ачиқ ҳақиқат. Аммо шу нарса жуда муҳим ва жиддий эътиборга сазоворки, ўтган даврлардаги ҳукмрон мафкура ҳар қанча қарши курашмасин, қанчалар тақиқу таъқиблар қилмасин, халқ хотирасида, кишилар қалбининг туб-тубида бу азиз ватандошимизга бўлган эъозу эътиқод йўқолмади, билиб-билмай, моҳиятига етиб-етмай бўлса ҳам, бу авлиёulloҳ руҳи покларига ҳурмат отадан ўғилга, онадан қизга ўтиб, бизнинг шу — маънан ёруғ кунларимизгача етиб келди.

Халқ сифатида яна шу нарсага ҳам етиб келдикки, энди Баҳоуддин Нақшбанд каби авлиёulloҳларимизга кўр-кўрона садоқатимиз эмас, атрофлича билимимиз, ул зоти шарифларнинг ҳаётларию аъмолларидан тўла ва атрофлича бохабарлик мусулмон маданиятига дахлдорлиги бор ва уни ҳурмат қиладиган ҳар бир кишининг бурчи даражасига кўтарилди.

Баҳоуддин Нақшбандни улуғларимиздан, дедик. Улуғлар эса ҳар турли бўлади. Айтайлик, Искандар Зулқарнайн ёки Амир Темур—жаҳонгирлик, саркардалик бобида тенги йўқ улуғ. Кимдир, борингки, бирор спорт тури бўйича жаҳон чемпиони ва ҳоказо ва ҳоказо. Аммо инсоният ақлан, яъни фикран ва руҳан юксак мартабаларга етган мутафаккирларни ҳамиша улуғларнинг улуғи, комилларнинг комили санаб келади. Мутафак-

кирлар ҳам ҳар турли бўлади. Уларни, шартли равишда, уч гуруҳга бўлиш ҳам мумкин:

1. Олимлар.
2. Шоиру адиблар.
3. Авлиёлар, яъни шайхлар.

Шунча тазйиқу таъқибларга қарамай, қизиқ бир акс ҳолат юз берди: гарчи халқ авлиёларимиз ҳақида етарли илмий маълумотларга эга бўлмаса ҳам, қабрини зиёрат этишни, улар руҳидан бирор мушкулини осон қилишда мададгор бўлишни сўрашни тўхтатмади. Хуллас, чорак кам бир асрлик зулму зўравонлик халқ хотирасидан авлиёларга бўлган ҳурматни сидириб ташлай олмади. Ҳатто, ўша авлиёлар яшаган ёки дафн этилган жойлар ва шу улуғларнинг номлари билан ҳам аталди. Масалан, Бухорода кўпчилик кеча-кечагача Ғиждувонни «Хўжайи жаҳон» деб Абдухолиқ Ғиждувонийнинг рутбалари билан, Шофирконни «Хўжайи Ориф», Қасри орифонни «Хожа Баҳоуддин» деб атар эди, ҳозир ҳам айримлар бу жойларни ана шу шайхлар номи билан тилга олади.

Шунинг ўзиёқ бир масалага аниқлик киритиб ўтишни тақозо этади. Умидли ёш тилшунос Дилшодбек Ҳакимов: «... ким бўлишидан қатъи назар, ҳеч бир инсоннинг исм-шарифини жойларга ном сифатида қўллаб бўлмайди»¹, — деб ҳисоблайди. Бу талабига асос сифатида тарихимиздан далил келтиради: «...бу фоний дунёдан ўтганларига бир неча аср бўлганига қарамай, Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Камолиддин Беҳзод, Мунис, Огаҳий каби кўплаб аждодларимизнинг азиз номлари жойларга қўйилмаган бўлса-да, авлодлар уларни унутмадилар-ку!..»². Авлиёларга муносабат кўрсатадики, қадимда халқимиз шоиру олимлари номи билан жойларни атамаган бўлса ҳам, шайхлар ётган маконни улар оти билан юритган. Бу ота-бобомизнинг авлиёларни буюкларнинг буюги, комилларнинг комили ҳисоблаганини исботлайди.

Авлиёлар — инсонлар орасида руҳини ҳадди аълоси-

¹ Ҳ а к и м о в Д. Ном қўйишга шошилманг. «Туркистон», 1992 йил, 3 сентябрь.

² Уша ерда.

да камолга еткарган кишилар, қалби пок, феъл-атворидаги барча ёмонликларни батамом фориг айлаган, шу тариқа, ҳатто, кароматлар кўрсатиш даражасига етган юксак инсоний мақомга эришган шахслар. Авлиёлар—ислом оламида пайдо бўлиб, инсон маънавиётининг энг мўътабар фалсафий таълимотига айланган тасаввуфни қаттиқ тутган, унга қатъий амал қилган, уни ривожлантирган, шу йўлда одамларни ўзларига эргаштирган пир муршидлар.

Баҳоуддин Нақшбанд — шундайларнинг энг буюкларидан бири.

Гарчи тасаввуф таълимоти бевосита исломнинг мағзида шаклланиб, ривож топган бўлса-да, уни расмий дин билан айнан бир нарса тарзида тушунмаслик керак. Дин Қуръони каримнинг зоҳирий, яъни кўпчиликка тушунарли маънолари доирасида амал қилади. Тасаввуф Қуръони каримнинг ботиний, яъни фақат хос — алоҳида кишиларгагина тушуниш насиб этадиган ички ноziк маънолари билан иш кўради. Ақл-идрок, мантиқий тафаккур билан зоҳирий илмни ўрганиш мумкин. Бироқ ботиний илм учун мантиқий тафаккурнинг ўзигина етарли эмас. Шунинг учун зоҳирий илм эгаси,—олим, ботиний илм эгаси — о р и ф дейилган. Ботиний илм «ирфон» ҳам дейилади. «Олим ким-у, ориф ким? Илм нима-ю, ирфон нима?» Адабиётшунос Муҳаммаджон Имомназар масалани ана шу тарзда қўйиб, бу саволларга, жумладан, шундай жавоб беради: «Тасаввуф ҳақидаги суҳбат ана шу ердан бошланади. Биз билим манбаи ақл деб ҳисоблаймиз, суфий билим манбаи ишқ деб ҳисоблайди. Чунки ишқ интилиш туғдиради, ақл фақат назарий мушоҳадага таянса, мантиқий билимлар мажмуидан келиб чиқса, ишқ инсоннинг бутун табиатини, шуурини ишга солади, унда кўзнинг ва қулоқнинг тажрибасигина эмас, инсоннинг бутун руҳияти ва моддияти тажрибаси бир нуқтага жамланади. Биз билгангина эмас, ҳали билмаган, аниқ тасаввур этмаган омиллар ҳам ишга тушади»¹. Хуллас, муаллиф тўғри таъкидлаганидек, илми ботин, яъни тасаввуф «илоҳий илҳомга таянади»².

¹ Имомназаров М. Навоий кашф этган олам.—«Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 30 июль.

² Уша ерда.

Аммо тасаввуф йўлини тутиш учун аввал комил му- сулмон бўлиш, шариатнинг барча шартларини бекаму кўст бажариш зарур. Яна шуни айтиш керакки, аввало, диннинг ўзи ҳам даҳрийлик тарғиботи бизнинг тор та- саввурларимизда бадном қилиб шакллантирган дин ту- шунчасидан тамоман фарқ қиладиган гўзал бир маъво.

Тасаввуфнинг бошқа айрим соф фалсафий таълимот- лардан бир фарқи шу эдики, у кишиларни бевосита ўз ғояларига амал қилишга ундар эди. Бошқача айтганда, тасаввуф бир гуруҳ одамлар учун фалсафий таълимот- гина эмас, бевосита кун кечириш тарзи, демакки, кунда- лик машғулот эди. Турли даврдаги хилма-хил кўриниш- лари, тариқатлари, тизимларидан қатъи назар, тасаввуф, умуман олганда, инсонни руҳан камолга ет- казиш назарияси эди. Бу назарияга кўра, инсонни Худо ўзига ўхшатиб яратганми, Оллоҳнинг бу оламни пайдо қилишдан кўзлаган бош мақсади ҳам, аслида, инсон эканми, демак, инсон Тангрининг бу му- рувватига шукроналар айтиб, ўзини батамом Оллоҳга бағишлаши, бунинг учун эса ўзини унга лойиқ даража- да поклаши — камолга етказиши керак. Ана шундай ўзини олий мақсадга чоғлаган, жисмини унутиб, руҳини Оллоҳга етар даражада ўстирган, ўзини Оллоҳга етар даражада поклаган, жисм эҳтиёжлари туфайли пайдо бўладиган жамики инсоний иллатлардан фориғ қилган кишилар инсонни комил бўлганлар. Тасаввуфий ақидага кўра, комил инсонлар пировардида, шубҳасиз, Оллоҳ васлига мушарраф бўладилар, руҳан Тангри би- лан бирлашиб кетадилар, ваҳдат, яъни бирликка эри- шадилар.

Аждодларимиз ичидан бундай комил инсонлар кўп ўтган. «Хўш, уларнинг бошқаларга, айтайлик, сиз билан бизга нима дахли бор?» — деб сўрашингиз мумкин. Чин- дан-да, ана шу саволга жавоб топмас эканмиз, авлиё- лар, жумладан, Баҳоуддин Нақшбанднинг бугун учун аҳамиятини ҳам англаб етмаймиз.

Гап шундаки, Одам Ато насли ичидан шундай комил инсонларнинг етишиб чиққанлиги — наинки бир халқ ёки миллион-миллион, борингки, миллиард-миллиард одам- лар, балки бутун башариятнинг буюк бахти, мислсиз бойлиги. Тасаввуф ақидасига кўра: «...Жумла мавжудот

одамзодга шунинг учун сажда қиладики, одамлар орасида комил инсон (!) бор. Бас, жумла одамзод комил инсон туфайли (шарафли)дир. Мавжудот ичра комил инсондан кўра улуғроқ ва донороқ нарса йўқ, чунки комил инсон энг пастдан энг юқоригача мартабалардаги мавжудотларнинг хулосаси (!) ва қаймоғидир (!) ва фаришталар, руҳоний мавжудотлар ва аршу курси, самовоту кавокиб — ҳаммаси комил инсон хизматидадирлар ва ҳамиша комил инсон теграсини тавоф қилурлар ва комил инсон ишларини бажо келтирурлар... (!) Комил инсон илм мазҳаридир (кўринишидир.— С. О.), комил инсон илоҳий зот (яъни Худо.— С. О.) сифатларининг ҳам мазҳаридир»¹.

XIII аср ва XIV аср бошларида яшаб, ижод этган мутасаввиф олим Шайх Азизиддин Насафийнинг «Инсонни комил» рисоласидан олинган бу парча профессор Нажмиддин Комил таржималарида келтирилди.

Авлиёлар атрофида фаришталар, барча руҳоний мавжудотлар, аршу курси, самовоту кавокиб айланиб юрса-ю, унинг хизматида бўлса, кишилар дардларини ана шу авлиёлар руҳига айтсалар, зора, бу руҳ фаришталарга буюрса-ю, ўша дардманднинг илтижосини Оллоҳга етказишса ва шу тариқа ўша руҳга топинган одамнинг мушқули кушод бўлиб, у дардига шифо топса!..

Мана, Баҳоуддин Нақшбанд қабрларининг ҳамиша одамлар билан бунчалар гавжум бўлишига бир сабаб!

Авлиёларнинг кишига ғайри табиий таъсир ўткази олиш қобилияти, Худодод бир қудратга эга бўлиши мумкинлиги ҳақида биргина Навоий асарларининг ўзида ҳам талай воқеъоту ҳодисот, ҳикояту ривоят бор². Вафот этган комил инсонлар руҳининг таъсири ҳақида ҳам манбаъларда кўп сўзланади ва бу ҳақда рисоламизнинг кейинги фаслида ҳам ҳикоя қилинади.

Навоийнинг ўзи ҳам суфийлар дуоси ижобат бўлишига ишонган. Буни бадий асарларидагина эмас, бевосита илмий рисоаларида ҳам ўз таржимайи ҳоли билан боғлаб кўп қайд этган. Масалан, «Мажолис ун-на-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 14 август.

² Бу ҳақда қаранг: Олим С. Шайхлар қаромати (Навоий ва экстрасенслар).—«Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил, 1 февраль.

фойис» тазкирасида Мавлоно Лутфий ҳақида: «Бу фақир (яъни ўзини кўзда тутяпти) борасида кўп фотиҳалар ўқубтур. Умид улким, чун дарвиш киши эрди, баъзи мустажаб бўлмиш бўлғай»¹,— дейди. Демак, Лутфийнинг айнан дарвиш, яъни суфий киши экани учун унинг Навоий борасидаги айрим фотиҳа-дуолари ижобат бўлган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз авлиёлар дуоларига мушарраф бўлишга умидворлик қилганлар.

Тарихни қўя турайлик. Кўп одамлар улўғ авлиёларимиз руҳи поклари кишига мададкорлик қилишига ҳам ишонади. Чунки каминангиз то уч бор Баҳоуддин Нақшбанд қабрларини зиёрат қилмади, ҳарчанд уринмасин, қўлингиздаги китобни бита олмади. Ана шу зиёратлари маҳали қанчадан-қанча кишининг ул зоти шариф руҳларидан мадад топгани ҳақидаги ҳикоятларини эшитди. Учинчи зиёрат чоғи эса унинг ўзи жисмию руҳиятида шундай ғаройиб тағйироту таъсирот сездикки, ҳали сирларининг миллиарддан бири ҳам англаб етилмаган бу дунёда ўтиб кетган бир авлиёуллоҳ руҳининг кучи борлигига мутлақо мункир айрим ўқувчиларимиз кўнглига бадтар ишончсизлик уруғини сочмаслик учун бу ҳақда батафсил ҳикоя қилишни бошқа галга қолдирамиз.

Хуллас, қадимгилар билмай айтмаганки:

Мардони Худо Худо набошанд,
Лекин зи Худо жудо набошанд².

Чиндан ҳам, «мардони Худо», яъни авлиёлар Худо эмаслар, лекин улар Худодан жудо ҳам эмаслар.

Оллоҳга яқинлик эса—бани башарга орзу.

Не-не пирлар муриди

Халқда: «Худо — ёр, пирлар — мададгор бўлсин!»— деган дуо бор. Шунинг ўзиёқ бизда узоқ йиллар зарарли таълимот сифатида ноҳақ қораланиб келган тасаввуфнинг миллий ҳаётимизга нақадар чуқур кириб бурганидан далолат беради. Одатда пирларнинг руҳидан

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик. 12- жилд. Тошкент, 1966, 62- бет.

² Қуйидаги манбаъдан олинди: Мухаммедходжаев А. Идеология нақшбандизма. Душанбе, 1991, с. 201.

мадад кутилганини айтдик. Тасаввуф нафақат ҳаёт бўлган шайхларнинг нафасини, ҳатто, кўп илгарилар ўтиб кетган улуғ авлиёларнинг руҳини ҳам тан олади.

Инсон кўнглини, аниқроғи, руҳини камол топтиришининг, ким билади, дейсиз, эҳтимолки, умумбашарият жамияти тарихидаги энг олий даражасига етган ана шу тасаввуф таълимоти қатъий қондасига кўра, солиқ, яъни суфий албатта бир пирнинг этагини тутиб, унга мурид тушиши шарт. Алишер Навоий «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг 51- ғазалида ёзганидек, тасаввуф водийларини пирсиз кезиш мумкин эмас:

Пирсиз кезма бу водий ичраким, топмас калим,
Тийра шомин равшан амр этмай анга хидмат

Шуайб¹.

Аммо шундай истисно ҳоллар ҳам бўладики, қай бир суфийни илгари замонлар оламдан ўтиб кетган бирор машҳур шайхнинг руҳи келиб тарбиялайди.

Бундайлар у в а й с и й дейилган.

Ривоят қилишларича, Муҳаммад алайҳи-с-салом оламдан ўтар пайтда саҳобалар, яъни атрофларидаги суҳбатларига мушарраф бўлган зотлар у азиздан эски тўнлари — хирқаларини кимга бериш лозимлигини сўрабдилар. Пайғамбаримиз, Алишер Навоий сўзлари билан айтилса: «Дебтурларки: «Увайс Қаранийга берсунлар ва десунларки, менинг умматимни дуо қилсун»².

Яманнинг Қаран деган еридан бўлган бу туябоқар Уҳуд тоғидаги урушда пайғамбаримизнинг муборак тишлари синганини эшитиб, уриб-уриб ўзининг ўттиз икки тишини синдирган эди. Аммо Муҳаммад алайҳи-с-салом билан Қараний бир-бирларини ҳеч қачон кўрмаган эдилар. Шундай бўлса ҳам, Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат...» ида қайд этилишича, расулуллоҳ уни: «Маъни ва руҳоният юзидин тарбият қилиб эрдилар. Бу жиҳатдин ҳар кишинингки, бу тойифадин (яъни шайхлардан.— С. О.) зоҳир юзидин (яъни бевосита ҳаётда тарбия қил-

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, Йигирма жилдлик 3- жилд. Тошкент, 1988, 64- бет.

² Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик. 15- жилд. Тошкент, 1968, 75- бет. Бундан кейинги шу нашрдан олинган парчаларнинг саҳифаси қавсда бериб борилади.

ган — С. О.) пири маълум бўлмаса ва машойихлардин бирининг руҳи (!) они тарбият қилган бўлса, они «увайсий» дерлар» (75).

Демак, «увайсий» деган тасаввуфий атама ана шу Увайс Қаранийнинг исмидан олинган. Увайс Қаранийнинг ўзи эса мусулмон оламида хусусан, адабиётда жуда машҳур эди. Навоий «Насойим ул-муҳаббат...» да таърифлаган биринчи шайх ҳам — шу. Унинг ҳатто ўзбек халқ китобларида ҳам тилга олинганига дуч келамиз. Масалан, «Хурилиқо» достонида фарзандсизлигидан нолиб, тахтни тарк этиб, узлат қилган Хусравшоҳга унинг вазири — Қосим тасалли бериб айтган бир ғазалда ана шу умматларнинг гуноҳларини ёпган (пайғамбаримиз, эслатилганидек, унга: «Менинг умматимни дуо қилсун» деб етказишни васият қилган эдилар-да), расулulloҳ хирқаларини кийган Увайснинг ҳам ўғилсиз ўтгани сўзланади:

Муножот тоғиға чиққан умматлар журмини ёпқан,
Пайғамбар хирқасин кийган Увайс ҳам ўтди
ўғулсиз¹.

Увайсийлик ҳақидаги тасаввурни янада ойдинлаштириш мақсадида шунини эслатиш керакки, машҳур шоиримиз — Жаҳон отин Увайсий тахаллусининг маъноси ҳам худди ана шу тушунчадан олинган. Ким билади, балки, уни ҳам қадим машойихларимиздан бирининг руҳи келиб тарбия қилгандир, ҳеч бўлмаганда, Увайсийнинг ўзи шунини орзулагандир. Биргина далил. Шоиранинг «Увайсийман» радифли ғазали шундай тугалланади:

Вайси(й) бериёзат деб саҳл тутма, эй ориф,
Ишқ аро ниҳон дарди бедаво Увайсийман².

Биринчидан, «Вайси(й)» — вазн тақозосига кўра, «Увайсий» сўзининг шартли равишда қисқарган шакли. Уни зинҳор-базинҳор «вайсамоқ» маъносига алоқадор сўз деб тушунмаслик керак. Иккинчидан, тасаввуфда солиқ пирнинг йўл-йўриқларига бевосита амал қила бо-

¹ Қаранг. Жуманиёзов Р. Эски ўзбек ёзуви. Тошкент, 1989, Матнлар қисми, 75- бет.

² У в а й с и й. Кўнгил изҳори. Тошкент, 1983, 122- бет.

риб, руҳни камолга етказиш учун истилоҳда «риёзат» деб аталадиган махсус қийинчиликлар босқичини босиб ўтиши керак. Бу — пирсиз амалга ошиши мумкин бўлмаган бир мушкул машғулот.

Шу ерда Навоийнинг адабиёт тарихи учун жуда зарур яна бир маълумотини эслаб ўтиш ўринли кўринади. «Мажолис ун-нафойис» тазкирасида қайд этилишича, кучли истеъдод соҳиби Мавлоно Биноий, яхши шоир бўлишидан ташқари, илм, хаттотлик, ҳатто, мусиқада ҳам муайян ютуқларга эришади. Лекин феъл-атворидаги айрим камчиликлар туфайли бу соҳалардаги ишлари «эл кўнглига мақбул бўлмайди». У феълидаги ана шу салбий жиҳатларни бартараф этиш учун фақр, яъни тасаввуф йўлига киради, риёзатлар тортади, яъни махсус қийинчиликлар босқичини ҳам ўтайди. Лекин, афсуски, пири бўлмагани, бу ишларни ўзбошимчалик билан амалга оширмақчи бўлгани учун фойда топмайди: «Бу сифат салби (яъни феълидаги камчиликларни йўқотиш.— С. О.) учун фақр ихтиёр қилди ва риёзатлар ҳам тортти, чун пири ва муршиди йўқ эрди, ўз бошича қилган учун ҳеч фойда бермади»¹. Ҳолбуки, риёзат босқичидан кейин солиқ руҳида ўсиш, муайян ўзгариш бўлиши керак эди.

Тасаввуф таълимотининг ҳаётийлигини қаранг: чиндан ҳам, устозсиз бирон соҳада камолга етиш қийин!

Биргина байтдан ҳам билиб олдикки, шоирамиз Жаҳон отиннинг ҳам ҳаётда бевосита тасаввуф нуқтаназаридан тарбия берган пири бўлмаган, чунки у—увайсий! Шунинг учун байтдаги «Увайсийман» сўзини бир йўла ҳам ўз маъносида, яъни: «Ўтиб кетган шайхлардан бирининг руҳидан тарбия топганман»,—қабилда ва ҳам тахаллус маъносида тушуниш керак. Бунинг учун эса ўқувчи уни ҳам бош, ҳам кичик ҳарф билан ёзилгандек тасаввур қилиб ўқиши лозим. Бундай айни матнда сўзни бир йўла ҳам луғавий ва ҳам тахаллусий маънода қўллашдек бадий санъат **иттифоқ** дейилади. Шоира ориф, яъни суфийга: «Риёзатсиз, деб менга таъна қилма, мен — увайсийман, яъни мени шайхлардан

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ҳн беш жилдлик, 12- жилд. Тошкент, 1966, 74- бет.

бирининг руҳи (ўзи эмас!) тарбиялаган!»— деб писанда қилаётибди.

Бундан бир нарса аниқлашади: демак, кимники ўтиб кетган шайхлардан бирининг руҳи келиб тасаввуф бўйича тарбия қилса, у риёзат босқичларини босиб ўтиши шарт эмас ёки, камида, бу босқич зоҳирий эмас, ботиний кечади.

Хўш, риёзатнинг ўзи нима?

Бунга ҳам «Насойим ул-муҳаббат...» дан жавоб излаймиз. Навоийнинг ёзишича, Абу Саъид Абулхайр деган шайх сулукка кирганларидан кейинги дастлабки пайтларда ҳар кеча бир қудуққа бошларини қуйи қилиб, оёқларидан ўзларини осар, эрталабгача зикр айтиб чиқар эканлар. Аҳвол шунгача бориб етар эканки, охири кўзларидан қон келар экан. Ёки кимсан— машҳур шоир Низомий Ганжавий тўрт марта қирқ кундан (жами 160 кун-а!) бир дарахтнинг устида чилла ўтирганлар! (178).

Суфий учун ё зоҳирий (яъни ҳаётда), ё ботиний (яъни руҳ орқали) пир бўлиши шарт. Лекин баъзи суфийлар бир неча пирнинг тарбиясини олган. Масалан, Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг пирлари кўп бўлган. У киши талай шайхлардан таълим олганлар. «Насойим ул-муҳаббат...»да келтирилишича: «Аларга қабул назари Хожа Муҳаммад Бобойи Самосийдиндур ва одоби тариқат таълими зоҳир юзидин Амир Саййид Кулолдиндур, андоқки, дер эрмишлар. Аммо ҳақиқат юзидин алар увайсийдурлар (таъкид бизники.— С. О.) ва тарбият ҳазрати Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний руҳидин (!) топибдурлар» (130).

Хўш, руҳ ҳам тарбия берадими? Бу нима дегани ўзи? Шу деганики...

Хожа Баҳоуддин туғилмасларидан бурун Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий буюк бир шахс дунёга келаётганини она қорнидаги боланинг ҳидидан сезадилар. «Насойим ул-муҳаббат...»да ўқиймиз: «...Хожа Баҳоуддин ҳазратлариға алардин (Самосийдан.— С. О.) қабул фарзандлиғқа воқеъ бўлубтур ва алардурларки, Қасри ҳиндувон (яъни Баҳоуддин туғилган қишлоқ.— С. О.) ўтарда дер эрмишларки: «Бу туфроғдин бир эр иси келадур, бўлғайки, Қасри ҳиндувон Қасри орифон бўлғай». То бир кунки, Саййид Кулол манзилидинки, аларнинг хулафосидиндур, Қасри орифон сори мутаважжих

(бораётган.—С. О.) эрдилар, дедиларки: «Ул эр исики, бизинг димоғимизда етар эрди, ортуқроқ бўлубтур, ҳамоноки, ул эр мутаваллид бўлубтур (туғилибди.—С. О.) Чун нузул қилибтурлар (меҳмонликка борибдилар.—С. О.), ҳазрати Хожа Баҳоуддин валодатидин (туғилганларидан.—С. О.) уч кун (ўтган.—С. О.) экандур, аларнинг жадди (яъни Баҳоуддиннинг боболари.—С. О.) бар муомала аларнинг (Самосийнинг — С. О.) кўксига қўюб, аларни (Баҳоуддинни.—С. О.) ихлос ва ниёз билла Хожа Муҳаммад Бобо назариға келтурубтур. Хожа Муҳаммад Бобо дедиларки: «Ул бизинг фарзандимиздур ва биз ани қабул қилдуқ». Ва асҳоб сори боқиб, дебтурларки: «Бу ул эрдурки, бизга анинг иси келиб эрди, рўзгорнинг муқтадоси (йўлбошчиси.—С. О.) бўлғай». Ва Амир Саййид Кулолға буюрдиларки: «Фарзандим Баҳоуддин ҳақида тарбияту шафқатни дариг тутмағайсен ва сенга биҳил қилмағаймен (кечирмайман.—С. О.), агар тақсир (хато, қусур. С. О.) қилсанг». Амир дедиким: «Эр бўлмағаймен, агар Хожа васиятиға тақсир қилсам» (126)¹.

Демак, Самосий Нақшбандга «қабул назари» юзасидан, Амир Кулол эса зоҳир юзасидан, яъни тариқатга ўргатгани жиҳатидан пир. Аммо Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний у кишига ҳақиқат юзасидан, яъни руҳи келиб тарбиялагани тарафидан, таъбир жойиз бўлса, ботиний пир.

Хўш, икки аср олдин яшаган, милодий 1179 йили вафот этиб кетган Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг руҳлари қандай йўл билан Хожа Баҳоуддинга тарбия берган?

«Насойим ул-муҳаббат...»да айтилишича, ёшлик чоғларида кўрган тушларида Баҳоуддин бир кечаси чиқиб, Бухоронинг уч мазорига борадилар. Ҳар мазорда ёғи тўла, пилтаси ёғи ичига солиб қўйилган чироқ кўрадилар. Фақат яхшироқ ёниб, тузукроқ ёритиши учун ўша

¹ Х. Ҳасанов, Г. Наврўзованинг «Ҳазрат Амир Кулол» (Бухоро—Когон, 1993, 12-бет) рисоласида Амир Кулол таваллуди милодий 1305 йил деб кўрсатилади ва унинг Бобой Самосий билан илк учрашуви ўн беш ёшида юз берганлиги айтилади. Баҳоуддин туғилганда Амир Кулол ўн уч ёшда ва ҳали пири билан учрашмаган бўлиб чиқади. Ё Амир Кулол таваллуди, ё пири билан учрашуви санасида хато бор.

пилталарни ҳаракатга келтириш керак экан. Учинчи муқаддас мазорда қиблага қараб ўтирган пайтларида у тарафда девор ёрилиб, ажиб бир манзара намоён бўлибди. Воқеанинг бу ёғини «Насойим ул-муҳаббат...»-даги Баҳоуддиннинг ўз сўзлари билан айтай: «Қибла девори шақ бўлди (ажралди, очилди.—С. О.) ва бир улуғ тахт пайдо бўлди ва яшил парда ул тахт олдиға тортилган ва теграсида жамоате ва Хожа Муҳаммад Бобони алар орасида танидим. Билдимки, ул хайл (тўп, жамоа.—С. О.) ғойиблардиндурлар (вафот этган кишилардандирлар.—С. О.). Ораларидин биров менга айттики: «Тахти Абдулхолиқдур ва ул жамоат аларнинг хулафосидиндурлар». Ва бирин-бирин аларнинг отин атади ва Хожа Муҳаммад Бобоға етганда дедики: «Аларни худ ҳаётлари чоғида кўрубсен ва сенинг пирингдурлар ва сенга бир бўрк берибдурлар ва каромат қилибдурларки, нозил бўлган бало сенинг баракатингда дафъ бўлғай». Андин сўнгра ул жамоат айттиларки: «Қулоқ тут ва яхши эшитки, улуғ Хожа ҳазратлари санга сўзлар айтғусидурларки, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло йўли сулукида санга андин чора йўқтур». Ул жамоатдин илтимос қилдимки: «Ҳазрати Хожаға салом қилай ва муборак дийдорлариға мушарраф бўлай». Пардани иллайидин олдилар. Пире кўрдум нуроний. Салом қилдим. Жавоб бердилар ва сўзларки, сулук мабдаъида (бошида.—С. О.) ва охирида керакликтур, менга баён қилдилар ва дедиларки: «Ул чароғларки, ул кайфият била санга кўргуздилар, ишорат ва башоратдур санга бу йўл қобилият ва истеъдодидин. Аммо истеъдод фатиласин (яъни мазорларда кўринган чироқлардаги каби пилтасини.—С. О.) ҳаракатга келтурмак керак, то ёруғай ва асрор (сирлар.—С. О.) зуҳур қилғай (жўрсатади.—С. О.)». Ва яна буюрдилар ва муболага қилдиларки: «Борча аҳволга қадамни амру наҳй жодасиға (буюрилган ва манъ этилган ишлар йўлига.—С. О.) қўйғил ва азимат била амал қил ва суннатни бажо келтүргил ва рухсатлар ва бидъатлардин йироқ бўл ва Мустафо... аҳодисини (Муҳаммад пайғамбар ҳадисларини.—С. О.) ўзунгга пешво қил...» (131).

Бу парчадан илгари ўтган шайх руҳи қандай қилиб бир соликка тарбия бериши мумкинлигини бир оз та-

саввурга келтирдик. Суфийларнинг марҳум шайхлар руҳониятидан тарбия топиши тасаввуфда машҳур ҳодисалардан эди.

Ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд Балогардоннинг ўзлари-ку увайсий эдилар. Аммо оламдан ўтганларидан кейин у азизнинг руҳлари келиб кимсан — ҳазрати маҳдум Абдурахмон Жомийга тарбия берган. Навоий пири ва устози ҳақида ёзади: «Зоҳир юзидин ўзларин қутб ул-муҳаққиқин (Худони — Ҳақни изловчилар қутби.— С. О.) ва ғавс ус-ссликин (соликлар мададкори.—С. О.) мавлоно саъд ул-миллати ва-д-дин (миллату диннинг бахти.— С. О.) ил-Қошғарий (муриди кўргузуурлар эрди, аммо, ҳамоноқи, увайсий (!) эрдилар ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд руҳониятидин тарбият топиб эрдилар» (185).

Абдулҳолиқ Ғиждувоний — Баҳоуддин Нақшбанд— Абдурахмон Жомий...

Алишер Навоий ҳам мансуб нақшбандия тариқатидаги увайсийликнинг бир узвий йўли ана шундай кечган. Чунки увайсийлик бевосита тасаввуфдаги оқимлар— тариқатларга алоқадорликни ҳам билдиради. Ўз-ўзидан, соликка кимнинг руҳи тарбия берган бўлса, у ана ўша ботиний пирнинг йўналишини давом эттиради.

Тасаввуф тарихида марҳум пирнинг руҳидан тарбият топганлар кўп ўтган. Энди увайсийликнинг иккинчи бир йўналиши ҳақида фикр юритсак.

Ешлигида кексайиб қолган шайх — Фаридиддин Аттор билан учрашиш бахтига муяссар бўлган ва бу улуғ авлиё совға қилган «Асрорнома» деган китобни бир умр қўлидан қўймаган яна бир буюк авлиё шоир — Жалолиддин Румий ўша машҳур «Ан ал-Ҳақ!» («Мен Худоман!») дегани учун ноҳақ дорга тортилган Шайх Мансур Ҳалложнинг нури юз эллик йилдан кейин Фаридиддин Атторда жило топди, деган: «Ва Мавлоно Жалолиддин Румий сўзларида мазкурдурки, Шайх Ҳаллож нури юз эллик йилдин сўнгра Шайх Фаридиддин Аттор руҳиға тажаллий қилди ва анинг мураббийси бўлубтур» (169). Демак, Фаридиддин Аттор ҳам увайсий эдилар.

Фаридиддин Атторнинг зоҳир юзидан пирлари—1219 милодий йили вафот этган Маждиддин Бағдодий эди. Маждиддин Бағдодий эса хоразмлик машҳур суфий ва шоир, милодий 1145/46—1221/22 йиллар орасида яша-

ган Шайх Нажмиддин Кубронинг муриди эди. Фариддин Аттор, биласизки, Навоий болалигида ёд олгани — «Мантиқ ут-тайр» достонининг муаллифи. Навоий умрининг охирларида ана шу «Мантиқ ут-тайр» жавобида «Лисон ут-тайр» достонини битди. Шубҳа йўқки, Фариддин Аттор ўзининг фалсафий-тасаввуфий достонида буюк юртдошимиз Нажмиддин Кубро асослаган кубравия тариқати ғояларини тарғиб этди. Бунинг Навоий «Лисон ут-тайр»ига ҳам кўчганлиги тайин. Демак, Навоийнинг Навоий бўлиб етишувида Нажмиддин Кубронинг бевосита ҳам, билвосита ҳам ҳиссаси бор. «Лисон ут-тайр»да кубравия билан нақшбандия ўзаро уйғунлашган.

Кубравия билан нақшбандия бошқа бир жиҳатдан ўзаро туташганини кўрамиз. Навоийнинг пири—Жомий, Жомийнинг пири—Нақшбанд, Нақшбанднинг пири—Ғиждувоний эканидан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш лозимки, ана шу Абдулхолиқ Ғиждувоний билан Фариддин Аттор тасаввуф йўлида Мансур Ҳаллож туфайли ҳам боғланади.

«Қандай?»— дейсизми?

«Насойим ул-муҳаббат...»да Хожа Али Ромитаний деган машҳур шайхнинг бир эътирофи келтирилади: «...алардин манқулдурки, дебтурларки: «Агар ер юзида Хожа Абдулхолиқ (яъни Ғиждувоний.— С. О.) фарзандларидин (яъни шогирдларидан.— С. О.) бири бўлса эрди, Мансур (яъни Ҳаллож—С. О.) дор остига бормағай эрди» (127). Маълумки, Мансур Ҳаллож «Ан ал-Ҳақ!» («Мен Худоман!»)— деган ақидани илгари сургани учун дорга осилган эди. Хожа Али Ромитанийнинг таърифидан шу нарса англашиладики, Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг тасаввуфдаги қарашлари мантиқан «Ан ал-Ҳақ!» ақидасини юмшоқлик билан шарҳлаб исботлашга хизмат қилади. Шунинг учун, қаранг, Ғиждувонийнинг ўзлари тугул, ҳатто, шогирдларидан бири бўлганда ҳам, Мансур Ҳаллож қатл этилмай қолиши мумкин эди, деб ҳисобланяпти.

Демак, адабий жиҳатларни бир тарафга суриб қўйиб, соф тасаввуфий тариқатлар нуқтаи назаридан олиб қараганда ҳам, Навоийнинг «Мантиқ ут-тайр»га жавоб айтиши тасодифий эмас ва шонримиз тарафдорлик қил-

ган нақшбандия тариқати билан Фаридиддин Аттор мансуб кубравия ақидалари ўртасида кескин қарама-қаршиликлар эмас, муайян яқинликлар бор. Мансур Ҳаллоҷ ақидаси эса бу икки машҳур тариқат — кубравия билан нақшбандия ўртасидаги ўзига хос бир ҳалқа янглиғ ўрин тутади.

Шубҳасиз, Фаридиддин Аттор, таъбир жойиз бўлса, тасаввуф адабиётининг «ота»ларидан бири эди. Яна ўша Жалолиддин Румий ҳазратлари Аттор ва Санойининг суфиёна шеърятдаги мавқеини кўзда тутиб, буюрадилар:

Аттор руҳ буд-у, Санои — ду чашми ў,
Мо аз паи Саноиву Аттор омадем (170).

Маъноси: «Аттор руҳ эди, Санойи — унинг икки кўзи, биз Санойию Аттор кетидан эргашиб келдик».

Ҳаким Санойи Ғазнавий ҳам буюк тасаввуф шоирларидан. Милодий 1181 йили вафот этган.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг қабулий пирлари¹ Муҳаммад Бобойи Самосий, зоҳирий пирлари Амир Саййид Кулол ва ботиний пирлари Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний эканини билиб олдик. Бироқ Баҳоуддин Балогардон бевосита яссавия шайхларига ҳам мурид тушганлар. Ҳатто, инглиз тасаввуфшунос олими Ж. С. Тримингэм Аҳмад Яссавий шажарасини санаганда Баҳоуддин Нақшбанд номларини силсилада Халил Отанинг муриди сифатида кўрсатади². Чиндан ҳам, Баҳоуддин Нақшбанд яссавий шайхлардан Халил Ота хизматида бўлганлар.

«Насойим ул-муҳаббат...»нинг далолат беришича, Баҳоуддин ҳазрат бир кеча тушларида Ҳаким Ота, яъни милодий 1186 йили вафот этган суфий ва шоир Сулаймон Ғоқирғонийни кўрадилар. Ул зот Баҳоуддинни бир дарвеш ихтиёрига топширадилар. Баҳоуддин бу тушларини она бибиларига айтсалар, у киши: «Эй фарзанд, сенга турк машойихидин насибе бўлғусидур» (129),—

¹ «Қабулий пир» истилоҳини, Навойига таяниб туриб, илк бор биз ишлатаямиз.

² Қаранг: Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989, с. 58.

дейдилар. Баҳоуддиннинг кўнгиллари ўша тушларида кўрган дарвешни кўп тусайди. Бир куни Бухоро бозорида ўша тушларида кўрганлари дарвешни учратиб, танийдилар ва танишадилар. Оти Халил экан. Ўша куни бозорда у билан яхшироқ гаплаша олмайдилар. Оқшом уйларига одам келиб, Халил чақиртираётганини айтади. Куз маҳали экан. Баҳоуддин бир оз мева олиб, ўша дарвешнинг ҳузурига борадилар. Унга тушда кўрганларини айтмоқчи бўлиб турганларида Халил: «Улча сенинг хотирингдадур, бизга аёндур. Баён қилмоқ ҳожат эмас» (130),— дейди. Чунки кўп шайхларга бировнинг кўнглидаги гапни айтмасидан ҳам уқиб олиш қобилияти берилган бўлади.

Шу тариқа Баҳоуддин олти йил Халил Отанинг хизматини қилиб, унинг тасаввуф йўлидаги суҳбатларидан баҳра топадилар. Кейинроқ Халил Ота Мовароуннаҳр мамлакатига подшоҳлик ҳам қилади. Баҳоуддин у кишининг подшоҳлик даврида ҳам яна олти йил хизматда бўлиб, шайх тарбиятини оладилар. Пир ва мурид холи қолганларида тасаввуфдан суҳбат қураб, кўпчилик ичида эса улар шоҳ ва мулозим каби муомалада бўлаверар эдилар. Бу ҳақда Баҳоуддиннинг ўзлари: «Халода хос суҳбатининг маҳрами эрдим ва малода (кўпчилик орасида.— С. О.) салтанат одобин риоят қилур эрдим» (130),— дейдилар.

Баҳоуддин Нақшбанд ёш пайтлари яна бир яссавий пир — Қусам Шайхдан ҳам таълим олганлар. Бу ҳақда рисоламизнинг «Пўчоқ еган шогирд» фаслида батафсил ҳикоя қиламиз.

Пўчоқ еган шогирд

Энди, азиз китобхон, бир фурсат шахсий мулоҳазаларга ҳам изн беринг...

Аҳли илму аҳли адаб орасида баъзан учраб турадиган ножўя манманлик бизнинг миллат сифатида шарқона бой анъаналаримизни аллақачон поймол қилиб бўлганимиздан далолат. Айрим ёш истеъдодлардан: «Қим бўлибди фалончи, унинг менга устозлик қилишига йўл бўлсин!»— деган очиқ-ошкор худдонамликни кўп кўрган бўлсангиз керак сиз ҳам.

...Болалигимизда Эроннинг «Мозандарон йўлбарси» деган киносини томоша қилганмиз. Ундан ҳазин қўшиқларининг нозик жилоларидан ташқари, фильм қаҳрамони — бир шеркелбат полвон йигитнинг устози — миттигина лилипут одамча ёдда қолган. Устоз шогирдининг елкаларида юриб, оёқчалари билан тепиб, чарчаган мускулларига дам беради. Полвон тиззаси бўйи келибкелмайдиган ана шу мураббийнинг измидан чиқмайди...

Баҳоуддин Нақшбанд таваллудларининг 675 йиллиги олдидан радио орқали берилган ўқиётганингиз мақолани эшитган муҳтарам зиёлиларимиздан бири қизидан:

— Агар домланг қовунни еб, пўчоғини сени есин деган маънода олдингга ташласа, нима қилар эдинг? Пўчоқни ермидинг?— деб сўрабдилар.

— Баш-шар-рас-сига отвор-рар-рийдим!— дебди қизлари.

Йўқ. Мен бу синглимизни устозларга нисбатан беҳурматликда айбламоқчи эмасман. Унинг ўрнида бўлган ҳар биримиз ҳам бу саволга, эҳтимол, шундай ё шунга яқин жавоб қайтарган бўлар эдик. Ахир, бизни—«коммунизм қурувчилари»ни ана шундай «инқилобий» руҳда тарбиялаган эдилар. Ҳатто бадий асарларнинг ҳам ана шундай «курашчан» жойлари жуда бўрттириб кўрсатилар эди. Устозу шогирдликнинг отабобларимиздан қолган қадимий анъаналарини давом эттираётганларни учратиш эса жуда камёб ҳодиса бўлиб қолди.

Баҳоуддин Нақшбанд тасаввуфда шу қадар баланд поғонада турадиларки, қаранг, бугун Бобойи Самосийни ҳам, Амир Саййид Кулолни ҳам, Халил Отани ҳам, Қусам Шайхни ҳам аввал ана шу муридларининг шуҳрати туфайли қайта таний бошладик. Лекин ана шу пирлар таълимию тарбиясисиз Баҳоуддини Балогардон шу улуғ мақомга ета оларми эдилар?! Йўқ!

Нақшбандияда пиру муридлик шарту қоидалари, яъни устозу шогирдлик одоби тариқатга доир илмнинг муайян қисмини ташкил этади. Бинобарин, Мухаммад Мусо ибн Хожа Исо Даҳбедий «Қасир ул-фавойид» рисоласининг мавжуд уч бобидан охиргиси махсусан ана шу муриднинг муродга етиш борасидаги ахлоқий меъёрлари, унинг устоз олдидаги бурчларини бирма-бир

баён этишга бағишланган. Нақшбандия ҳақидаги шу ва бошқа талай мўътабар манбалар асосида бу тариқатдаги муридлик одобини алоҳида тадқиқ этиш фақат тасаввуф ё адабиёт учун эмас, умуман, маънавиятимиз, хусусан, миллий педагогикамиз учун жуда-жуда керак. Бу мактабларимизда ўқитилаётган одобнома фани учун тап-тайёр таянч.

Ҳозир бевосита Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирдона одобларидан бир шингилгина ҳикоя қилсак.

Муҳаммад Бобойи Самосий Баҳоуддин тарбиясини Амир Саййид Кулолга васият қилганларидан хабарингиз бор. Суҳбат нисбати, тариқат сулуки одоби таълими ва зикр талқинини Баҳоуддин ана шу Амир Саййид Кулолдан олганлар. Бир куни Амир Саййид Кулол шогирдларини ёнларига чақириб шундай дедилар: «...Эй фарзанд Баҳоуддин! Хожа Муҳаммад Бобо нафаси васиятин сизнинг борангизда ба жой келтурдум... Дедиларки: «Ҳар не тарбият бобида бормен, сенинг ҳақингда кўргузубмен. Сен фарзанд Баҳоуддин бобида кўргизгил». Андоқ қилдим». (128). Кейин ўз кўксиларига ишорат қилиб: «...Бу эмчакни сизнинг учун қуруттум ва сизнинг руҳониятингиз қуши башарият байзасидин (тухумидан.— С. О.) чиқти. Аммо сизнинг ҳимматингиз шаҳбози (ов қуши.— С. О.) баландпарвоз тушубтур. Эмди ижозаттур. Ҳар ерда матлубдин (талабдан.— С. О.) исе (бирон ҳид.— С. О.) димоғингизга етса, тиланг ва талабда ўз ҳимматингиз мужиби (сабаби.— С. О.) била тақсир (қусур.— С. О.) қилманг» (128).

Демак, Амир Саййид Кулол ўзларидаги бор билимни шогирдларига бериб бўлган, аммо шогирднинг истеъдоди жуда баланд ва бундан-да юқорироқ даражаларда таълим олиш иштиёқи кучли эди. Ҳа, устоз фақат истеъдодининг кучлилиги учун эмас, талабанинг чироғи пилиги баландлаб ёнишига кўмак берадиган тажрибаси ҳам борлиги учун мураббийлик қилади шогирдга. Баҳоуддин пирларининг ана шу гапларига амал қилиб, илм истабон яссавия тариқати шайхларининг машҳурларидан бўлмиш Қусам Шайх олдиларига — Нахшаб, яъни ҳозирги Қаршига бордилар. Навоийнинг Абдураҳмон Жомий тазкираси — «Нафаҳот ул-унс...» дан таржима қилиб келтиргани маълумотга кўра, Баҳоуд-

диннинг Қусам Шайх билан учрашувлари жуда қизиқ кечган: «Ул (Қусам Шайх.— С. О.) аввали мулоқотда қовун ейдур эрди. Пўчоғини Хожа (Баҳоуддин.— С. О.) сори ташлади. Алар (Баҳоуддин.— С. О.) ғояти талаб ҳароратидин пўчоғини териси била едилар (!). Ул мажлисда икки-уч қатлаъ бу навъ воқеъ бўлди ҳам бу мажлисда Шайхнинг ходими кириб, дедики: «Уч тева (туя.— С. О.) ва тўрт от ғойиб қилибмен (йўқотибман.— С. О.) Шайх Хожаға ишорат қилиб, дедики: «Ани яхши тутунгиз!» Тўрт киши андоқ хушунат (қўполлик.— С. О.) била Хожаға ёпуштиларки, гўё арода қоне воқеъ бўлубтур. Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин.— С. О.) дебтурларки: «Турк машойихидин шинохти (доноси, маърифатлиси.— С. О.) бўлмаса, алар тариқидин (ишидан.— С. О.) мутанаффир (нафратланган.— С. О.) ва навмид (ноумид.— С. О.) бўлур эрдим». Хожа муроқаб (қараб туриб.— С. О.) ўлтуруб дедиларки: «Намозшом адосидин сўнгра ходим яна кириб, дедики: «Ғойиб бўлган тевалару отлар ўзлари келдилар» (129).

Бу парчани батафсил шарҳлашдан олдин бир мулоҳазани айтиб ўтай. Баъзилар Баҳоуддин Нақшбанддек улуг зот ҳаётидаги ана шу пўчоқ ейиш ҳодисасини халққа ошкор қилмай ўтиб кетавериш керак, деган фикрни билдириб юрибдилар торроқ адабий-илмий суҳбатлар аро. Хўш, нега, дерсиз? Ҳа, нима эмиш, бу билан халқимизнинг Баҳоуддин ҳазратлари ҳақидаги тасаввурлари ўзгариб, у зоти шарифнинг обрўйларига футур етган бўлар эмиш. Яқин ўтган замонларда кўп нарсани матбуот ва ё илм орқали ошкор қилмай-қилмай-ку шу аҳволга тушиб қолдик. Ахир, тазкирада бу воқеа зўр бир ибрат янглиғ келтириляпти-ку. Энди бир тасаввур қилиб кўринг. ...Дарвешлар давраси. Тўрда пир, яъни Қусам Шайх ўтирибди. Қовун ейиляпти. Шайх олдига бир нотанш шогирд салом бериб, таъзим бажо айлаб кириб келган боланинг қадрини ерга ургандек, унга ҳозиргина еб бўлгани қовун тилимининг пўчоғини унинг олдига отди. Йигит ҳеч иккиланмай пўчоқни олиб, чайнай бошлади. Чайнай-чайнай батамом еб қўйди. Шайх ҳеч нарсани сезмагандек, яна бир тилим қовунни паққос тушириб, пўчоғини яна меҳмон йигитнинг олдига ирғитди. Яна ўша гап: йигит пўчоқнинг бунисини ҳам еб қўйди.

Шайх ташлаган учинчи пўчоқ ҳам бемалол ҳазм қилинди.

Хўш, нима гап ўзи? Наҳотки, кимсан — Хожа Аҳмад Яссавий хонадонидан бўлган замонасининг машҳур шайхи одамга нисбатан шунчалар беписанд муносабат қилса?!

Тасаввуфда мурид тушган шогирд пирнинг қули янглиғ ихтиёрини унга топширади. Нима учун? Ўзидаги ўзликни — ғурурни дейсизми, худпарастилик, ўзим бўлайчилик, худбинлик, худдонамлики дейсизми, ишқилиб, жисм ва нафс йўлидаги салбий жиҳатларни енгиши учун унга пир устозлик қилиши лозим. Бунинг учун шогирддаги ғурур тинимсиз ўлдирила бориши керак. Бу айниқса яссавия тариқати одобида ниҳоятда қатъий қилиб белгиланган. Бу ҳақда тасаввуфшунос олимларимиздан Турғун Файзиев ва Ориф Усмоновлар шундай ёзадилар: «Яссавийлик таълимотидаги солиқлар (тариқат аъзолари) қўйидаги қоидаларни бажаришга мажбур бўлганлар: 1. Мурид ҳеч кимсани ўз шайхидан афзал кўрмаслиги, унга мутлақо таслимият изҳор этмоғи лозим.... 3. Шайхнинг барча ақволи (сўзлари) ва афъоли (ишлари)га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо мўътақид (эътиқод қилувчи.— С. О.) бўлмоғи лозим. ...Мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкни, бутун бору йўғини ўз шайхига нисор этмоқ учун доимо тайёр турмоғи лозим»¹.

Қусам Шайх нега бу нотаниш йигит — Баҳоуддиннинг олдига пўчоқ ташлади? Бу билан у нима деб сўраган бўлди? Нега Баҳоуддин шу заҳоти пирнинг нишхўрди — пўчоқни паққос туширди? Бу билан нима деб жавоб қайтарган бўлди?

«Нафаҳот ул-унс...»дан таржима жараёнида Навоий аслиятга содиқ қолиб, воқеанинг ўзинигина баён қилади, уни шарҳлаб ўтирмайди. Чунки тасаввуфдан боҳабар ўша давр кишилари учун ишоранинг ўзиёқ бас эди. Бироқ биз учун сўзу суҳансиз — қовун пўчоғи «тил»и билан гаплашилган бу «суҳбат» шарҳга жуда-жуда муҳтож.

Қусам Шайх гап-сўзсиз ҳам ёш йигитнинг бу ерга

¹ Файзиев Т., Усмонов О. Занги Ота. Биринчи қисм. Тошкент, 1993, 4—5-бетлар.

илм истаб келганини билади. Хўш, қани, шогирд бутун измини устозга топширишга тайёрми-йўқми? Қолаверса, илм олиш маҳали пирдан жуда оғир, инсон учун ғурурга тегадиган вазифалар топширилса, уни ҳам бажаришни кўнглига тугиб келганми бу йигит ё бу бир шунчаки ҳою ҳавасми? Бундай ўта муҳим ва нозик саволларни сўз билан ифодалашга ҳеч бир ҳожат йўқ. Негаки суфийлик киши кўнглини англаш экан, кўнглини ҳадди аълосида софлаган, яъники тараққий эттирган комил кишилар учун гап-сўзсиз ҳам бир-бирларини англашлари табиий ҳол-ку. Демак, Қусам Шайхни шогирдлик истаб келган йигитнинг ана шу жиҳатдан қай даражага етгани, яъни унинг фаҳму фаросатини ҳам имтиҳон қилиш туйғуси чулғгани рост.

Шу нуқтаи назардан қаралса, Қусам Шайх уч бор Баҳоуддиннинг олдига пўчоқ ташлаш билан бўлғуси шогирдни обдон синаб олди. Навоийнинг матнидаги «ғояти талаб ҳароратидин» деган калималарда гап кўп. Пўчоқни ейиш билан Баҳоуддин: «Мен Сизнинг олдингизга илм истаб келдим, бу йўлда нимайки машаққат чекишга тўғри келса, мен бунга тайёрман»,— демоқчи бўлди.

Пир кутган жавобиңи олган эди.

Қусам Шайхнинг пўчоқ ташлаши воқеаси «икки-уч қатлаъ» такрорлангани ёзилади. Келинг, озгина мулоҳазага эрк берайлик-да, шунини уч марта деб ҳисоблайлик. Чунки Жомий уч марта деб аниқ қилиб ёзади¹. Чунки суфийлар шу қадар зеҳнкор кишиларки, ана шу уч марта пўчоқ ташлашнинг замирида ҳам муайян маъною мазмун бўлиши мумкин. Эҳтимол, ана шу уч бор пўчоқ ташлашда ҳам бир сир яшириндир?

Биламизки, тасаввуфда аввал **шариат**, кейин **тариқат** ва сўнгра **ҳақиқат**.

Биринчи марта пўчоқ ташланганда пир шогирддан: «Шариатдан илминг борми?»— деб сўраган бўлса, ажаб эмас. Пўчоқни еб қўйиш билан шогирд: «Бор. Лекин Сиздан яна таълим олишга муштоқман!»— дегандир.

Иккинчи бор келиб тушган пўчоқ: «Тариқатдан ха-

¹ Қаранг: Нуриддин Абдураҳмон Жомий. Нафаҳот ул-умс мин ҳазорот ул-қудс. Техрон, 1370. 288-саҳифа. (*Араб ёзувида*).

«Бардорлигинг қалай?!»— деган савол эди, балки. «Бехабар эмасман. Аммо Сизнинг тарбиянгизга мунтазир бўлиб келдим!»— деган жавоб эди, эҳтимол, иккинчи пўчоқни еб қўйиш.

Учинчи дафъа ташланган пўчоқ: «Ҳақиқат илмини биласанми?»— деган сўроқ бўлиши мумкин. «Биламан,— демоқчи, шекилли, шогирд учинчи пўчоқни ейиш билан.— Бироқ Сизнинг таълимингиз етмай турибди!»

Агар шундай бўлса, пир кутган жавобини олган эди...

Хўш, бу ваъдалар-ку яхши-я. Аммо шогирднинг илм талаби борасидаги бардоши қандоқ экан? Бунга чидай олармикан? Ахир, тасаввуф учун сабру чидамнинг айрича аҳамияти бор-ку! Бинобарин, тожик тасаввуфшуноси Муҳаммадқул Ҳазратқуловнинг бу ҳақдаги фикрлари эътиборли: «Тасаввуф адабиётида келтирадиларки, суфийнинг иймони икки қисмдан иборат. Унинг аввалги ярмини сабр ва кейинги ярмини шукр ташкил этади. Суфийларнинг эътиқодига кўра, ҳар бир фарзни охирига етказиш ва ҳар бир масиятни тарк этиш сабрсиз амалга ошмайди, зеро тариқатга кирган солиқ бошига тушган мушуқликларнинг барисини сабру тоқат билан кутиб олади. Собир шундай кишики, у ҳақиқат маърифати учун сабрни бўйнига олади ва қийинчиликлардан шикоят эътироз қилмайди. «Тазкират ул-авлиё» муаллифи (яъни Фаридиддин Аттор.—С. О.) сабрни суфий ҳаётининг энг яхши жиҳати деб билади»¹.

Хуллас, энди Баҳоуддин сабрини синашнинг гали келган эди.

«Насойим ул-муҳаббат...»ни ўқишда давом этамиз: «...бу мажлисда Шайхнинг ходими кириб, дедики: «Уч тева ва тўрт от ғойиб қилибмен. Шайх Хожаға ишорат қилиб, дедики: «Ани яхши тутингиз!» Тўрт киши андоқ хушунат била ёпўштиларки, гўё арода қоне воқеъ бўлубтур. Ҳазрати Хожа дебтурларки: «Турк машойихининг шинохти бўлмаса, алар тариқидин мутанаффир ва навмид бўлур эрдим». Хожа муроқаб ўлтуруб дедиларки: «Намозшом адосидин сўнгра ходим яна кириб, дедики: «Ғойиб бўлган тевалар ва отлар ўзлари келдилар» (129).

Демак, ходим кириб Қусам Шайхга, туяю отлар йў-

¹ Ҳазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе, 1988, саҳ. 49.

қолди, деганда Шайх атайлабдан Баҳоуддинга туҳмат қилиб, уни ўғри ҳисоблайди ва пир буйруғи билан муридлар унга шу даражада ташланадиларки, ҳатто, Хожя Баҳоуддиннинг баданларидан қон ҳам чиқади. Шунда ҳам Баҳоуддин миқ этмайдилар. Агар у киши сабр-сизлиқ кўрсатиб ўзларига нисбатан туҳмат қилинаётганини айтганларида ёки асабийлашиб, муридлар билан таллашиб кетганларида тасаввуф йўлидаги даражалари ҳали жуда ҳам пастлигини билдириб қўйган бўлар эрдилар. Чунки сабр — улуғ неъмат. Ахир, тасаввуф йўлига кирган, Ҳаққа етишни орзулаган солиқ руҳиятида метиндек ирода ва ўта кучли чидам бўлиши керак эмасми? Тасаввуфни қўя туринг, бу дунёда жиддийроқ бир мақсадга эришмоқ учун ҳам одам боласида қанчалар матонат шаклланган бўлиши лозим-ку!

Баҳоуддин устозининг бу имтиҳонидан ҳам эсон-омон ўтадилар. Намозшомга бориб эса йўқолган уч туяю тўрт от ўзи кириб келади.

Дақиқроқ назар ташланса, балки шу туяю отларнинг яна ўзлари қайтиб келиши ҳам Баҳоуддин билан боғлиқдир, деган фикр ҳам кечади хаёлдан. Эҳтимол, ул зоти шарифнинг Балогардонликлари шу ерда иш бериб қолгандир. Ҳар ҳолда, ҳозирча буни тўлиқ исбот қилиш учун далил етарли эмас.

Ана шу биргина парча таҳлилидан ҳам ойдинлашяптики, Алишер Навоийнинг наинки бадий асарлари ҳар бир давр учун замонавий шарҳларга муҳтож, балки унинг илмий ва ё насрий асарлари ҳам бугун алоҳида ва махсус шарҳланиши керак. Акс ҳолда, кўпчилик бу улуғ бобокалонимиз қаламидан чиққан жумлалар аро яширин маъноларнинг моҳиятига етмай, ўтиб кетавериши мумкин.

Ана шундай жиддий синовлар билан бошланган Қусам Шайх ва Баҳоуддин Нақшбанд аро пиру муридлик шу даражага етдики, шогирд уч ойча устоз хизматида бўлиб, унинг энг сеvimли талабасига айланди. Яна «Насойим ул-муҳаббат...»га суянамиз: «Охир ул-амр Шайх Хожяға ташриф берди (бу ерда устознинг шогирдга мустақил иш юритиш учун қўл бериб, руҳсат қилгани, яъни унга фотиҳа бериб, оқ йўл тилагани кўзда тутилган; одат бўйича бунда пир муридга хирқа — тўн ёпади.—

С. О.) ва деди: «Тўққуз ўғлум бор. Сен борчадин улуғроқ ва муқаддамроқ (устунроқ.—С. О.)» (129). «Тўққуз ўғлум» деганда Қусам Шайх фарзандларини кўзда тутганми ё муридларини — бу очиқ маълум эмас. Ҳойнаҳой, Шайх Баҳоуддинни энг улуғ шогирдлари қатори ҳисобляпти. Баҳоуддин Қусам Шайх хизматидан—Нахшабдан Бухорога қайтганларидан кейин ҳам бир умр устозларининг ҳурматини аъло даражада бажо келтирдилар: «Андин сўнгра ҳар қачон Шайх Нахшабдин Бухорога келур эрди, Хожаға мулозамат қилурлар эрди (бирга бўлур эдилар.—С. О.)» (129). Қусам Шайхнинг ўзи Баҳоуддин ҳақларида: «Бу навъ талабгорлиғки, сенда кўрубмен, толиблардин ҳеч қайсида кўрмаймен» (129),— деган эди. Устоз Қусам Шайхнинг Хожа Баҳоуддинга ҳурмати шу қадар юксак эдики, умрининг охирида у ана шу муриди юртида яшади ва Бухорода вафот этди. «Насойим ул-муҳаббат...»да ўқиймиз: «Охир бу Қусам Шайх Хожа (Баҳоуддин.—С. О.) интиқо (айрилиқ, соғиниш.—С. О.) ва камоли бетаайюнлуғидин (бу ерда жудоликдан қутилиш маъносида.—С. О.) Бухоронинг тимларидин бирида андоқ савдову сотиқ қилди ва чиқиб бир дўкончада ўлтуруб, асҳоб (суҳбатдошлар, муридлар.—С. О.) ва фарзандларидин ҳар кимки, анинг эдилар, тилади ва дедики: «Бизинг борур чоғимиз бўлди». Тавҳид калимасин алар мувофақати била (улар билан биргалашиб.—С. О.) айтти ва жон таслим қилди» (129).

Биргина пўчоқни ейиш билан бошланган пиру муридлик ана шундай яқун топган эди. Бу устозу шогирд ўртасидаги ўзаро ҳурмату иззат биз учун намуна бўлгулик. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётлари эса бундай ибратомуз жиҳатларга жуда бой.

Тасаввуф — рамзларга кўмилган фалсафа. Хусусан, тасаввуфона адабиёт барча фалсафий мушоҳадаларни тимсолларга кўчириб ифодалар эди. Шундай экан, бу фалсафани қаттиқ тутган ва ривожлантирган шайхлар, уларнинг пок этагини ушлаган солиқлар ҳар бир ишорадан моҳиятни англаш қобилиятини ҳадди аълосида камолга етказишга бир умр интилган кишилар эди. Қовун пўчоғини бўлғуси мурид олдига ташлаш эса ана шундай замирида, кўриб ўтилганидек, теран моҳият ёт-

ган ишоратлардан бири эди. Пўчоқ икки буюк суфий орасида гўё ўзаро сўзлашув «тил»и эди. Агар биз суфиёна адабиёт яратган ота-боболаримиз бой меросининг моҳиятига етмоқчи бўлсак, бу ўзига хос «тил»ни ҳали кўп ўрганишимиз керак.

Хожалик билан рост келмайдиган бандалик

Бундай ўйлаб қаралса, бу дунёда ўзи бор-йўғи биргина ижтимоий муаммо бор. Қолган жамики муаммолар — назаримда, ана шу бош масаланинг бўлаклари, тармоқлари ёки оқавалари.

Нима бу бош муаммо?

Бу — меҳнат ва маҳсулот тақсимоти, кишиларнинг ишлашга ва, аксинча, меҳнат кетидан барпо этилган бойликларга эгалик қилишга муносабатлари. Аммо қарийб ҳеч қачон: «Сен эмас, мен ишлай!»— деган жанжал, ғавғо, тортишув бўлмайди-ю, «Сен эмас, мен олай!»— деган можаро ҳар кун давом этаётгандек. «Мен эмас, сен ишла!»— деган тортишув авж олаверади-ю, «Мен эмас, сен ол!»— деган интилишни кам топамиз. Онадан туғилган жонзотки бор, ана шу икки бир-бирига чамбарчас боғлиқ муаммони қандай ҳал этаётганига қараб кимлигини ошқор қилади. Бир қарашда, одам боласининг бари инсоният меҳнати натижасида барпо бўлган бойликларни имкон қадар ўзиники қилишга интилади, шунинг учун яшайди гўё. Жаҳоннинг Одам Ато яратилганидан бериги бош тортишуви, барча сиёсатлар, мамлакатлар аро жанжаллару врушлару қирғинлар, э, хатто, борингки, дўстона муносабатлар ҳам мазкур икки масаланинг қандай, яъни адолатлими ё адолатсизми ҳал этилганига боғлиқдек ёки, камида, ана шун масалалар атрофида пайдо бўлади, айланади ва яқун топади. Дунё ана шу манфаатлар бозоридан иборатга ҳам ўхшаб кетади. Бу бозорда эса, аниқки, биров — сотувчи, биров — харидор. Албатта, сотган ҳам, сотиб олган ҳам, ўз манфаатидан келиб чиқиб, иши битганига хўрсанд. Шуниси ҳам аёнки, ҳар қандай олди-сотдида кимдир ютади ва кимдир... ютқзади. Демак, гўё манфаатлар тамоман мос келиб турган ҳолатларда ҳам ана шун бойлик ўстида талаш зимдан давом этади, биров ютқзади ва биров... ютади.

«Бекор гап бу!»— дейишингиз ҳам мумкин. Айтайлик, икки қўшни — Али билан Вали бир хил кенгликдаги майдонларда ёнма-ён деҳқончилик қилишади. Али ҳаддан ортиқ меҳнаткаш. Вали у қадар ишлай олмайди. Валининг Алига ҳасади келади. Лекин бундан: «Мана, меҳнат қилиш учун талаш кетяпти-ку!»— деб хулоса чиқармаслик керак. Чунки Вали Алининг айнан кўп ишлаганигами ҳасад қилади? Йўқ. Ишлаблар кетмайди-ми!.. Ҳамма гап шундаки, меҳнат орқасидан бойлик келади. Агар оз меҳнати билан ҳам Вали кўп ҳосил олса эди, Алига ҳасад қилармиди? Йўқ. Ана ўша маҳсулотга эгалик ҳисси Валида ғайрлик туғдирапти.

Бу гаплар шунинг учун айтиляптики, нақшбандия тариқати жаҳоннинг ана шундай энг муҳим ижтимоий муаммоси — меҳнатга ва унинг натижасида эришилдиган бойликка муносабат масаласига ниҳоятда жиддий эътибор берди. «Дил — ба ёр-у, даст — ба кор!»— шиори солиқларнинг меҳнат қилиб туриб ҳам тасаввуф билан машғул бўлиши мумкинлигини исботлайди ва шунга ундайдигина эмас, ҳатто, суфийни ўз меҳнати, яъни қўл кучи билан тирикчилик қилишга ҳам даъват этади. Агар ҳар ким ўз меҳнатининг кетидан тирикчилик ўтказса, бойликларга фақат меҳнати даражасида эга бўлишга интилса, бу дунёда ноҳақлик юз бермайди, ижтимоий адолат тантана қилади. Бу нақшбандия йўлига кирганлар учун шунчаки бир ғоягина эмас эди. Улар шу ақидаларига қатъий амал қилиб яшар эдилар. Бу тариқат жаҳоннинг ана шу энг асосий деяётганимиз ижтимоий муаммосини ҳар кимнинг ўзи адолат билан ҳал этишига чорлар эди.

Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд ҳақларида, китобларда ёзиб қолдирилганидан ташқари, халқ хотирасида ҳам бир талай ривоятлар сақланиб келяпти. Шундай халқ ривоятларидан бирида айтилишича, Баҳоуддин, ҳатто, жуфти ҳалоллари ёпган нонни ҳам эмас эканлар. Хўш, нега? Чунки, ахир, шу нонни ёпаётганда хотинлари рози бўлиб меҳнат қилганми ё кўнглидан: «Эрим учун куч сарфлаб нон ёпяман-а...»— деган фикр кечганми? Ҳамма гап ана шунда! Бу ақидага кўра, ҳатто жуфти ҳалолингиз ҳам қилган хизматига агар заррача норози бўлса, бу нон сиз учун ҳалол эмас!

Шунинг учун Баҳоуддин ўзлари бугдой экиб, уни

ўзлари суғориб, ўзлари ўриб, ўзлари ҳўп қилиб, ўзлари янчиб, ўзлари хамир қориб, ўзлари нон ёпиб еганлар... Ҳаётга, ҳалолликка, меҳнатга муносабатда қанчалар инсоний юксакликка кўтарилган эдилар бу жиҳатдан бобомиз Баҳоуддин!

Ҳар бир халқ турмуш маданиятининг даражаси аёллар меҳнатининг қай даражада камайтирилгани билан ўлчанади, десак, хато бўлмас. Бизда эса бу гоё Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари томонидан XIV асрдаёқ кун тартибига қўйилган экан. Аммо кундалик турмуш кечиршимиз учун ҳозир ҳам хотин-қизларимиз оғир ва масъулиятли меҳнат қилишга мажбур. Баҳоуддини Балогардон ҳақларидаги ана шу биргина ривоят ҳам биз—эркакларга аёлларимизнинг уй-рўзғор ишларини иложини топганимиз қадар камайтириш чораларини кўришимиз лозимлигини уқтиради. Бунинг учун эса газлаштириш, электрлаштириш, автоматлаштириш каби уй-рўзғор ишларининг замонавийлашувига эришиш керак. Ундан ташқари, қадим маданият соҳиби бўлган бир халқ вакиллари ўлароқ ҳар биримиз, ўз меҳнатимиз ва ширин сўзимиз билан бўлса ҳам, аёл-қизларимиз оғирини енгил қилиш тадоригида бўлишимиз керак. Бунинг учун эса умр йўлдошимизга ичимиздан қул деб қараш ҳиссини батамом қувишимиз шарт. Чунки: «Инсон инсонга қул эмас!»

Нақшбандия ана шундай таълим беради.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳақларида халқдан эшитиб келтирганим ривоятни ўқиб, кимнингдир хаёлидан: «Бу бир афсона бўлса керак»,— деган фикр кечган бўлса ҳам ажаб эмас. Лекин Абдурахмон Жомий ёзган ва Алишер Навоий таржима қилган тазкирада Баҳоуддин Нақшбанднинг биров меҳнатидан фойдаланмасликлари айтилади: «Дерларки, аларға (Баҳоуддин Нақшбандга.— С. О.) ҳаргиз қул ва дадак (чўри.— С. О.) бўлмас эрмиш. Алардан бу маънида сўрубтурлар. Алар деб-турларки: «Қачон бу бандалиғ хожалиғ била рост келур?!» (132).

Демак, инсоннинг ўзи-ку банда. «Банда»— боғланган, яъни Худога қул, дегани. Агар инсон Оллоҳнинг қули бўлса, у яна қандай қилиб бировни ўзига қул қилиб олади? Ахир, бу — одамнинг одамга ҳукмронлик, яъни хожалик қилиши бандалик ақидасига тўғри келадими?

Инсон-ку тасаввуфда ўзининг нақадар ожиз бир қўл эканлигини теран ҳис этишга интилади. Бунга тескари бир ишни амалга оширса — қулу чўриларга эгаллик қилса, бу суфий учун хожалик даъвоси бўлиб қолмайдими? Инсоннинг инсонга хожалик қилиши зимдан Худолик даъвоси эмасми? Ахир, инсонга хўжайинлик қилиш фақат ва фақат Оллоҳгагина ярашадиган иш-ку!

Бу ғояни қўл остида ихтиёрини батамом пирига топширган сонсиз-саноқсиз муридлари бор, атрофини мухлислари ўраб олган улуғ зотнинг илгари сураётганига ҳам бир диққат қилайлик.

Биз ҳозир коммунизмнинг инқирозга учраган даврида яшайпмиз. Тўғри, коммунизм дастлаб ана шу инсоннинг инсон тарафидан эксплуатация қилинишини йўқотиш истаги билан майдонга келган эди. Аммо эксплуатация асосида тараққий этиши исботлаб берилган капитализм, аслида, инсоният ижтимоий тараққиётининг табиий бир оқими ўлароқ тадрижий асосда пайдо бўлган. Уни инқилобий йўл билан йўқ қилиб, дунёда орзудагидек жамият яратиб бўлмаслигини ҳаёт, яъни социализмнинг таназзули тасдиқлади. Бироқ нақшбандия тариқати ақидаларидаги одилликка эришиш ғояси ҳозир ҳам керак. Чунки у коммунизмча одилликдан тамоман фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, коммунизм жамиятни ёппасига — бирданига ўзгартирмоқчи, ҳамма одамларни бирданига тузатмоқчи, бунинг учун инсоният асрлар мобайнида яратган тузумни бирданига йўқ қилиб ташлаб, ўрнига лўп ўтиб янги, орзудагидек тузумни яратмоқчи бўлди ва хато қилди. Бунда энг асосий жиҳат — инсон омили ҳисобга олинмади. Одамга одам деб эмас, қул деб, ҳатто, сиёсат қўлидаги жонсиз буюм янглиқ қаралди.

Нақшбандия ғоялари эса жамиятни ялпи ҳолда ўзгартришга эмас, якка-якка шахсларни тарбиялашга, ҳар кимнинг ўзини ўзи камолга етказишига қаратилган. Албатта, беш қўл баробар эмас. Ҳамма бирдек инсофга келмайди ҳам. Бироқ агар нақшбандия таъсирида бир неча минг ё миллион одам адолат мезонлари билан ҳалол меҳнати кетидан яшашга ўтса ҳам, жамият ютадику. Шунинг ўзи ҳам жамият ҳавосининг мусаффолигига олиб келади, ахир.

Нақшбандия хожаликни эмас, меҳнаткашликни тарғиб қилгани жиҳатидан ҳам ўз даври учун жуда улкан ижтимоий ҳодиса эди ва бу ҳозир учун ҳам ниҳоятда аҳамиятли. Мана, бизнинг замонамизда дунёда инсониятнинг илғор қисми демократия ғоясини улуғлайди. Демократия нима? Содда қилиб айтганда, демократия бу дунёда ҳамманинг тенглигини, ҳар кимнинг ҳам барча инсонлар қатори ҳуқуқларга эгаллигини таъминлаш. Хўш, Баҳоуддин Нақшбанднинг: «Қачон бу бандалиғ хожалиғ била рост келур!»— деган сўзлари ҳамманинг ҳам Оллоҳ олдида тенг бир банда эканлигини тарғиб қилиш эмасми? Ўзи банда, яъни ҳамма билан баробар бўлган кишининг яна устунлик даъво қилиб, хожаликка интилиши инсонийликка тўғри келмайди-ку, деган ақида ҳам ётмайдими ана шу икки оғиз гап замирида?

Ётади.

Яна шуни ҳам унутмайликки, ҳар қандай ифлос, адолатсиз жамиятларда ҳам инсоф билан кун кечирадиган кишилар бўлади. Улар жамиятни мўътадиллаштириб туради. Ифодали қилиб айтганда, жамият ўшалар орқали нафас олади. Баҳоуддин Нақшбанд каби улуғ инсоф эгалари миллатимиз маънавий оламида ана шу пок нафасни чексиз кўпайтиришга ҳисса қўшганлар. Шу ерда Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камолнинг мустақиллик мафқураси асослари муҳокамасига бағишланган давра суҳбатида (Тошкент, 1993 йил, 19 май) айтган бир гапни эслаш ўринли: «Уят» деган сўз ҳамма тилларда бор. Лекин «ҳаё», «ибо» деган сўзлар кўп тилларда йўқ. Бизда бор. Баъзи тилларда «андиша» деган, «инсоф» деган сўз, демак, шундай тушунчаларнинг ўзи ҳам йўқ. Бизда бор. Бу — бизнинг ботиний маданиятимиз, миллий қадриятимиз».

Ҳақ гап.

Агар бугун биз миллат сифатида: «Инсофли, ҳаёли, ҳамиятли, адолатли, ҳалол халқмиз!»— деб фахрлансак, демак, бизнинг халқ сифатида ана шундай ноёб фазилатлар эгаси бўлишимизда бутун бир исломий маданият, жумладан, тасаввуф маънавиятининг ҳам алоҳида ҳиссаси бор. Бунинг учун биз улуғ авлиёуллоҳларимиз, шу қатори, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларидан то абад миннатдор бўлишимиз керак. Бу миннатдорлигимизнинг изҳори эса фақат ва фақат ана ўша боболаримиз

улуғлаб келган чинакам инсонпарварона ва адолатпеша ақидаларга бевосита амал қилишимиз билангина намоён бўлади.

Баҳоуддин нега Балогардон?

Бухоро ва унга яқин ерларда бир ҳодисага кўп гувоҳ бўласиз. Одамлар бирон жиддий куч талаб қиладиган ишни: «Ё Баҳоуддини Балогардон!»— деб бошлайдилар. Масалан, шундай деб қоп кўтарилади, кўпкарига кирилади, белкурак билан пахсачига лой иргитилади ва ҳоказо. Рисоламизнинг «Буюклик сири» фаслида айтилганидек, кишилар улуғ авлиёлар — комил инсонлар руҳидан мадад кутадилар. Лекин, бошқа авлиёлардан фарқли ўлароқ, нега Баҳоуддин Нақшбанд руҳи покларидан айнан бало-қазоларни даф этиш борасида мадад кутилади?

Қўлингиздаги китобнинг «Не-не пирлар муриди» фаслидан биласизки, Баҳоуддин туғилмасларидан бурун шундай бир улуғ зот дунёга келаётганини сезган авлиёуллоҳ — Муҳаммад Бобойи Самосий Баҳоуддин Нақшбандга «қабул назари била» пир. Ана шу пири комил уч кунлик чақалоқни тасаввуф йўлида тарбиялаш учун Муҳаммад Бобойи Самосий муридлари — Амир Саййид Кулол ихтиёрига топширган эдилар. Кейинчалик Муҳаммад Бобойи Самосий Баҳоуддин Ҳазратга бир бўрк, яъни қалпоқ берадилар. Хожа Муҳаммад Бобойи Самосийнинг кароматларидан бири шу эдики, ана шу бўрк Баҳоуддин Нақшбанднинг баракати билан пайдо бўлган бало-қазоларни даф қилар эди. Хожа Нақшбанд худди ана шунинг учун «Баҳоуддини Балогардон» деган ном билан шуҳрат қозондилар. Бу ҳақда «Насойим ул-муҳаббат...»да ўқиймиз: «...Хожа Муҳаммад Бобоға (Самосийга.— С. О.) етганда дедики: «Аларни худ ҳаётлари чоғида кўрубсен ва сенинг пирингдурлар ва санга бир бўрк (!) берибдурлар ва каромат қилибдурларки, нозил бўлган бало (!) сенинг баракатингдин дафъ бўлрай» (131).

Баъзи давраларда: «Баҳоуддинни Балогардон дейиш исломий нуқтаи назардан тўғри эмас»,— деган мулоҳазаларни ҳам эшитамиз. Рост, аввало, ҳар қандай бало-қазо — Худодан, уни қайтариш ҳам, ахир, Оллоҳнинг

иродаси билангина амалга ошади-да. Инсон, хусусан, оламдан ўтган киши руҳи қандай қилиб балоларни қайтариши мумкин?

Бир қарашда, жуда ўринли мулоҳаза бу. Аммо тасаввуфий ақидага кўра, комил инсонларнинг илтижоси Оллоҳ ҳузурда тезроқ қабул бўлади. Олдин айтилганидек, комил инсонлар руҳидан ҳам мададгорлик кутилади. «Улуғ авлиёлар руҳи қўлласин!»— деган дуо заминидан ҳам ана шу ишонч ётади. Шу маънода Баҳоуддин ҳазратнинг Балоғардонликлари рост. Билъакс, бу ҳақда Абдурахмон Жомий каби комил мусулмон аллома махсус ёзиб кетмаган ва уни Алишер Навоий келажакни — биз билан сизни ўйлаб таржима қилмаган бўлур эди...

Халқда Баҳоуддиннинг Балоғардонликлари ҳақида бир талай ҳикоят ривоят бор. Уларнинг шарҳи — алоҳида бир масала.

Бу ерда шунигина қайд этиш мумкинки, тасаввуфда Оллоҳга яқин кишиларнинг дуоси тез ижобат бўлишига қаттиқ ишонилади. Бинобарин, Баҳоуддиннинг пирлари — Амир Кулол эваралари бўлмиш Шаҳобиддиннинг «Мақомоти Мир Кулол» асарида бу ҳақда шундай ёзилади: «Эй ёронлар, билинглари, ҳазрати жалол Субҳонаҳу таоло ҳамма замонларда бу тойифа (яъни аҳли кашф)даги дўстлар дуосини қайтармагай. Зеро Оллоҳ таоло бу зотлар баракотидан барча балоларни дафъ этгай»¹. Демак, Ҳаққа етган ва ё унга яқин кишилар дуоси билан балолар қайтарилиши мумкин экан.

Балоғардонлик — Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг зўр қароматларидан эди. Ҳозирги тушунчамиз бўйича, ақл бовар қилмайдиган ишни амалга ошириш мўъжиза. Лекин қадимиятимизда мўъжиза билан қароматнинг кескин фарқи бор эди. Гарчи мўъжиза ҳам, қаромат ҳам қай бир банданинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа ё ҳодисани амалга ошириши бўлса-да, уларни бир-бирига аралаштириб юбориш мумкин эмас.

Мўъжиза — Оллоҳ таолонинг фақат пайғамбарларига иноят қиладиган ҳиммати. Қаромат эса авлиёлар-

¹ Дурдона. Мир Кулол ва Шоҳи Нақшбанд мақомотлари. Садриддин Салим Бухорий ва Исроиил Субҳоний таржимаси. Тошкент, 1993. 31- бет.

га — шайхларга насиб этадиган неъмат. Тожик тасаввуфшуноси А. Муҳаммадхўжаевнинг суфий назариётчи ва муаррих Ҳажвирийнинг «Қашф ул-маҳжуб» рисола-сига таяниб ёзишича, мўъжизалар пайғамбарларда очиқ-ошкор намоён бўлади. Улар буни халойиқдан бер-китмайдилар. Лекин каромат яширин тарзда содир эти-лади. Бу имкон қадар одамлардан пинҳон тугилади¹.

Жаноза олдидан ўқилган байт

Ҳар бир мусулмон банда вафот этганидан кейин ун-га жаноза ўқилади. Ҳазрати Хожа Баҳоуддиннинг бу борадаги бир гаплари ниҳоятда мутаассир. У кишининг айтишларича, Абу Саъид Абулхайр деган бир шайхдан: «Сизнинг жанозангиз иллайида қайси оятни ўқусун-лар?» — деб сўрабдилар. Шайх шундай жавоб берибди: «Оят ўқумоқ улуғ ишдур. Бу байтни ўқусунларки:

Чуст аз ин хўбтар дар ҳама офоқ кор,
Дўст расад — назди дўст, ёр — ба наздики ёр» (133).

Хўш, жаноза олдидан ўқилиши васият қилинаётган бу байтда қандай маъно ифодаланган? Шундай дей-ладики: «Дўст — дўст ёнига, ёр — ёр яқинига етса, бу барча оламларда бундан яхшироқ иш борми?»

Бу ердаги «дўст» сўзи ҳам, «ёр» сўзи ҳам тасавву-фий маъно ташийди. Байтда суфийнинг Оллоҳга етиши орзуси акс этган. Биринчи бор қўлланган «дўст» ва «ёр» — суфийни, яъни ошиқни, иккинчи бор қўлланган «дўст» ва «ёр» Оллоҳни, яъни маъшукни англатади. Албатта, ошиқ учун бу дунёда маъшукқа етишдан олий-роқ бахт борми?!

Шайх Абу Саъид Абулхайрнинг бу васиятини эсла-ган Хожа Баҳоуддиннинг ўзлари жанозалари олдидан байт ўқишларини васият қилганлар: «Андан сўнгра алар (Хожа Баҳоуддин. — С. О.) дебетурларки: «Бизнинг жа-нозамиз иллайида бу байтни ўқусунларки, байт:

Муфлисонем омада кўи ту,
Лавҳашаллоҳ, аз жамоли рўи ту» (133).

¹ Қаранг: Мухамедходжаев А. Идеология накшбандиз-ма. Душанбе, 1991, с. 188.

Суфийнинг бутун дарди — Оллоҳ васлига мушарраф бўлиш. Ҳойнаҳой, Баҳоддин Нақшбанд жанозалари олдидан ўқилишини васият қилганлари байтнинг маъноси ҳам буни ифодалайди: «Сенинг кўчангда, сенинг юзинг жамоли дардида юрган фақирлармиз». «Сен» дейилганда, шубҳасиз, Оллоҳ назарда тутилган.

Баҳоддин Нақшбанд ҳақларида Абдураҳмон Жомий ёзиб кетган бу маълумот¹ тасаввуфнинг шеърият билан нақадар чамбарчас боғланиб кетганидан далолат беради. Чиндан-да, киши кўнглини тўкиб солиши учун шеъриятдан соҳирроғу қодирроқ восита бўлмаса керак бу оламда. Суфийнинг кўнглини эса ҳамиша ёр, яъни Оллоҳ банд этган. Шу икки сабаб Абу Саъид Абулхайру Баҳоддин Нақшбанддек буюк зотларнинг жанозалари олдидан, икки сатрликкина бўлса ҳам, шеър ўқишни васият қилишга ундаган.

Мана шу кунларда ҳазрати Баҳоддин даҳмаларини минг-минг одам зиёрат қилаётибди. Қани энди ана шу васият қилганлари — жанозалари олдидан ўқилган байт арабий ва замонавий алифболарда бир лавҳга чиройли қилиб битилиб, зиёратгоҳнинг кўпнинг кўзи тушадиган ерида осиқлиқ турса...

Ана шунда бу ерга келган ҳар бир киши авлиё кўнгилларидаги буюк орзуни қалбан бирров такрорлагандек бўларди. Соддагина сўзларда Оллоҳни буюк ва ўзни унинг олдида ҳаддан зиёд муфлисун фақир — камбағалу камтар билиш фалсафасининг асл ҳикматига етиш эса инсон учун нечоғлиқ фараҳ. Бундан ҳам ўзимизнинг кўнглимиз ёришади-ю, ҳам, иншооллоҳ, ул зоти шарифнинг руҳлари шодланади...

Жаҳоний тариқат

Инглиз тасаввуфшуноси Ж. С. Тримингэмнинг ёзишича, Урта Осиёда тасаввуф ривожига икки буюк суфийнинг ҳиссаси кўп. Бири — Абулҳасан Али ал-Хороқоний. У киши милодий 1034 йили 80 ёшида вафот этган. Иккинчиси — Абу Али ал-Фармадий. Бу шайх ми-

¹ Қаранг: *Нуриддин Абдураҳмон Жомий*. Нафоҳот ул-унс мин ҳазорот ул-қудс. Техрон, 1370, 393-саҳифа. (*Араб ёзувида*.)

лодий 1084 йили оламдан ўтган. Фармадийнинг икки шогирди тасаввуф оламида жуда машҳур: биринчиси— Аҳмад ал-Ғаззолий (милодий 1126 йили вафот этган), иккинчиси — Юсуф Ҳамадоний (милодий 1049—1140). Кўп тариқат силсилалари ана шу икки шогирддан бошланади¹.

Юсуф Ҳамадоний Бухорода Турон замин соҳиби истеъдодларидан бир гуруҳига тасаввуфдан чуқур таълим берди. Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Абдуллоҳ Баррақий, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийлар Юсуф Ҳамадонийнинг тўрт забардаст халифаси эди. Биласиз, Хожа Аҳмад Яссавий — яссавия тариқатига асос солди, Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний дастлаб «хожагон», сўнг эса «нақшбандия» деб номланган тариқатни бошлаб берди².

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний руҳларининг Баҳоуддин Нақшбандга қандай тарбия бергани ҳақида рисоламизнинг «Не-не пирлар муриди» фаслида батафсил сўз борди. Баҳоуддин силсилада ҳам бевосита Абдулхолиқ Гиждувонийга бориб тақалади. Абдулхолиқ Гиждувонийнинг муриди Хожа Ориф Ревгардий, Хожа Ориф Ревгардийнинг муриди Хожа Али Ромитаний, Хожа Али Ромитанийнинг муриди Хожа Бобо Самосий, Хожа Бобо Самосийнинг муриди Саййид Амир Кулол ва Саййид Амир Кулолнинг муриди Баҳоуддин Нақшбанд...³ Муҳаммад Мусо Даҳбедийнинг «Қасир ул-фавойид» ри-

¹ Қаранг: *Тримингэм Дж. С.* Суфийские ордены в исламе. М., 1989. с. 51.

² Бу ҳақда қаранг: *Файзиев Т., Усмонов О.* Занги Ота. Биринчи қисм. Тошкент, 1993. 3-бет.

³ *Қаранг:* Муҳаммад Мусо ибн Хожа Исо Даҳбедий. Қасир ул-фавойид.

^{3a}-варақ. Мазкур сатрлар муаллифнинг шахсий кутубхонасида сақланади. Бу рисоланинг яна бир қўлёзмаси ЎРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 10171 рақами билан сақланади (бу ҳақда қаранг: Нақшбандийя тариқатига оид қўлёзмалар фихристи. Тошкент, 1993, 82-бет). Асар муаллифи — Муҳаммад Мусо ибн Хожа Исо Даҳбедий милодий 1776 йили вафот этган. Унинг «Махзан ут-таориф», «Ашроф ул-холиқ», «Наводир ул-маориф» ва бошқа рисоалари ҳам мавжуд (бу ҳақда қаранг: Мухаммедходжаев А. Идеология нақшбандизма. Душанбе, 1991. с. 225).

соласида Абдулхолиқ Гиждувонийгача бўлган силсила ҳам бир-бир баён этилади. Шунинг учун, тасаввуфдаги ҳар қандай тариқат каби, нақшбандия ҳам ўз ғоялари, тартиб-қоидалари, одоблари ва қатъиятларини шакллантиришда жуда қадим ришталардан сув ичган. Аммо тариқатнинг бутун моҳиятини белгилаб турадиган мавжуд ўн бир қоида Юсуф Ҳамадоний, Абдулхолиқ Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд тарафларидан асосланган¹.

Юсуф Ҳамадоний тайин этган шиорлар:

1. Ҳуш дар дам².
2. Назар бар қадам.
3. Сафар дар ватан.
4. Хилват дар анжуман.

Абдулхолиқ Гиждувоний тайин этган қоидалар:

- 1 (5). Ёдкард.
- 2 (6). Бозгашт.
3. (7). Нигоҳдошт.
- 4 (8). Ёддошт.

Бу саккиз қоидага Баҳоуддин Нақшбанд яна уч шиорни қўшадилар:

- 1 (9). Вуқуфи замоний.
- 2 (10). Вуқуфи ададий³.
- 3 (11). Вуқуфи қалбий.

Бу шиорлар кейинги бир-икки йил ичида чоп этилган кўп мақолаю рисолаларда шарҳланди. Шунинг учун бу ерда уларга махсус тўхтаб ўтирмаймиз. Рисоламизнинг кейинги бобларида айрим шиорларнинг Алишер Навоий асарларидаги талқини таҳлиллари берилади. Шунини айтиш керакки, бу шиорлар, аслида, соликларнинг зикр тушиш маҳали амал қилиши лозим бўлган

¹ Қаранг: Усмон О. Руҳи покларига эҳтиромимиз бениҳоя. «Тошкент оқшоми», 1993 йил, 8 июнь.

² А. Абдуқодиров «Ҳуш дар дам»ни «Ҳуш дар дам» тарзида хато ўқийди ва уни: «Яъни умрни хушнудлик билан ўтказиш, беҳуда ғам чекмасдан, ҳар бир дақиқани ғанимат билиш» («Адабий мерос». 1991. 4-сон, 69-бет)— дея ғалат талқин қилади.

³ Муҳтарам тасаввуфшунос Ориф Усмоннинг «Руҳи покларига эҳтиромимиз бениҳоя» («Тошкент оқшоми», 1993 йил, 8 июнь) мақолаларида Баҳоуддин Нақшбанд тайин этган уч шиор ана шу иккитасининг ўрни алмашиб келган.

қоидалари. Аммо уларнинг яна қанчадан-қанча рамзий, умумфалсафий ва ҳаётий маънолари бор.

Хўш, зикрнинг ўзи нима?

Зикр — тасаввуф йўлига кирган кишиларнинг кундалик ўқиб юрадиган махсус калимаю дуолари. Ҳадиси шарифда: «Барча зикрларнинг афзали — «Ло илоҳа иллаллоҳ» дейилади¹. Туронзамин тасаввуфида зикр тушишнинг икки усули амалда бўлган. Бири — зикри лисоний ёки зикри жаҳрия. Бунда зикр овоз чиқариб ижро этилади. Иккинчиси — зикри дил ёки зикри хуфия. Бунда зикр тил билан талаффуз қилинмайди, овоз чиқарилмайди, сўзлар фақат дилда айтилади. Нақшбандияда ана шу зикри хуфия устивор эди. «Ло илоҳа иллаллоҳ» сўзларини дилдан такрорлашнинг ҳам махсус тартиб-қоидаси бор эди бу тариқатда. «Ло» дейилганда бош тепага кўтарилади. «Илоҳа» дейилганда эса ўнг тарафга қаралади. «Иллаллоҳ»ни дилдан айтганда чап томонга назар солинади. Буни суфий шундай ижро этиши керакки, унинг кўнглида Худодан бошқа ҳеч бир фикр ўрин тутмасин. Зокир, яъни зикр тушаётган киши — зикрда, зикр — Оллоҳда йўқ бўлиб кетиши керак².

Нақшбандия шайхлари ҳақидаги маноқибу мақомотлар муаллифлари Шайх Абдуллоҳ Ансорийнинг: «Кўнгилни поклашнинг воситаси — зикр. Ҳаққа етишнинг Оллоҳ номини қайта-қайта такрорлашдан бошқа йўли йўқ», — деган сўзларини кўп қайд этадилар³. Тариқатнинг асосини ташкил қиладиган қоидаларнинг бари зикрга алоқадор экани ҳам бежиз эмас.

Умуман, нақшбандия моҳиятини тариқатнинг: «Дил — ба ёр-у, даст — ба қор!» — шиори очиб беради. Бу — кўнгил Худода бўлсин-у, қўл — ишда, деган маънони билдиради. Мавжуд ўн бир шиорнинг кўпи ҳам моҳиятан ана шу бош ақидадан келиб чиқади. Бу қоидаларга амал қилиш солиқнинг зикр маҳали ўз руҳини назорат этиб, мақсадга йўналтириб туриши учун зарур. Мазкур ши-

¹ Қаранг: Нақшбандия тариқатига оид қўлёзмалар фикристи. Тошкент, 1993, 112-бет.

² Қаранг: Муҳаммедходжаев А. Идеология нақшбандизма. Душанбе, 1991, с. 166—167.

³ Қаранг: Уша асар, 167-бет.

орларнинг тор маъносигина зикр тушиш билан боғлиқ. Ақидаларнинг ҳар бири яна шундай кенг маъноларга эгаки, суфий нафақат зикр пайтидагина, балки, умуман, умри давомида уларга риоя этиб бориши зарур. Бу даъво исботини навбатдаги бобу фаслларга қолдириб, нақшбандиянинг бош шиори ҳақида икки оғиз айтиб ўтилса...

Нақшбандия ўзидан олдинги тариқатлардан бевосита ҳаётга яқинлиги билан ажралиб туради. Булар нима-лардан иборат экани ҳақида «Яссавия ва нақшбандия» бобида махсус фикр юритилади. Бу ерда шунигина таъкидлаш жоизки, нақшбандия тасаввуфдаги илгарилари амалда бўлган қаттиқ оқимни бир оз юмшатди, мўътадиллаштирди, кундалик турмушга мослади. Чунки нақшбандия бевосита касбу кор кишиларига — шаҳарликлар, ҳунармандлар, зиёлилар, ўтроқ ҳолда кун кечираётган деҳқонларга мўлжалланган эди¹. Бундай иш одамлари эса тирикчиликларидан воз кечиб, тариқат билангина машғул бўлсалар, уларга ҳеч ким ўз-ўзидан бир бурда нон келтириб бермас эди. Демак, Оллоҳга интилиш кўнгил билан амалга ошиши керак. Қўл эса иш билан банд бўлаверсин. Инсон руҳининг у дунё дардидаги комиллик сари ўсишига бу дунё ишлари билан банд бўлишнинг ҳеч ҳам зиёни йўқ. Чунки ташқи тарафдангина бу дунё ишлари билан машғул бўлинади. Соликнинг руҳий, яъни ички олами эса Оллоҳ ишқида ёнаётибди. Солик зоҳиран ўзаро суҳбатлар қуриши, анжуманларда, яъни халқ орасида одамлар билан бирга бўлавериши мумкин. «Мен — суфийман!» — деб халқдан ажралиб қолиш шарт эмас.

Тасаввуфдаги кўп тариқатлар, жумладан, яссавия тартиб-қондасига кўра, зикр тушиш жамоа бўлиб, баланд овоз, яъни жаҳрия усули билан амалга оширилади. Нақшбандиянинг ҳаётга яқинлашганлигига далил бўлувчи жиҳатлардан бири шуки, бу тариқат қондасига биноан, ёлғиз ва, ҳатто, ботинан, яъни овоз чиқармай, бировга билдирмай зикр тушиш мумкин.

Умуман, нақшбандия тариқатининг ана шундай таркидунёчилик қилмай, демакки, бу дунё ишларидан очик-

¹ Бу ҳақда қаранг: *Тримингэм Дж. С.* Суфийские ордены в исламе. М., 1988, с. 83.

ошкор қўл силкимай туриб ҳам Оллоҳга етиш мумкинлигини кўрсатиб берганлиги мусулмон оламида тасаввуфнинг жуда кенг аҳоли қатламлари ичига кириб боришини таъминлади. Нақшбанддан бошлаб бу тариқатнинг мавқеи кўтарилгандан кўтарилиб бораверди.

Нақшбандия тариқатини кейинчалик, яъни XV асрда кучли давом эттирган машҳур шайхлардан бири—Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий. Ул зотнинг темурийлар салтанатидаги мавқеи ҳам бу тариқатнинг янада оммавийлашиб кетишига сабаб бўлди. XV аср нақшбандия шайхлари ҳақида Фахриддин Али ал-Кошифий ас-Сафий ўз даврида «Рашаҳот айн ал-ҳаёт» номли махсус китоб битди¹. Тасаввуф адабиётининг икки йирик сиймоси—Абдурахмон Жомий ҳамда Алишер Навоий ҳам бевосита нақшбандия тариқатининг вакиллари эдилар.

Туркий дунё Алишер Навоийдек улуғ даҳодан қанчалар миннатдор бўлса, Баҳоуддин Нақшбандсиз бу шоир ижодини мутлақо тасаввур қилиб бўлмаслигини ҳам унутмаслик керак. Шунини дадил айтиш лозимки, нақшбандия таълимоти Навоий ижодининг ғоявий асосини—мафқурасини ташкил этади. Бошқача айтганда, шоир асарларида комил инсон бўлишнинг айнан нақшбандиёна тарғиби, йўл-йўриқлари, ширину қондалари инсоний тимсоллар, ҳаётий воқеалар асосида далилланади. Навоий ўз ижодида комил инсон бўлишнинг нақшбандия йўлини тутган кишилар тимсолларини яратди.

Ҳозир ҳам юртимизнинг турли бурчакларида нақшбандия тариқатига мансуб кишилар, хусусан, уларнинг фарзандлари яшайди. Нақшбандия тариқатининг XIX асрдаги энг йирик намояндаси—ургутлик Муҳиддин ҳожи ҳаётлари билан боғлиқ ҳужжатлар рус шарқшунослигида кўп эълон қилинган². Муҳиддин ҳожининг ўғиллари—Қутбиддин эшонни кимсан—Ғафур Ғуломдек шоирни замон ўзига пир, ўзини эса ул зотга мурид

¹ Бу ҳақда қаранг: Каримов Э. Э. Некоторые аспекты политической и религиозно-философской практики тариката Накшбандийа в Мавераннахре XV в.—Из истории суфизма: источники и социальная практика. Ташкент, 1991, с. 75.

² Қаранг: Переписка ургутского ишана.—Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I. Ташкент, 1952. Под редакцией проф. А. А. Семёнова. С. 167. Инв. № 1820-III.

санаган эди. Қутбиддин эшон зукко шарқшунос, филология фанлари номзоди эдилар, тожик тилининг изоҳли луғати ҳисобланмиш «Фарҳанги забони тожикий» икки жилдлигини, шунингдек, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» тўрт жилдлигини тузишда фаол иштирок этдилар. У кишининг ўғиллари — навоийшунос, филология фанлари номзоди, доцент Муслиҳиддин Муҳиддинов Самарқанд Давлат дорилфунунида адабиётдан таълим берадилар. Қутбиддин эшоннинг жиянлари — доцент Исҳоқхон Носиров амакилари касбини давом эттираётган навоийшунос-луғатшунос. Қутбиддин эшоннинг неваралари — Абдували Қутбиддин бугунги сеvimли шоирларимиздан бири. Айтишларича, Тожикистоннинг турли қишлоқларида ҳозир ҳам нақшбандия тариқати ақидаларига оғишмай амал қилиб келаётганлар бор.

Гарчи Баҳоуддин Нақшбанд ҳеч бир ҳукмдорга хушомад қилмаган бўлсалар ҳам, у кишининг, умуман, нақшбандия шайхларининг амиру аъёнлар орасида ҳам обрўйлари баланд бўлган. Темурийзодаларнинг деярли бари ана шу тариқат шайхларига мурид тушган.

Тарихий маълумотларга кўра, манғит сулоласига мансуб, Бухоро амирлари тахтга ўтиришларидан олдин, албатта, Баҳоуддин Нақшбанд қабрларини зиёрат қилиб келишган. Бухородан сафарга чиқаётганларида Баҳоуддин даҳмаларини зиёрат қилиб, сўнг йўлга отланишган. Сафардан қайтганда ҳам аввал Баҳоуддин қабрларини зиёрат қилиб, кейин Аркка қадам қўйишган. Ҳатто, Амир Насруллоҳ Баҳодирхон ҳафтада бир бор Аркдан Баҳоуддин қабрларига пиёда зиёратга бориб, яёв қайтган¹. Амир Абдулазизхон эса милодий 1544 йили Баҳоуддин Нақшбанд мақбаралари ёнида улкан бир хонақоҳ қурдирди².

Нақшбандия Кичик Осиё ва Кавказда, хусусан, Курдистонда, Афғонистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндистонда, Туркияда кенг тарқала борди. Ҳозир талай мусулмон

¹ Бу ҳақда қаранг: *Тиллабоев Р. А.* К вопросу об ордене Накшбандийа. Из истории суфизма: источники и социальная практика. Ташкент, 1991. с. 17.

² Қаранг: *Тримингэм Дж. С.* Суфийские ордены в исламе. — М., 1989. С. 62.

мамлакатларида бу тариқат жуда катта мавқега эга. Ҳатто, Покистоннинг Лаҳор шаҳрида нақшбандия тариқатининг жаҳон маркази мавжуд. 1992 йилнинг ёзида ана шу нақшбандия жаҳон марказининг раҳбари, мазкур тариқатнинг ҳозирги пирларидан бири, Покистоннинг йирик жамоат арбоби ва диний уламози Зулфиқор Аҳмад Нақшбандий Ўзбекистонимизга ташриф буюрди. «Ишончимиз комилки,— дейди Зулфиқор Аҳмад Нақшбандий,— нақшбандия дарахтининг сояси бутун дунёни тутади»¹.

Мухторжон ҳожи Абдуллоҳ Баҳоуддин Нақшбанд масжиди жомеъининг имом хатиби бўлиб турган маҳалларида Туркияга борган эдилар. Туркиянинг ўша пайтдаги Президенти — марҳум Турғут Ўзол у киши билан суҳбатда: «Мен ҳам ҳазрати Нақшбанднинг йўлидаман, ота-боболарим ҳам мана шу йўлда, шу сулуқда»²— деган.

Ҳа, нақшбандия жаҳоний шуҳратга эга. Баҳоуддин Нақшбанд ва у киши ниҳоясига етказган нақшбандия сулуки, бу тариқат пирлари ҳақида жаҳон илмида жилд-жилд китоблар битилган. Биргина Алишер Навоий асарларида нақшбандия таълимотининг қанчадан-қанча талқинлари бор, бевосита Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётларию аъмоллари билан боғлиқ нечоғлик мулоҳазаю муҳокамаю маълумотлар мавжуд.

Баҳоуддин Нақшбанд таълимотларининг аҳамиятини фақат унинг тарихдаги ўрни билангина чеклаш ярамайди. Энг муҳими, бу тариқат ғоялари бугун учун, ҳозирги кишилар маънавий камолоти учун, демакки, келажак учун ҳам жуда керак. Ж. С. Тримингэм ёзганидек, тасаввуф, жумладан, нақшбандия фалсафаси «бундан буён ҳам инсониятнинг маънавий баркамоллиги учун муҳим ҳаётий таълимот бўлиб қолаверади»³.

Бу таълимотнинг маданиятимиз, миллий маънавиятимиз тарихидаги ўрнини илман тайин этишда, уни халқимиз руҳию қалбига олиб киришда, иншооллоҳ, Баҳо-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 12 июнь.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 29 май.

³ *Тримингэм Дж. С.* Суфийские ордены в исламе. М., 1989. С. 208.

уддин Нақшбанд ҳазратларининг ва бошқа пири комилларимизнинг руҳи поклари мададкор бўлғай!..

ЯССАВИЯ ВА НАҚШБАНДИЯ

Сир яшириш «санъати»

Собиқ шўролар замонида бизда жуда ёмон бир одат қатъийлашди. Бу — халққа бор гапни очиқ-ошкор айтмаслик. Ана шу иллат туфайли чорак кам бир аср мобайнида матбуотимиз ва китобларимиз, радио ва телевидение орқали ёхуд жонли тарғиботу ташвиқот йўли билан халқ онгига шунчалар кўп ёлғонлар сингдириб юборилдики, билмадим, улар энди шууримиздан не тахлит чиқиб кетади-ю, улардан қай бирининг алдовлардан иборат эканини айтиб адо қиламиз?..

Бу шунинг учун таъкидланяптики, ҳали ҳам одамларимизнинг кўпчилигида халққа бор ҳақиқатларни айтавермаслик ва ё, шўро мафқурасида бўлгани каби, ҳар қандай масалани фақат ва фақат ўз манфаатимизга мослаб талқин этиш туйғуси ҳаддан ташқари кучли.

Тошкентдаги «Илғор» маҳалласида Наврўз байрам қилиняпти. Каминангиз ҳам Наврўзимиз тарихи ҳақида гапирган бўлди. Сайлу суҳбат ойнаи жаҳон учун суратга ҳам олинди...

1993 йили Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётларию фаолиятлари, нақшбандия тариқати тарихию аҳамияти масалаларига бағишланган давра суҳбати бўлиб ўтди. Яссавия ва нақшбандия тариқатлари аро ўзаро муштаракликлару тафовутлар ҳақида гапирган бўлдим. Албатта, бу икки тариқат аро фарқлар бир оз бўртириброқ талқин этилгандек туюлган бўлса бордир. Ҳар ҳолда, бир фалсафашунос олимимиз:

— Тариқатларни бундай ўзаро қарама-қарши қўйиш нотўғри,— деб қолдилар.

Тариқатлар ўзаро бир-бирига қарама-қарши бўлмаса-ю, уни бугун атайлабдан бир-бирига зид қўйсақ— бу яна ўша шўролар мафқурасидаги бир томонламаликнинг ўзгинаси бўлади-қолади. Аммо тарихий ҳақиқатнинг ўзи тариқатлар аро маълум фарқлар, яъни нозик

қарама-қаршиликлар борлигини исботлаб турса-чи? Унда илм қайси йўлдан юрсин: бор гапни очиқ айтсинми ё яна ҳақиқатларни хаспўшлаб кетаверсинми?

...1975 йили эди, чамамда, Тошкентдаги «Ешлик» спорт саройида Америка Қўшма Штатларининг уй-рўзғор кўрғазмаси намойиш этилди. Бу кўрғазмани ҳар куни минглаб одамлар навбатда туриб томоша қилганлар. Навбатнинг охири Хадрагача бориб қолар, бу худди Ленин мавзолейини зиёрат қилишдаги илон изи навбатни эслатар эди. Ўзбекистон ҳаётининг ўзида шунчалар катта бир шов-шувли воқеа юз берган-у, бу ҳақда собиқ УзТАГ бир энлик совуққина хабар бериш билан чекланган. Уша пайтдаги матбуот нашрларининг бирортаси ана шу кўрғазма ҳақида лом-лим демаган шу хабардан бошқа. Ҳолбуки, биз, мана, мустақиллик шарофати билан мутараққий мамлакатлардан техник тараққиёт сирларини ўрганишимиз кераклигини ошкор ҳис қилиб, шу йўлда хорижий мамлакатларга талабалар юборяпмиз ҳам. Ана шу кўрғазма ҳақида матбуотда кишилар фикрини чоп этиш, уни АҚШнинг уй-рўзғор техникаси, унда инсон меҳнатининг қанчалар қисқарганини таҳлил қилиб бериш ҳукмрон мафқуранинг ниятига тўғри келмас эди. Бу мафқура халқни асрлар мобайнида фикрий зиндонда сақлашга қаратилган эди. Америкада уй-рўзғор маданиятининг бу қадар камол топганини англаб етган совет фуқаросининг кўзи очилмаслиги керак эди, шу кўриб тургани ниҳоятда паст даражадаги ҳаётини жаннат деб билиб, алданиб юравериши лозим эди унинг. Ана сизга ҳақиқатларни халққа етказмасликдан кўзланган ғараз!

Бугун бор гапни борлигича айтишимиз шарт. Бугун халқнинг хабардорлик даражаси ва бунга имкониятни кўтариш—мамлакатни тараққий эттиришнинг бош вази-фаларидан. Бор гапни бугун айтмасак, эртага, албатта, уни фарзандларимиз айтади. Тарих шафқатсиз. Бизнинг билмай илгари сурган хато хулосамизни, истаймизми-истамаймизми, келажак кўрсатади ва танқид ҳам қилади. Билмаганимиз гуноҳимиз эмасдир, балки. Бу, нари борса, чаламуллалигимиздан. Лекин билиб туриб хато гапириш, кўриб туриб кўрмасликка олиш, қандайдир маҳдуд мақсадлар билан бор ҳақиқатларни хаспўшлаш — гуноҳ.

Шу маънода буюк Турон заминда пайдо бўлиб, камолга етган ва сўнгра аста-секин мусулмон Шарқининг жуда кенг ҳудудларига тарқаган яссавия ва нақшбандия тариқатлари аро фарқлар бўлмаганида эди, улар ўша замонларнинг ўзидаёқ: «бу — яссавия», «бу — нақшбандия» деб ажратилмаган бўлур эди. Шунинг учун туркий оламда «Яссавий йили» деб эълон қилинган, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги нишонланган 1993 йилга келиб ҳам биз бу икки тариқатнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида етарли маълумотга эга бўлмасак, ана шундай улўф меросимизни ўрганишга интилишимиз юзаки бўлиб қолаверади. Чунки бугунги омма — миллий руҳи уйғона бошлаган омма. Яссавия ва нақшбандия ҳақида энг умумий маълумотлар олишгагина интилган киши учун дастлаб пайдо бўладиган савол, менимча, бу икки тариқатнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли томонларини билишга қизиқишдан туғилса ҳам ажаб эмас.

Ҳар қандай икки нарсани ўзаро қиёслаш учун аввал улар ўртасидаги умумийликни аниқлаштириб олиш керак. Одамнинг табиати ана шундай. Мантиқ ҳам шуни тақозо этади. Чунки муқояса қилаётган киши, айтайлик, дарахт билан дарахтними, дарахт билан қушними, дарахт билан дарёними солиштираётганини аниқ билиши керак. Албатта, дарахт билан қуш ўртасида узоқроқ боғлиқлик бор: қушлар кўпинча дарахтдан макон топадилар ўзларига ёки қушлар дарахтга қўниб ўтирадилар. Дарахт билан дарё ўртасидаги умумийлик бундан ҳам кўра узоқроқ: дарахт дарё қирғоғида, ундан сув ичиб кўкариб турган бўлиши мумкин. Умумийлик кам жойда фарқларни аниқлаштириш осонроқ кечади. Лекин дарахт билан дарахтни солиштирганда умумийлик жуда устун келади. Энди тафовутларни аниқлаш мушкуллашади.

Шу нуқтаи назардан яссавия билан нақшбандияни муқояса қилганда дастлаб улар ўртасидаги умумийлик кўзга ташланади. Бу умумийлик эса яссавиянинг ҳам, нақшбандиянинг ҳам бир ягона таълимот — т а с а в в у ф нинг икки оқими — т а р и қ а т и эканидан ҳам маълум.

Хўш, тариқат нима ўзи? Буни билиш учун аввал: «Тасаввуф нима ўзи?» — деган саволга жавоб топиш керак.

Тасаввуф нима?

Рус олими О. Ф. Акимушкин инглиз тасаввуфшуноси Ж. С. Тримингэмнинг «Исломдаги суфий сулуклар» китобига ёзган сўзбошисида шундай савол қўйиб, унга мана бундай жавоб қайтаради: «Афсуски, ҳозирги пайтда тасаввуфга бир тизим сифатида аниқ таъриф бериш мумкин эмас, чунки фанда бу фавқулодда мураккаб, кўп йўналишларга эга ва ҳаддан ташқари ранг-баранглик касб этган, бутун ислом олами ва Испания, Сицилия ҳамда Болқонда ҳам кенг тарқалган бу диний дунёқараш ҳақида ягона хулоса шаклланган эмас»¹. О. Ф. Акимушкиннинг яна қайд этишича, «тасаввуф» истилоҳи 1821 йили олмон диншунос профессори Ф. А. Толук томонидан илмий муомалага олиб кирилган². Ғарб илми маъносида бўлса, бу гап тўғридир ҳам. Аммо «тасаввуф» истилоҳи ислом Шарқининг ўзида пайдо бўлган ва бевосита ана шу фалфаса ҳамда шу назарияга бўйсундирилган руҳий тарбияга асосланган амалиётни билдириб келган.

Шарқда: «Тасаввуф нима?»— деган савол наинки суфийликка доир илмий асарларда, балки, суфиёна руҳдаги бадий адабиётда ҳам кўп бор қўйилган. Унга жавоблар тарзида турли бадий асарлар ҳам битилган. Масалан, Амир Ҳусайний деган форсигўй шоирнинг Муҳаммадқул Ҳазратқулов «Тасаввуф» китобида келтирилган жавоби тубандагича:

Ҳеч роҳе аз тасаввуф пеш нест,
Чор ҳарф андар тасаввуф беш нест:

Тавбаю сидқ аст шарти он вафо,
Пас фано кардан фаноро дар бақо.

Аввалаш сабр асту сидқу ифтиқор,
Охираш таслиму тарку ихтиёр,

То ту дар банди худи мушкил расий,
Жон фидо кун то бадон манзил расий.

¹ Акимушкин О. Ф. Суфийские братства: сложный узел проблем.— В кн.: Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989. с. 3—4.

² Уша асар, 209- бет.

Соф кун дилро нахуст аз хайру шар,
Пас панаҳ кун хӯи табъиро ба сар.

Оташ андар зан сифоти хешро,
Пас ҳавои нафси кофиркешро.

Соф шав ба Ҳақ ниҳону ошкор,—
Сӯфиёни софро ин аст кор¹...

Биринчи байтда шоир тасаввуфдан устунроқ йўл мавжуд эмаслигини айтиб, тасаввуфда тўрт харфдан яхшиси йўқ, дейди. Бунда мазкур сўзнинг араб ёзувида тўрт ҳарф («т», «с», «в» ва «ф») билан битилиши кўзда тутилган. Шунинг учун «тавба», «сидқ», «вафо» ва ундан кейин «фано» сўзлари тилга олинади. Шундай мазмун келиб чиқадики, демак, тасаввуф йўлига кирган киши илгариги яхши-ёмон ишларидан тавба қилиши, кейин содиқлик билан Оллоҳга берган ваъдасини бажариши лозим, шундан сўнггина унга фано насиб этиши мумкин. Бу йўлнинг аввали — сабр, содиқлик ва фақирлик, яъни камбағаллик, охири — таслим бўлиш, яъни тамоман ўзни Оллоҳнинг иродасига топшириш ҳамда ихтиёрни тарк этиш. Сен, дейди шоир, ўзингнинг бандинг чигалига етганда ана шу манзилга яқинлашганинг учун жонингни фидо қил. Аввал дилингни хайру шар, яъни барча яхшилигу ёмонликлардан покла, кейин табъингдаги хулқ-атворингдан бошингни асра. Ўз сифатларингдаги ҳамма нарсани ўтга ташла, кейин кофирваш нафсинг ҳавосини ҳам куйдир. Ҳақ билан бўлиб, яширин ва ошкор софлан. Чунки соф, яъни ҳақиқий суфийнинг иши шундай бўлиши керак.

Тасаввуфни сўздаги ҳарфлар асосида талқин этиш бошқа муаллифларда ҳам кўп учрайди. Масалан, Навоий замондоши Ҳусайн Воиз Қошифий шундай ёзади: «Агар «тасаввуф» сўзининг ҳарфлари нима маънони билдиради, деб сўрасалар, қуйидаги маъноларни билдиради, деб айт: Т — тажрид, яъни зоҳирда тааллуқларни тарк этмоқ, С — сидқу сафо, яъни ботин—ички оламини равшан этмоқ, В — вафо, яъни аҳдга ва муҳаббатга ва-

¹ Ҳазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе. 1988. Саҳ. 75.

фо қилмоқ, Ф — фано бўлмоқ, яъни ўзни илоҳий жамол денгизига фарқ ҳисоблаб, мушоҳада юргизмоқ»¹.

Бу шарҳ Амир Ҳусайний талқинидан фақат биринчи ҳарф—Т изоҳидагина фарқланади. Лекин моҳиятан тавба билан тажрид бир-бирига яқин келади: тавба ҳам, аслида, олдинги ҳаёт тарзидан воз кечиб, мужаррад бўлиб ишққа шўнғиш, яъни тажрид — ёлғизланиш учун керак. Алишер Навоий ҳам: «Тасаввуф нима?»— деган саволга жавоб тариқасида махсус бир ғазал битган. Аввал биринчи ва охириги мисралари «тасаввуф» сўзи билан якун топган, иккинчи ва учинчи байтлари бевосита ана шу атама билан бошланадиган ғазални келтирай:

Бировга мусаллам тариқи тасаввуф,—
Ки зотида мавжуд эмастур паҳаллуф.

Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ.
Эрур истилоҳоти зебу такаллуф.

Тасаввуф эмас зуҳду тақвою тоат,—
Ки анда риё йўл топар бетаваққуф.

Эрур маҳз тақво-ю, лекин риёсиз.
Убудияти сарфу айни талаттуф.

Не эл қавлу феълиға андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳйиға андин тасарруф.

Ўзинг уйла беихтиёр англабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.

Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, мунн бил тариқи тасаввуф².

Бу — «Фавойид ул-кибар» девонининг 306-ғазали³. Унинг Навоий тузган дастлабки икки девон—«Бадойиё

¹ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султония ёхуд жавонмардлик тариқати. Форсийдан Нажмиддин Комилов таржима-си. Тошкент, 1994. 20-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Пигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990, 211—212-бетлар.

³ Бу ғазал Иброҳим Ҳаққулнинг «Тасаввуф ва шеърят» (Тошкент, 1991) китобида яхши таҳлил этилган.

ул-бидоя»ю «Наводир ун-ниҳоя»да йўқлигидан ҳам билса бўладики, шоир бу асарини 1487 йилдан кейин битган.

Энди ғазални байтма-байт кўздан кечирсак.

Бировга мусаллам тариқи тасаввуф,—
Ки зотида мавжуд эмастур тахаллуф.

Демак, кимгаки тасаввуф йўлини туттиш насиб бўлган экан, энди унинг жисмида фикрдан қайтиш, бу йўлдан тониш йўқ. Билиниб турибдики, тасаввуфнинг кишидан кучли қатъийлик талаб қилиши уқтириляпти.

Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу такаллуф.

Ризо аҳли ким? Борига қаноат қиладиган кишилар. Демак, тасаввуф сабр-қаноатли кишилар учун яхши ахлоқ экан. Унинг истилоҳлари эса кишига ҳам оройтиш — ҳусн бағишлайди, ҳам уни ҳаракатга, тасаввуф қоидаларини амалга оширишга ундайди.

Тасаввуф эмас зуҳду тақвою тоат,—
Ки анда риё йўл топар бетаваққуф.

Риё нима? Бу — ўзни кўз-кўз қилишга уриниш, мувофиқлик, иккиюзламачилик, сиртдан ўзини пок қилиб кўрсатиш. Тасаввуф риё осонгина йўл топа оладиган зоҳидлик, тақво ё тоат эмас. Зоҳидлик — таркидунёчилик, инсоний лаззатлардан парҳез қилиш. Тақво — Оллоҳдан қўрқиш, Худо йўлига ўзини кўп жиҳатлардан тийиш, ҳар қандай ҳаромдан ниҳоятда йироқ юриш, баъзи бир таомларни мутлақо истеъмол қилмаслик. Тоати тоат билан ибодат қилиш. Шу ўринда Навоий асарлари, хусусан, лирик шеъриятидаги зоҳид сиймосига салбий муносабатни, унга ошиқликни ёки бир тимсол сифатида майпарастликни қарши қўйишни эсланг:

Зоҳид, санга ҳур-у, манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса, ёна керак¹.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1963, 491-бет.

Ёки шоирнинг чаҳорёрлардан бири — ҳазрати Али айтган ҳикматли сўзлар асосида шеър билан таржима қилиб битгани «Назм ул-жавоҳир» тўпламидаги:

Ирфон аҳлига эл ниёзи яхши,
Таъзим ила лутфи дилнавози яхши,
Гар маърифат ўлса, чорасози яхши
Тоат кўпидин маърифат ози яхши¹,—

деган мисраларини ёдга келтиринг. Ирфон аҳли — маърифат кишилари, дегани. Маърифат — Оллоҳни тасаввуф йўли билан, кўнгил, руҳ билан ҳиссий билиш, ишқ орқали олам сирига етиш². Бу ботиний илм ҳам дейлади. Оллоҳни ана шу йўл билан билишнинг озгинаси ҳам кўр-кўрона кўп тоат-ибодат қилишдан яхши экан. Демак, шарҳлаётганимиз ғазалнинг ушбу байтида шоир тасаввуфни риёкорона зуҳду тақвою тоатга йўл бермайдиган бир маърифий оқим сифатида талқин этапти:

Эрур маҳз тақво-ю, лекин риёсиз,
Убудияти сарфу айни талаттуф.

Албатта, тасаввуф ҳам холис ният билан қилинадиган бир тақво, бироқ унда риё — кўзбўямачилик, ўзни кўрсатиш, шу билан элнинг олдида мақтаниш йўқ. Унда Оллоҳга чин кўнгилдан, холис бандалик хизматини адо этиш, меҳрибонлик кўрсатиш бор.

Тасаввуфда, хусусан, нақшбандияда суфийнинг Оллоҳ йўлида сулужка машғул бўлганини элга кўз-кўз қилиш қаттиқ қораланади. Ҳатто, ошкора хилват ҳам шунинг учун рад этиладики, Баҳоуддин Нақшбанднинг фикрларига кўра, хилватда шўҳрат бор, шўҳратда эса офат бўлиши аниқ. Ҳар қандай машҳур одам бу дунёда номашҳур кишига нисбатан бир неча бор кўп азият че-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик. 15- жилд. Тошкент, 1968, 32- бет.

² Бу ҳақда қаранг: Имом Назаров М. Навоий кашф этган олам.—«Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 30 июль.

киб яшашга маҳкум. Шунинг учун суфий ошкора хилват қилиб, шуҳрат қозонмаслиги керак. Бунинг учун у сиртдан одамлар билан бирга бўлавериши лозим. Ҳар қандай анжуман, яъни кўпчилик ичида ҳам суфий қалбан—ботинан хилват қилаверади.

Не эл қавму феълига андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳйига андин тасарруф.

Ҳа, ана шундай тасаввуфга амал қилган суфийга на элнинг Оллоҳ учун ваъда бериб, уни бажаришига зулм этади ва на солиқнинг Ҳақ буюрган яхши ишларга машғул бўлишию ёмон ишлардан тийилиши ҳуқуқи қўлидан тортиб олинади. Демак, тасаввуф сунистеъмолга йўл қўймайди ҳам, унинг шариат қоидаларини бажаришга ҳеч бир зиёни ҳам йўқ. Хуллас, тасаввуф суфийга ортиқча оғирлик юкламайди.

Ўзин уйла беихтиёр айлабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.

Тасаввуф шундай бир маърифий йўлки, унга кирган киши ўзини худди беихтиёр одамдек ҳис қилади. Шунинг учун энди унда на бирон нарсанинг тараддуди, ғами бор ва на бирон ишдан афсусланиш. Нега? Чунки:

Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тариқи тасаввуф.

Демак тасаввуф йўлига кирган киши ўз вужудини Ҳақ, яъни Оллоҳ вужудида маҳв, яъни йўқ қилади. Сўнгги мисрада шоир ўзига ўзи мурожаат этади: эй Навоий, худди ана шуни сен тасаввуф йўли, деб билгин!

Ҳазалдаги бор-йўқ гап шу. Асар «тариқи тасаввуф» сўзлари ила яқун топган мисра билан бошланиб, «тариқи тасаввуф» сўзлари ила тугаган сатр билан ниҳоясига этади. Бадиият илмида бундай ифода воситаси радд ул-матлаъ дейилади. Бу санъат қондасига кўра, матлаъдаги бир мисра ё унинг бир қисми кейинги байтларнинг бирида, аксарият мақтаъда айнан такрорланади. Шоир ҳазал бошидаёқ «тариқи тасаввуф», яъни тасаввуф йўли нима эканини муҳим масала қилиб қўйди. Ички байт-

ларда бу саволга жавоб бера борди. Охирида, мана, тасаввуф йўли, деб уқтиряпти.

Бус-бутун олганда, бу ғазалда тасаввуф нақшбандиёна талқин этилаётганини сезиш қийин эмас. Чунки шоир зимдан тасаввуфнинг эл ишларигаю шарнат қоидаларини амалга оширишга зиёни тегмайдиган, бир қадар оммабоп йўлини қўллаб-қувватлаяпти. Тўғри, тасаввуфдаги ҳамма тариқатлар ҳам ўз даври ва ўз муҳити учун у ё бу даражада оммабоп эди. Акс ҳолда улар бу қадар тараққий этиб, кенг ёйилмаган бўлур эди. Аммо нақшбандия аҳолининг кенг қатламларига нисбатан тез ва мушкулотларсиз кириб борган тариқатлардан. Тожик тасаввуфшуноси Муҳаммадқул Ҳазратқулов бу ҳақда шундай ёзади: «Нақшбандия йўлининг давомчилари ўз таълимотларини авом халққа яқинроқ қилиб яратишга, турли-туман йўлу усуллар билан кишиларни унга жалб этишга интилар эдилар»¹. Олимнинг яна қайд этишича: «...нақшбандия гўё соликка Ҳақни билишнинг яқинроқ йўлини кўрсатади. Нақшбандиянинг соликлар гуруҳини тезроқ Ҳақни билишга етказмоқчи бўлгани яқин ва пинҳоний йўли эса хуфя зикр ва қалбий мувоқиб (яъни дунёни унутиб, қалбан Оллоҳ ёди билан бўлиш.— С. О.) эди. Нақшбандия бу ваъдани ўз силсиласига халқ оммасини кўпроқ жалб қилиш учун яхши восита сифатида олдінга сурар, ўз таъсири ва нуфузини кучайтиришга ҳар хил йўллар билан ҳаракат қилар эди»².

Навоий ҳам ғазалда тасаввуфни ўз тариқати бўлмиш нақшбандияни кўзда тутиб таърифлаган. Чунки шоир мазкур тариқат ғояларини оммага бадий адабиёт воситасида тарғиб этган буюк нақшбандий соҳиби қаламлардан бири эди. Демак, у нақшбандия ғояларини нафақат ўзининг йирик асарлари, айтайлик, дostonларида, балки, ғазалларида ҳам халққа сингдириш имкониятларини топган.

Тасаввуф керакми?

Хўш, тасаввуфни билиш бугун учун нима беради? Бундан беш аср муқаддам ёзилган Навоий асарларидаги

¹ Ҳазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе, 1988. Саҳ. 96.

² Уша асар, ўша бет.

тасаввуф ғоялари бадий талқинларини ўрганиш фақат ва фақат ўтмиш меросимизни билиб қўйиш учунгинами керак? Ахир, ярим минг йил илгари яшаган одамнинг тасаввурларию ақидалари ҳам, бу асарлардаги келтирилган ҳикоятларда тасвир этилган ҳаёт ҳам, инсоний муносабатлар ҳам бизга — XXI аср бўсағасида турган одамларга жуда содда, ҳатто, баъзан жўн бўлиб туюлмайдими? Шахсий самолётига эга кишилар-ку кўп ҳозир бу дунёда. Энди инсон, иложини топса, шахсий ракета-сига ҳам эга бўлса-ю, хоҳлаган сайёрасига истаган пайтида сайр қилиш имконига эришишни орзу қилиб, тўғрироғи, шу тараққиёт даражасига тинимсиз интилиб турган бир даврда эшак миниб юрган кишилар, бир мамлакатдан иккинчисига фақат пиёдаю туялардагина сафар қилган одамлар, ҳажга пою пиёда борган ҳожилар ҳаётидан олиб ҳикоя қилинган асарларнинг қизиғи бормикан? У ота-боболаримиз-ку, ҳозирги тезкор ҳаётни орзу қилган бўлсалар — бордир. Бироқ энди биз улар ҳаёти ҳолатига туша олармиканмиз? Ўзаро борди-келди алоқаларию ахборот воситалари тараққиётининг ҳадди аълосига чиққан тезрафтор замон кишиларининг бир овлоқ-овлоқ жойларда, вайронаю ғорларда якка-ёлғиз — хилватга чекиниб яшашини қандай ҳазм қила олади?

...Бугун одамзод метро деган бир мўъжизани яратиб, энди нега кўп кишиларнинг ер юзасидан юрадиган нақлиёт воситаси, айтайлик, автобус, трамвай ё троллейбус тайёр турган бўлса, манзилга, иложи борича, метро билан эмас, ўша ер юзасидан юрадиган восита билан етиб олишга интилишининг сабабини ҳам илмий тадқиқ этиб ўрганяпти. Сабаб шу эканки, одамзодда ахборотга ўчлик туйғуси кучли бўлар экан. Метрода жуда тез фурсатда манзилга етиб бориш мумкин, албатта. Аммо ер юзасидан юрадиган нақлиёт воситасининг устунлиги шундаки, агарчи бир муддат кўпроқ йўл юрилса ҳам, қайтанга, ана шу вақт ичида одам кўчани кўриб кетар ва шу орқали кўп маълумот олиб, зерикмас экан.

Шундай бир замонда тасаввуфдаги хилват аро гўшанишин бўлиб ўтириш ғоясини у кишилар қандай қабул қилади?

Шундай ё шунга ўхшаш мулоҳаза юритишимиз ҳам табиий, ҳам ғайритабиий. Нега? Ахир, бир китобхоннинг

Ўзи тарихнинг турли замоналарида ёзилган, ҳар хил миллату элатлар ҳаёти акс эттирилган, турли-туман феъл-атворга эга одамлар сиймоси яратилган асарларни ўқийверади, тушунаверади, ундан ўзига керакли завқу хулосалар олаверади-ку. Шу маънода нима бўлибди, ўз мозийимиз акс этган ўша «содда» ҳаёт ҳам ўқувчини ўзига жалб этиши мумкин. Лекин асосий масала бу ҳам эмас.

Ҳамма гап шундаки, даврлар ўтса — ўтаверар, бироқ инсон миллати, дини, ирқидан қатъи назар, моҳиятан Одам Атодан бери ҳозиргача ўша-ўша: кишиларнинг дардлари, ҳаёт учун тинимсиз курашиб яшашга мубтало эканликлари, завқу ҳаяжонлари қарийб ўша-ўша. Эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги тасаввурлар ҳам бутун оламда деярли бир хил. Демак, тасаввуфнинг ғояларида бўртиб кўринадиган эзгуликлар талқини нафақат ўз миллатимиз, балки бутун дунё халқлари учун ҳам бир зўр таълимот янглиғ керак бўлиши табиий. Тасаввуфни бутун дунё олимлари тадқиқ этаётгани ҳам шуни исбот қилиб турибди.

Эзгу ғоялар даврлар ўтиши билан ўзгариб бораверади, албатта. Бошқача айтганда, ҳар бир давр ўзига хос ва мос ғояларни илгари суради. Аммо эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги қарашлар, сиртдан ҳар қанча ўзгармасин, ички жиҳатдан, яъни моҳиятан кам тағйир топади. Шу маънода инсоният тафаккурининг турли даврларидаги маҳсуллари аро қанча фарқ бўлса, шунча ўхшашлик ҳам бор. Тафовутлар кўпинча мақсадлардан келиб чиқади. Чунки кимки бирор ишни амалга оширишни орзуласа, билингки, унинг мўайян мақсади бор. Аввал — мақсад, кейин — ҳаракат. Ҳаракат — мақсадга етказадиган йўл. Ана шу мақсад сари олиб борадиган йўлни восита деб ҳисобласак, демак, ҳар қандай бажарилган иш мақсад ва восита уйғунлигидан иборат. Бунини осонроқ тушуниб олишимиз учун бир-икки мисол келтирсак.

Тасаввуфдаги ўзаро тариқатлараро қиёс ҳам худди шунинг учун керак. Тасаввуф — бир бутун таълимот. Унинг қандай таълимот эканини батафсил шарҳлаш бу рисола вазифасига сиғадиган масала эмас. Бироқ қисқа қилиб уни: инсоннинг Оллоҳга етиш мақсадини рўёбга чиқарадиган, Тангри васлига мушарраф бўлиш учун одамнинг руҳини имкон қадар юксак тараққий эттириш-

ни тарғиб айлайдиган исломий таълимот, бевосита амалга оширишни талаб қиладиган фалсафа, деб таърифлаш мумкин.

Яссавия билан нақшбандия аро фарқлар ҳам, энг аввало, ана шу тариқатлар яратилган ёки такомиллаштирилган даврдаги шароитдан келиб чиқади. Шунинг учун унутмаслик керакки, бу тариқатлар аслан бир сарчашмадан таралган икки жилға янглиғ қаралмоғи керак. Бухоройи шарифда Шайх Юсуф Ҳамадоний қўлида таълим олган бир суфий — Ҳожа Аҳмад Яссавий яссавия, иккинчи суфий — Шайх Абдулҳолиқ Ғиждувоний хожагон жамоасини туздилар. Ҳожагон жамоаси кейинчалик нақшбандия тариқати сифатида шаклланди. Бу ҳақда доктор Ориф Усмоннинг мақолаларида кўп ёзилди. Юсуф Ҳамадонийнинг икки муриди, чиндан ҳам, бошқа-бошқа тариқатларга асос солди. Бироқ зинҳор-базинҳор бу фақат Абдулҳолиқ Ғиждувоний билан Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг шахсий истаги билангина амалга ошириб кетаверган ҳодиса деб қаралмаслиги керак. Албатта, бу омилнинг ҳам жиддий ўрни бор. Лекин Юсуф Ҳамадоний бу икки халифасининг кейинчалик алоҳида-алоҳида икки мустақил тариқатни бошлаганига муайян ижтимоий сабаблар ҳам бор. Ҳожагон жамоасининг дастурини кейинчалик Баҳоуддин Нақшбанд такомиллаштирдилар, нақшбандия тариқатига айлантирдилар. Нақшбандия тариқатини камолга етган ҳолда олсак, яссавия билан нақшбандия ўртасида давр фарқи борлиги ҳам ойдинлашади. Аммо Баҳоуддин хожагон жамоасининг мавжуд саккиз одоб қондасига яна уч шиор қўшиб, уни мукаммал тариқатга айлантирдилар. Шунинг учун хожагон шайхлари сулуки нақшбандия деб аталадиган бўлди. Баҳоуддин Нақшбандгача ҳам мавжуд бўлган олдинги саккиз шиорнинг ўзи ҳам яссавиядаги йўл-йўриқлардан кескин ажралиб туради.

Унда бизнинг: бу икки тариқат фарқида давр муҳим сабаб бўлган, деган даъвомиз инкор бўлмайдими?

Турк шайхлари ким?

Дастлаб яссавия билан нақшбандия ўртасидаги фарқларга сабаб бўлган давр билан боғлиқ ижтимоий

омиллар ҳақида бир оз мулоҳаза юритсак. Бунинг учун эса аввал: «Турк шайхлари ким?»— деган табиий саволга жавобни аниқлаштириб олишимиз керак.

«Насойим ул-муҳаббат...»нинг муқаддимасида Алишер Навоий «Нафаҳот ул-унс...»да бўлмаган шайхлар ҳақида ёзади: «...ва ҳазрати Шайх Фаридиддин Аттор битган «Тазкират ул-авлиё»дин баъзи кибори машойихим, «Нафаҳот ул-унс...»га дохил бўлмайдур эрди, ҳар қайсини муносиб маҳалда дохил қилдим. Ва Ҳинд машойихи шарҳи ҳам оз мазкур эрди, мумкин бор — тилаб, топиб, ҳазрати қутб ул-авлиё Шайх Фарид Шакарғанждин ва сўнгги машойихғача илҳоқ қилдим (қўшдим.— С. О.). Ва турк машойихи зикри ҳам озроқ эрди, ани доғи ҳазрати шайх ул-машойих Хожа Аҳмад Яссавийдин бу замонғача, улча мумкин бор — тилаб, топиб, ул мутабаррак (табаррук.— С. О.) китобда йўқ эрди, мунда қўштум» (66).

Шу парчадаги «турк машойихи» сўз бирикмаси, бир қарашда, ҳаммага тушунарли ифода. Албатта, бу — «турк шайхлари» деган маънони беради. Аммо, ҳамма гап шундаки, «турк машойихи» деганда миллати турк бўлган шайхларнинг ҳаммаси деб тушунилмаслиги керак. Унда: «Ҳазрати Жомий атайлаб турк қавмидин бўлган шайхларни ўз китобларига озроқ киритибдиларда»,— деган ғайриилмий ва ғайривоқеъ тасаввур туғилиб қолиши ҳеч гап эмас.

Умуман, форсий манбаъларда яссавия тариқати, бу сулук шайхлари ҳақида маълумот кам. Шунинг учун бўлса керак, тожик тасаввуфшуноси Муҳаммадқул Ҳазратқулов «Тасаввуф» китобида 18 тариқат ҳақида маълумот беради, яна 11 тариқатни ҳозирча кам ўрганилган силсилалар сифатида санайди. Бироқ бу 29 тариқат ичида яссавияни мутлақо тилга олмайди¹. Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат...» и туркий тилдаги авлиёлар ҳақида битилган илк тазкира эди. Ҳазрати Жомийнинг қўлларида ҳам яссавия тариқати шайхлари ҳақида мукамал маълумот берувчи манбаъ бўлмаган кўринади. Чунки Навоийнинг ўзи ҳам уларни имкон қадар излаб,

¹ Қаранг: Ҳазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе, 1988. Саҳ 86—100.

топиб, кейин тазкирасига киритганини ёзади. Бу Навоийнинг яссавия тариқатини ўрганиш бўйича қилган тарихий хизмати янглиғ баҳоланмоғи керак. «Турк машойихлари» тушунчаси шоир замонида «яссавия тариқатидаги шайхлар» деган соф тасаввуфий маънони англатадиган истилоҳ эди. Яссавия шайхларини «турк машойихи» дейишга сабаб эса шу эдики, яссавия соф туркона, яъни туркий элу элатлар орасида кенг ёйилган бир тариқат эди. Шунинг учун «Нафоҳат ул-унс»... ҳамда «Насойим ул-муҳаббат...»нинг қайси саҳифасидаки «турк машойихи» ифодасига дуч келинса, уларнинг бари яссавия тариқатига мансуб шайхлар деб тушунилиши лозим. Узи турк қавмидин бўлса-ю, бошқа тариқат вакили ҳисобланса, бу суфий «турк шайхлари» тушунчасига киритилмаган.

Лекин илмимизда ана шу «турк шайхлари» атамасини турлича тушуниш бор. Масалан, фалсафашунос Р. Т. Шодиев уни «Ўрта Осиё тасаввуфи вакиллари»¹, деб талқин этади. Нақшбандия шайхлари ҳам Ўрта Осиё тасаввуфи вакиллари ҳисобланади, бироқ улар «турк шайхлари» сирасига кирмайди-ку.

Аҳмад Яссавий туркий халқ вакили эди. Ўзаро илмий суҳбатларимиздан бирида билимдон шарқшуносларимиздан профессор Ҳамид Неъматов жуда тўғри ва содда қилиб тушунтириб берганларидек, Яссавий яшаган даврда туркий халқларнинг бир қисми ҳали мусулмончиликни қабул ҳам қилмаган, ўша қадимий кўчманчилик ёхуд ярим кўчманчилик ҳолатида яшар эди. Айрим қабилалар исломни қабул қилгани билан, ҳали бу диний ақидалар в қадар мустаҳкамлашмаган бир вазият ҳукмрон эди. Шунинг учун ҳам яссавия тариқати бир йўла ҳам тасаввуф, ҳам дин тарғиби тарзида майдонга келганини айтдик. Ҳаётий вазият шуни тақозо этар эди, тариқат мўлжалланган аҳолининг руҳий-маданий даражаси. диний-маърифий тайёргарлиги шуни талаб қилар эди. Шу боис яссавия тариқатида тасаввуф учун дастлабки ва албатта пухта бажарилиши керак бўлган шариат қоидаларини қайтадан майдалаб тушунтириб ўти-

¹ Шодиев Р. Т. Суфизм в духовной жизни народов Средней Азии (IX—XIII вв). Автореф ...докт. филос. н. Ташкент, 1993. С. 14.

риш кўзга ташланади. Аҳмад Яссавий ҳикматлари бунга ёрқин мисол. Аслида эса тасаввуф комил мусулмонларга, яъни шариат қонун-қоидаларини оғишмай, тўла ва пухта бажариб келаётган кишиларга, янада аниқроқ қилиб айтилса, хос кишиларга мўлжалланган бир таълимот эди. Шариат босқичини мукаммал ўтаган одамга эса шариат қоидаларини бажаришни тарғиб қилиб ўтириш шарт эмас. Ҳатто, Аҳмад Яссавий замонасидаги арабий ва форсий тасаввуф тарғибида шариатнинг ислом оламида маълум ва машҳур қоидаларини бу қадар тушунтириб ўтиришга ҳожат бўлмаган. Аҳмад Яссавий ҳикматларида эса ана шу шариат қоидаларини шарҳлаш, уларнинг аҳамиятини тушунтириш, хуллас, соф диний тарғиб суфиёна талқинлар билан бирга келади. Ана шу жиҳатига кўра, айтиш мумкинки, яссавия тасаввуфнинг нисбатан соддароқ тариқати эди. Айримлар учун бу тариқат ҳатто бевосита ислом тарғиби сифатида ҳам қабул қилинган. Баъзи туркий қабилалар ана шу яссавия шайхларининг тарғиби билан исломни қабул қилганлар ҳам. Бу ҳақда Ж. С. Тримингэм шундай ёзади: «Яссавия таълимоти талай диний, ижтимоий ва маданий шохобчаларга эга. У туркий қабилаларнинг мусулмонлашувида, туркий кўчманчилар орасида исломни татбиқ этишда ўрин тутди, Аҳмаднинг (Яссавийнинг.—С. О.) ва унинг давомчилари бўлмиш Юнус Эмро (740/1339 йилга яқин вафот этган) каби дарвеш шоирларнинг шеърлари орқали эса форсий-туркий тиллар ўзаро таъсирига ҳисса қўшди»¹.

Бир тарихий ҳақиқат шуки, туркий халқларнинг катта қисми кўчманчи ва ярим кўчманчи сифатида яшаб, исломни ўтроқ қавмларга нисбатан кечроқ қабул қилган эди. Яссавия ана шу элу элатларнинг эътиқоди бўлмиш шомонийлик унсурларидан ҳам айримларини ўзида уйғунлаштира борди. Р. Т. Шодиев тасаввуфга шомонийлик хусусиятларининг кириб келишини айнан Аҳмад Яссавийдан бошланган, деб ҳисоблайди². Турк олими

¹ Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989, с. 58.

² Шодиев Р. Т. Суфизм в духовной жизни народов Средней Азии (IX—XIII вв). Автореф. ... докт. филос. н. Ташкент, 1993, с. 21.

Эртуғрул Ямон тўғри қайд этганидек: «Туркларнинг омавий равишда исломга кириши асосан қорахонийлар даврида амалга ошди. Маълумки, қорахонийлар даврида давлат ҳам расман исломиятни қабул қилди. Туркларнинг исломга ўтиши турк тилининг тарихий ўтмишида ниҳоятда муҳим бир даврдир»¹.

Қорахонийлар айнан ана шу Аҳмад Яссавий замонида — XI—XII асрларда ҳукм сурган эдилар.

Нақшбандияда яссавиядаги каби содда диний тарғиб йўқ. Чунки нақшбандия аллақачон мусулмончилик кучли тараққий этган жойлар аҳолисига — ўтроқ яшаётган кишиларга мўлжалланган. «Қуввати исломий дин» ҳисобланмиш Бухоро заминида пайдо бўлган бу тариқатда, гарчи содда ислом тарғиби бўлмаса ҳам, шариат қоидаларини, суннатни бажаришга ниҳоятда катта аҳамият берилади. «Насойим ул-муҳаббат...»да шундай келтирилади: «Ва (Баҳоуддин Нақшбанд.— С. О.) дер эмишларки: «Бизинг тариқимиз урвайи вусқодурур (яъни ишончу эътимод мустаҳкам тугиладиган йўл.— С. О.). Ул илик пайғамбар мутобаатиға (итоатиға.— С. О.) урмоқдур ва саҳобайи киром осориға иқтидо (тақлид.— С. О.) қилмоқ ва бу тариқда оз амал била кўп футуҳ (муваффақият.— С. О.) етишур. Аммо суннат мутобаати (пайғамбар суннатларига — анъаналарига итоат қилиши.— С. О.) раияти улуғ иштурки, ҳар киши бу тариқимиздин юз уурса (ўгирса.— С. О.), анга дин хатаридур» (132). Демак, нақшбандияда диннинг содда тарғиби йўқ, деганда, бу тариқатда шариат инobatга олинмас экан, деган ғайриилмий тасаввурга бормаслик керак.

Турон заминида пайдо бўлган яссавия ва нақшбандиядек икки машҳур тариқат ўртасидаги бундан ҳам муҳимроқ яна бир фарқни ойдинлаштириб олмасак, масаланинг моҳиятига етиш яна қийин кечади. Хўш, бу нима?

Эътибор берилса, яссавия тариқатида бу дунё ишларига кучли муҳолафатчилик оҳанги устунроқ. Шунинг учун яссавия совет илмида, ҳатто, «таркидунёчилик» сифатида ҳам қаттиқ қораланди. Яссавияда мулк инobat-

¹ Эртуғрул Ямон. Бир чинорнинг шоҳлари (Турк тили ва лаҳжалари).—«Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 18 июнь.

га олинмайди, у инсоннинг Худога интилиши йўлида ортиқча, халал берувчи бир юк. Ўткинчи бу дунёда мулкка меҳр қилиш Оллоҳга ишқ қўйишга зиён етказиши турган гап. Шунинг учун наинки мулк, умуман, бу дунё лаззатларидан воз кечавериш керак. Чунки бу дунёнинг ўзига ҳам, ундаги бирор нарсага ҳам бақо йўқ. Демак, бу фоний дунёки инсонга вафо қилмайдими, олам бойликларининг неча пуллик қадри бор, дейсиз?! Соддароқ қилиб айтганда, яссавияда қўлни ҳам, дилни ҳам бу дунёдан узиб, уларни Худога боғлаш керак. Худди шу нуқтада ва, умуман, барча шунга ўхшаш дунё билан боғлиқ масалаларда нақшбандия, таъбир жоиз эса, келишувчилик, замонавий тил билан айтиладиган бўлса, либераллик йўлини тутади. Яъни, албатта, бу дунё — бебақо, шунинг учун кўнгилни фақат ва фақат Оллоҳга боғлаш шарт. Аммо, майли, қўл ишлаб тураверсин, бу дунё учун ноз-неъмат яратаверсин, бунинг кўнгилни Худога бағишлаш учун ҳеч ҳам зиёни йўқ. Қайтанга, бунда солиқ ўз ҳалол меҳнати билан тирикчилик қилиш учун кўп имкониятга эга бўлади-ку.

Ана шу нуқтада яссавия билан нақшбандия ўртасида нозик фарқ пайдо бўлишини сезиш қийин эмас.

Ботин ва зоҳир

Хўш, умуман олганда, мақсади — бир, ҳатто, устоз — Юсуф Ҳамадоний берган таълим бир-у, нега энди бу икки тариқат орасида фарқ пайдо бўлиб қолди? Ҳатто, Баҳоуддин Нақшбанд яссавия тариқатидаги пирлардан Халил Отанинг ҳам хизматида бўлиб, у кишидан узоқ йиллар таълим олган эдилар. Халил Ота орада яна уч пир воситасида Занги Отанинг оталари — Абдулмалик Тож Хожанинг муриди эдилар. Ана шу йўл билан Нақшбанд яссавия тариқати силсиласида ҳам қайд этилади-лар¹. Шу тариқа яна: «Баҳоуддин ҳам хожагон, ҳам яссавия тариқатлари пирларига мурид бўлсалар-у, нақшбандия яссавиядан фарқ қиладими?» — деган савол туғилади.

¹ Қаранг: Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989, С. 58.

Ижтимоий омил деган нарса ана шу нуқтада ойдинлашади. Яссавий яшаган муҳит бир бошқа тарихий тараққиёт даврида эди ёхуд халқ бошқача ишлаб чиқариш билан кун кўрар эди. У ерда, энг муҳими, жамоа мулки бор эди. Қабиланинг, қишлоқнинг, овулнинг — боринги, қандайдир жамоанинг умумий мулки, ҳеч бўлмаса, моли бор эди. Агар шу жамоа ичидан тасаввуф йўлига кирган кишилар топилиб қолса, аниқки, халқ бундай одамларни иқтисодий жиҳатдан ташлаб қўймас, яъни у оч қолмас эди. Жамоанинг умумий мулки — гўшти борми, бас, бир неча одам иш билан машғул бўлмай ҳам кун кўриши, Худо йўлига бошқалар уни боқишни ўз бўйинларига олишлари турган гап. Агар жамоанинг умумий мулки бўлмаган тақдирда ҳам, халқнинг қўлида моли — қўй-эчкиси бор, тирикчилик бир қадар содда ва мол боқиш учун кенг-кенг яйловлар шу аҳоли ихтиёрида. Шунинг учун бундай содда яшаш тарзида халқ бир неча дарвешни бемалол боқади.

Бу даъво исботсиз қолмасин учун бир мисол келтирамиз. Гарчи, бир қарашда, бунинг яссавияга мутлақо алоқаси йўқдек туюлса ҳам, аслида, моҳият жиҳатидан бу яссавиядаги таркидунёчилик учун ижтимоий асос нақшбандиядагига нисбатан кучлироқ бўлганини исботлаш нуқтаи назаридан керак.

Чинакам тасаввуф бора-бора юртимизда ўзининг асл йўлидан чиқиб, бизнинг асримизга келиб эшончиликка айланиб кетди. Тасаввуфда, ҳатто, пирнинг ўз фарзанди ҳам отасигами ва ё бошқа шайхгами мурид тушиб, ундан ботиний илм ўрганмаса, ўзини руҳий тарбиялашда етарли бир даражага эришолмаса, шайхлик мақомини ололмади ва мурид тўплаш ҳуқуқига эга бўлолмади. Лекин бизнинг замонларга келиб ота-бобоси шайх ўтган кишиларнинг барча фарзандлари, фарзандларининг фарзандлари ўзларини эшон ҳисоблаб келдилар, эшонлик тарбия йўли билан эмас, ворисий қон асосида авлоддан авлодга ўтди ва ўша ота-боболаридан бирининг муридлари бўлмиш кишиларнинг фарзандлари ворисий асосда буларга ҳам мурид саналаверди. Ҳолбуки, чинакам тасаввуфда ҳар бир солиқ пир кўмагида ўзини ўзи тараққий эттириш орқалигина шайх даражасига етади. Ҳатто, Баҳовддин Нақшбанддан: «Сизнинг силсилангиз не ерга етар?»— деб сўраганларида ул зоти шариф:

«Киши силсила била ҳеч ерга етмас» (132), — деб жавоб берганлар. Демак, силсиланинг, яъни бир кишининг қонда қайси буюк зотларга бориб тақалишининг ўзигина ҳали шараф келтирмайди, тасаввуф йўлига кирган ҳар кимнинг ўзи муршид ёрдамида ўзини ўстириши керак. Силсила деганда Баҳоуддиндан кимларнинг муриди эканликлари сўралган. Тасаввуфда пирнинг халифаси фарзандидай саналади. Демак, ҳар бир муридга пирлик қилган одамнинг ҳам пири бор, ўша пирнинг ҳам пири бўлган. Тасаввуфда бундай занжирнинг аҳамияти катта. Бироқ Баҳоуддин Нақшбанд, ҳатто, ана шу тан олинган силсиланинг ҳам тасаввуфда кўнгилни тараққий эттириш учун бош масала эмаслигини таъкидлаганлар. Шундай экан, киши отаси ё бобоси шайх бўлгани учунгина шайх бўлиб кетавермайди.

Аммо гап ҳозир замонавий пир-муридликнинг ижтимоий сабабларию хусусиятлари ҳақида эмас. Бизни қизиқтираётган жиҳат шуки, ана шу муридлар пирларини ҳам моддий жиҳатдан таъминлаб турадилар. Айтайлик, эшон Бухоро ё Самарқандда истиқомат қилади, аммо унинг муридлари Қашқадарё ё Сурхондарёнинг асосан қипчоқ шеваларида гаплашадиган ва аксарият чорвачилик билан машғул аҳолиси ичида. Эшонлар ана шу муридларини йўқлаб, тез-тез уларнинг олдига келиб турадилар ва муридлар ҳам баҳоли қудрат уларга назр қилдилар. Албатта, кўпинча эшонларга қўй ё эчки берилади.

Хўш, нега Бухоро ё Самарқанддаги эшонларнинг муридлари асосан дашт ерларда? Нега Қашқадарё ё Сурхондарёда пир-муридлик, яъни муридларнинг пирларга назр бериб туриши бу жойларда аввалгидек сақланган?

Ҳамма гап шароитга — ижтимоий омилга бориб тақалади. Ўша назр бераётган қишлоқлар аҳолисининг бир-ярим ортиқча моли бўлса керакки, ўздан ортиб, назр қилади. Тамоми ҳамма ерига пахта экиладиган, уйдаги бир-икки бош моли ҳам даладан минг азобда юлиб келинадиган ўт-ўлан ҳисобига боқиладиган қишлоқларда пирларга назр қилиш имконияти, албатта, жуда-жуда чекланган. Яна бир нарсани эслатиб ўтайликки, Бухорода назр қилиш одати ўша шайхларнинг авлодларига эмас, балки, уларнинг руҳлари ҳурмати учун авлиё-

ларнинг мазорлари бошида қурбонлик қилишга айланиб кетган. Бунда пир-муридлик йўқ. Албатта, ҳар қандай қурбонлик ҳам, назр ҳам, аслида, Худо йўлига амалга оширилади. Қурбонликка аталган жонзотни бирор авлиёнинг мазорига олиб бориб сўйиш шарт эмас. Оллоҳ—ягона ва унга аталган жонзотни қаерда қурбонлик қилсангиз ҳам бўлаверади. Хўш, унда нега авлиёлар дафн этилган мазорлар бошига бориб назр қилиш, яъни жонзот сўйиш расм бўлиб қолган? Бунга сабаб шуки, илгари, яъни ўша авлиё тирик пайтида ё унинг вафотидан сўнг ана шу мазор бошида хонақоҳлар бўлган ва шайх ё унинг халифалари у ерга муридлар йиғиб, уларни Ҳақ йўлига бошлаган. Халқ ана шу хонақоҳда ўзини Худо йўлига бағишлаганларни кўнгилларидан чиқариб берган моллари билан боққан. Фақат шуни ойдинлаштириш керакки, аҳоли зич жойлашган ва ҳунармандчилик ё деҳқончилик билан тирикчилик қилинадиган ерларда дарвешларнинг халқ эҳсонлари ҳисобидан тирикчилик қилиш имкониятлари чорвадор ерлардаги, яъни кўчманчи қабилалардаги даражадан кескин фарқ қилган. Бу ҳам аҳолининг ижтимоий аҳволи ва яшаш тарзидан келиб чиқади. Ҳар ҳолда, чорвадорлар табиатнинг уларга яратиб қўйган имкониятларидан кўпроқ баҳраманд бўлиб, юз-юз эллик қўй қилиб қўя оладилар ва ҳозирги шароитда ҳам бир қўйни эшонга назр қилган билан уларнинг молига унчалар зиён етмаслиги мумкин. Аммо деҳқон бола-чақасининг ризқини қирқиб, минг азоб билан даладан ўт-ўлан юлиб келиб зўрға боқаётган икки-уч қўйининг бирини эшонга бериб юбориши жуда кам учрайдиган ҳодиса.

Бу — яссавия шайхлари билан нақшбандия дарвешлари фаолият олиб борган муҳит аҳволини солиштириш учун жуда муҳим бир қиёс.

Яссавия тариқати туркий халқлар орасида кенг ёйила борган замонларда кўчманчи чорвадор гуруҳларнинг умумий мулки ҳам бўлганлигини ёддан чиқармайлик. Дарвешларни аҳоли ана шу умумий мулк ҳисобидан ҳам боқаверган. Энди нақшбандия шайхлари фаолият олиб бора бошлаган ҳудудлардаги аҳволни ҳисобга олайлик. Тўғри, бундай жойларда, хусусан, шаҳарларда бойлар ҳам кўп бўлган. Лекин улар мулки хусусий-да. Бундан

ташқари, бундай шароитда ҳар ким тирикчилик учун қандайдир жиддий меҳнат билан шуғулланмаса, умр бўйи яшаш у ёқда турсин, бир кун ҳам унинг қозони қайнамайди. Нима қилиш керак? Айнан яссавиядаги тарғиб йўлини бу ерларда амалга ошириш қийин. Чунки, ахир, кун бўйи Худо йўлида машғул бўлиш учун ҳам, ҳеч бўлмаса, яшаб туриш даражасида овқатланиш керак-ку. Ана шундай тинимсиз меҳнат билан банд одамларни қандай қилиб тасаввуф йўлига кирита оласиз?

Хуллас, хожагон шайхлари, кейинчалик нақшбандия деб атала бошлаган тариқат вакиллари тасаввуфнинг ўтроқ аҳолига — деҳқонларга, ҳунармандларга, зиёлиларга, ҳатто, амалдорларга ҳам мўлжалланган йўллари тинимсиз излади ва уларни топа олди ҳам. Бу — дунё ишларидан батамом ажралмаган ҳолда ҳам Оллоҳга етиш иши билан машғул бўлиш.

Хўш, бунинг учун нима қилинди?

Энг аввало, тасаввуфда асосий диққат марказида турадиган масалалар иккига ажради: ахир, ҳамма нарсанинг ҳам сурати бор ва сиёрати бор. Демак, бир нарсанинг ўзига ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан қараш мумкин. Ана шу масалаларни ташқи ва ички жиҳатларга ажратиш ишни осонлаштирди.

Нақшбандиянинг бу ақидасини Баҳоуддин Нақшбанднинг Абдурахмон Жомий «Нафоҳат ул-унс...»ида келтирилган мана бу байтлари жуда яхши ифодалайди:

Аз дарун шав ошнову аз берун бегонаваш,
Ин чунин зебо равиш кам мебувад андар жаҳон.

Агар «аз дарун»нинг «ичдан» ҳамда «аз берун»нинг «ташдан» деганлигини инобатга олсак, байтда мана бундай маъно илгари сурилгани аёнлашади: «Ичдан ошною ташдан бегонадек бўл, бундай гўзал иш жаҳонда кам топилади». Демак, ич ва таш айнан бўлиши шарт эмас. Суфий ташқи тарафдан бир қадар эркинликка эга. Ҳатто, у ташқи жиҳатдан бошқалардан ажралиб турмаслиги керак. Суфийнинг оддий одамлардан ажралиб туриши ўзини кўз-кўз ва Худога интилишини пеш қилиш, кишилардан алоҳида иззат-икром тамаъ этиш бўлур эди.

Нақшбандиянинг агар бошқа тариқатлар, жумладан, яссавиядан бирор фарқи изланса, бу, аввало, ана шу ташқи жиҳатга муносабатдагина кўриниши мумкин.

Моҳиятан, яъни ички тарафдан эса нақшбандия ҳам тасаввуфнинг йўлларида бири ва илгариги тариқатларда амалда бўлган барча умумий қонун-қоидалар ва шарт-шароитлар бу сулукда ҳам қатъий ҳисобга олинаверади.

Нақшбандия тариқатининг бош шиори янглиғ талқин этиладиган — «Дил—ба ёр-у, даст—ба кор!» ақидасини олайлик. Солик моҳиятда, яъни ичида ҳамиша Худога кўнгил қўйиши шарт, аммо ташқи жиҳатдан қараганда унинг қўли иш билан банд бўлаверсин. Бунинг моҳиятга зиёни йўқ. Ёки мавжуд ўн бир ақидадан бири — «Хилват дар анжуман»га диққат қилайлик. Ўзи-ку тасаввуфда хилват — бош масалалардан бири. Чунки инсон жамиятдан узилиб, ёлғиз ҳолда Оллоҳни ўйласа, нафъ кўпроқ — унинг фикри чалғимайди, бошқа ҳою ҳавасларга берилмайди. Умуман, тасаввуфда Оллоҳ билан бўлиш учун бошқа одам билан суҳбатлашиш ҳам халақит қилади, деган кучли қараш бор. Бунинг исботи учун Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»сида Шайх Абу Бакр Абу Варроқ ҳақида нақл қилинган мана бу ҳикоятни келтириш ўринли.

«Хизр пайғамбар алайҳи-с-саломни кўрмоқ орзуси ул ҳазратнинг кўнглига тушибди. Ҳар тонгда Қуръон ўқир ва қабристонга борар эди. Орада тазарру ва илтижо этарди. Бир куни уйдан ташқари чиқди. Бир нуруний пир келиб, унга салом берди.

— Бугун бирга суҳбат қилмоғимизни истармисен?— деди пир.

— Истармен,— деди шайх. Иккиси сўзлашиб, қабристонга бордилар. Кўп сўзлар сўзлашдилар. Пир кетмоқ истади.

— Ё, Абу Бакр! Бугун сени бир бўлак Қуръон ўқимоқдан қўйдик. Мен ўшал орзу этганинг Хизрмен. Бир соат Ҳақ билан суҳбат қилмоқ—минг йил Хизр билан ўтирмоқдин яхшидир,— деди.

(Хизр каби бир зотнинг суҳбати одамни Оллоҳдан чалғитса, энди қолган кишилар билан бўладиган суҳбатни ўзинг бир қиёслаб кўргил)»¹.

¹ Фаридиддин Аттор. «Тазкират ул-авлиё». Туркия туркчасига таржимадан ўзбек туркчасига уйғунлаштирган Мирзо Кенжабек.— «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 18 июнь.

Ҳатто, Хизр алайҳи-с-салом билан суҳбат ҳам Оллоҳ сари йўлга халақит қилиши ҳақида Навоийнинг «На-соим ул-муҳаббат...»ида Абу Исҳоқ Иброҳим Хавос деган шайх айтган мана бу фикрлар Шайх Абубакр Қаттоний тилидан келтирилади: «Бир қатла Иброҳим сафардин етти. Андин сўрдумки: «Йўлда ҳеч ажаб нима кўрдунгму?» Дедик: «Хизр манга етти ва дедик: «Санга ҳамроҳ бўлайимму?» Дедим: «Йўқ». Деди: «Невчун?» Дедим: «Ул (яъни Оллоҳ.— С. О.) рашкиндур, тезкор. Қўрқарменки, кўнглум санга улфат тутмағай»¹.

Фаридиддин Атторнинг ёзишича, Абу Бакр Абу Варроқ «халққа аралашмоқ»ни қоралаб, «халқдан ҳам қочмоқ керак» деб ҳисоблайди ҳам: «Тўрт душман бордир ва улардан қутилмоқнинг тўрт йўли бордир: шайтон, нафс, дунё севгиси, халққа аралашмоқ. Шайтон ва нафсга мухолифат (қаршилиқ) этмоқ керак, дунёдан чекинмоқ, халқдан ҳам қочмоқ керак. Киши бу тўрт ёрдамчи билан қутилгайдир, йўқса ҳалок бўлур»².

Нақшбандия моҳиятан бу ақидаларни ҳеч ҳам инкор этмайди. Бироқ ташқи тарафдан анжуман, яъни одамлар даврасида бўлавериш керак. Чунки ҳақиқий Оллоҳ йўлига кирган солиқ ана шу жамият ичида ҳам хилват қилаверади. Сабаби — хилватга чекиниш инсоннинг қалбида кечавериши мумкин ҳодиса-ку. Демак, масалаларни зоҳир ва ботинга бўлиш нақшбандияга Оллоҳга интилиш йўлининг кўнгилда кечадиган жиҳатларини бирламчи қилиб қўйиш имконини берди. Бора-бора нақшбандияда ҳатто, солиқнинг очиқ-ошкор, яъни намоёйишкорона хилватга чекинишининг ўзига ҳам эътироз пайдо бўлди. Ахир, ошкора хилват ҳам солиқнинг ўзини кўз-кўз қилиши, яъни шу тариқа бу бошқалардан устундек бўлиб туришидек туюлмайдими?

Шариат қонун-қоидаларига амал қилиш ҳаммининг, авомнинг ҳам вазифаси. Тасаввуф эса — хос, шунга иқтидорию истеъдоди бор, айрим танланган кишилар йўли. Лекин нақшбандия ана шу танланган кишиларнинг тасаввуфга кирганини авомдан ажратиб кўрсати-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик. 15- жилд. Тошкент, 1968, 89- бет.

² Уша ерда.

шига тамоман қарши. Бу ҳақда Навоийнинг бир ғазалида муҳим мулоҳазалар бор:

Авом зоҳиридек қилмағанға зоҳирини
Муяссар ўлмади ботин иши нечукки хавос.

Бировга хос иноят бу йўлда ом ўлди,—
Ки ом суврати бирла ўзини айлади ом¹.

Дейилмоқчики, ташқи кўринишда оддий одамлардек бўлиб юрмаган суфийларга ички дунёсини камолга ет-каришнинг иложи бўлмади, кимки ўзига берилган истеъдодни кўз-кўз қилмай, оддий одамлар каби ўзини улар қаторида санаса, унгагина хослик nasib этади.

Бу ҳақда Баҳоуддин Нақшбанднинг ўз сўзларини келтирай: «Ва дер эрмишларки, бизинг тариқимиз суҳбат-дур ва хилватда шуҳратдур ва шуҳратда офат, хайрият жамъиятдадур ва жамъият суҳбатда, бу шарт билаки, бир-бирига нафй бўлунғай ва улча ул бузург буюруб-турки... агар жамъи бу йўл соликлари бир-бири била суҳбат тутсалар, анда хайру баракат» (132).

Шуни ҳам унутмаслик лозимки, хожагон-нақшбандия тариқати ҳар қандай анжумандаги суҳбатни тарғиб қилаверган эмас. Шаҳобиддиннинг «Мақомоти Мир Кулол»ида ўқиймиз: «Билингни, нодонлар суҳбати сизни Оллоҳ таолодан йироқ этур. Раққослар мажлисига ҳозир бўлманг (тарона билан сохта зикр тушувчи кишилар назарда тугиляпти), улар суҳбатига яқинлашманг, чунки бу тойифадагилар юракни ўлдиради, яна улар аҳли ҳол эмас (сунъий жазавага тушадилар). Соҳиби ҳол улдулки, баданига пичоқ санчсалар ҳам, бундан унга пашша чаққанчалик таъсир қилмас. Мана бундай одамларнигина соҳиби ҳол деса бўлур»².

Демак, нақшбандия тариқатида суҳбат — муҳим шартлардан. Чунки хилватда шуҳрат бор. Яъни хилватга чекинган одам элдан ажралади, суфийлигини ошкора кўз-кўз қилади, унинг суфий экани ҳақидаги гап ҳаммага аён бўлади, шундай қилиб, у шуҳрат қозонади. Шуҳ-

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 4- жилд. Тошкент, 1989. 197- бет.

² Дурдона. Мир Кулол ва Шоҳи Нақшбанд мақомотларидан. Тошкент, 1993, 31- бет.

рат қозонилган ерда эса офат бор. Буни ҳаёт деярли ҳар кун исьботлаб турибди. Демак, жамият, яъни купчилик ичида хайрият, яъни хайру барака бор. Жамият эса суҳбат орқали пайдо қилинади. Аммо ҳазрати Абдураҳмон Жомий келтирган ва Алишер Навоий ўзбекчага таржима қилган бу матнда бир шарт ҳақида ҳам гап боради. Бу — суҳбат чоғида солиқларнинг бир-бирига нафй бўлиши масаласи. Маъноси шуки, суҳбат чоғида одамлар бир-биридан узоқлашади ҳам. Чунки бир руҳий ҳақиқат шундаки, ҳар қандай гурунг охир-оқибатда суҳбатдошларни бир-биридан узоқлаштиради ҳам. Шунинг ўзи ҳам, аслида, ботинан хилват сари яқинлашиш эмасми? Ахир, шунинг ўзи ҳам Оллоҳга явуқлашиш сари етакламайдими? Айтмоқчи, илгариги суфиёна тариқатларда ҳам хаёлан Оллоҳ билан ва бевосита халқ билан суҳбат масалалари бор эди. Аммо уларнинг ҳар бирида бу масала ҳар турли ҳал этилган. Масалан, Абу Бакр Сайдалоний шундай деган: «Ҳақ била суҳбат тутунг ва агар тута олмасангиз, ул киши била тутунгки, ул Ҳақ била суҳбат тутар, то анинг суҳбати баракати сизни Ҳақга еткургай» (95—96). Шайх Абу Бакр Сайдалонийнинг бу ақидаси нақшбандия шиорига яқин келади. Лекин жиддий фарқ ҳам бор. Нақшбандияда жамият билан — эл билан суҳбат кўзда тутилган, Сайдалонийда эса фақат Оллоҳ билан суҳбат тута оладиган киши билан суҳбатлашиш тарғиб этилган. Чунки бу шайх Тангри билан кўп бўлиб, халқ билан оз бўлиш тарафдори. Ҳолбуки, тасаввуфдаги кўп қарашлар бўйича, хилват — ўта муҳим масалалардан. Абу Бакр Сайдалоний айтган: «Тенгри таоло била кўп бўлунг ва халқ била оз» (96).

Аммо шаҳарлик косиб ё савдогар, қишлоқлик деҳқон бу ақидага қандай амал қилсин? Улар хилватда машғул бўлиши учун касбининг баҳридан ўтиши керакми? Охири бу таълимотни қабул қилмай қўйиши ҳам мумкин. Чунки тирикчилик масаласи ҳам бор-да. Демак, бундай кишиларга тасаввуфни бевосита яссавия йўли билан сингдириш жуда қийин. Шундай йўл излаш керакки, ҳар кун иш билан машғул одамлар ҳам, яъни деҳқону косибу тужжор ҳам тасаввуф шуғлига бошласин. «Дил — ба ёр-у, даст — ба кор!» шиори тасаввуфни айни ана шундай ижтимоий табақалар учун ҳам мос бир тари-

қатга айлантиради. Демак, хилват масаласи ҳам нақшбандияда бошқача — худди шу «Дил — ба ёр-у, даст — ба кор!» ақидасидан келиб чиқиб ҳал қилинди. Хожагон жамоасида илгаридан амал қилиб келинган бу шиорни Баҳоуддин Нақшбанд шундай тушунтирадилар: «Яна (у кишидан.— С. О.) сўрдиларки: «Сизнинг тарикингиз биноти не ишгадур?» Дедиларки: «Анжуманда хилват — зоҳир юзидин халқ била ва ботин тарафидин Ҳақ субҳонаҳу таоло била» (132). Бу — зоҳиран, яъни юзаки қараганда, халқ билан бирга бўлиш, унинг йиғинлари — тўй-маъракасига ҳам бориш, лекин қалбида — ботинан хилват қилиш, яъни ҳамшиша кўнгилда Худо билан бирга эканликни унутмаслик, дегани. Устахонасида ишлаётган касибга ҳам, дўконда ўтирган савдогарга ҳам, масжидда болаларга таълим бераётган муаллимга ҳам мос келадиган ақида эди бу.

Баҳоуддин Нақшбанднинг муридликка келган ҳар бир шогирддан аввал: «Нима касбу коринг бор? Қўлингдан қандай иш келади?» — деб сўрашлари, агар ҳеч бир касби бўлмаса, тариқатга киришдан аввал бориб бирон касбни ўрганиб келиши учун қайтариб юборганликлари ҳақида ҳикоятлару ривоятлар бор. Бу бежиз эмас эди. Нақшбандия дунёвий ишлардан ажралмаган ҳолда ҳам суфий бўлишнинг йўлини тутган тариқат эди.

Нақшбандиянинг бошқа айрим шиорлари ҳам ана шундай таркидунёчилик бўлиб туюлган, таъбир жоиз тутилса, тасаввуфнинг ўта кескин йўлларини мўътадиллаштиргани билан дунёвийлик касб этди. Шу тариқа у тасаввуфни ҳаётга яқинлаштирди, уни меҳнат кишилари шароитига мослаштирди. Айтайлик, «Сафар дар ватан» шиори ҳам шундай. Бу ақиданинг шарҳи алоҳида бобда тақдим этилади.

Байналмилал тариқат

Алишер Навоий асарларида яссавия тариқатидаги шайхлар «турк шайхлари» деб юритилишини кўриб ўтдик. Чиндан ҳам, Хожа Аҳмад Яссавий турк эди, бугунги тушунчаларга мослаб айтсак, ўзбек эди. Яссавия — турклар тариқати экани ҳам рост. Аммо нақшбандия ҳақида «турк тариқати» деган қайд учрамайди. Шу ўринда бир нарсани аниқлаштириб олиш керак. Бу мулоҳазалардан: яссавия — туркий халқлар, нақшбандия—

форсий халқлар (ёки тожиклар) тариқати экан-да, деган бир томонлама хулоса келиб чиқмаслиги керак. Унда масала жуда чалкашиб кетади. Чунки унда нега Алишер Навоийдек улуғ туркпараст шоиримиз тариқатда яссавия эмас, нақшбандияни танлади? Унда нега темурий (демак, турк) ҳукмдорлар тариқатда асосан нақшбандия тарафдори бўлдилар, яъни нақшбандия шайхларига мурид тутиндилар? Туркий салтанатларнинг энг буюги — темурийлар сулоласи ҳукмдорлиги давридаги сиёсий саҳнада ҳам муҳим мавқеъ тутган шайх — Хожа Аҳрор Валий ҳам нақшбандий пирлардан эди. Яссавияни туркий тариқат, десак, унчалар хато бўлмас. Аммо нақшбандия фақат форсий халқлар орасидагина тарқалган тариқат ҳам эмас. Ўша хожагон жамоаси иш бошлаган даврларда (XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошлари) ҳам, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд замоналарида (XIV аср) ҳам, ундан кейин ҳам шаҳар ва қишлоқларимизда ўтроқ яшаётган туркий аҳоли вакилларида анча нақшбандийлар чиққани аниқ. Умуман, нақшбандия ўзида яссавия тариқатининг муҳим жиҳатларини ҳам сингдирган омихта, яъни синтез бир тариқат сифатида ҳам аҳамиятли. Ҳатто, нақшбандия юртимизда ўзбеклар билан тожиклар ўртасидаги қадимий дўстликнинг янада мустаҳкамланишига, ўзбек-тожик ўзаро уйғун маданий-миллий анъаналари шаклланишига улкан ҳисса қўшди.

Хуллас, яссавия ва нақшбандия тариқатларини соф тил ё халққа боғласак, умуман, калаванинг учини йўқотиб қўйишимиз тайин. Фақат фарқ шундаки, яссавия дастлаб туркий халқлар ичида тарқаган бўлса, нақшбандия кўпроқ форсийзабонлар орасида ёйилган. Эҳтимолки, нақшбандия дастлаб тарқаган жуғрофий ҳудудларда тожиклар турклар, яъни ўзбеклар ва бошқа туркий халқлардан кўра кўпроқ яшар эди. Аммо булар масаланинг моҳиятини белгиламайди. Гап шундаки, Хожа Аҳмад Яссавий тариқати Турон заминнинг кўпроқ даштийларига, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд тариқати эса унинг ўтроқ аҳолисига мўлжалланиб ривожланган эди. Даштийларнинг аксарияти туркийлар бўлгани учун яссавия шайхлари «турк шайхлари» деб юритилган. Аммо нақшбандия шайхларини «тожик шайхлари» ёки «форсий шайхлар»

деб аталганига дуч келинмайди. Нега? Сабаб шундаки, ўша пайтларда ўтроқ бўлиб деҳқончилик қилаётган ёки шаҳарларда ҳунармандчилигу тижорат билан шуғулла-наётган халқ орасида туркийлар ҳам, форсийлар ҳам бор эди. Тарқалиши нуқтаи назаридан олганда, нақшбандия ҳам форсизабон, ҳам туркизабон халқ орасида бирдай ва бир пайтда ёйила бошлаган. Тасаввуфда тариқатлар-аро кескин фарқлар бўлиши мумкин, лекин бу фалсафа учун, аслида, тиллар ва элатларнинг кескин фарқи йўқ.

Алишер Навоий дунёга келган ва ҳаёти кечган ҳудуд ўтроқ халқлар макони эди, бу улуг шоиримиз ижоди ҳам ана шу ўтроқ туркийлар адабиёти—ёзма сўз санъати янглиғ майдонга келди. Ўз-ўзидан, Навоий ижодининг фалсафий-назарий асоси ҳам шу ўтроқ халқлар эътиқодига мос тариқат — нақшбандия бўлиши табиий эди. Шунинг учун бугун Яссавий фалсафаси ҳақида гап кетганда уни ўринли-ўринсиз равишда бевосита Навоийга келтириб боғлайвериш, Навоий асарларини гўё Яссавий ижоди билан чамбарчас алоқадор ижод тарзида талқин этавериш баъзи бир нозик жиҳатлардан кўз юмиш бўлур эди. Кўрдикки, тариқатлар нуқтаи назаридан Навоий Яссавий йўлида эмас. Бадиий ижод маъносида эса, шуни айтиш керакки, Навоий Яссавийни улуг бир шайх — авлиё сифатида ниҳоят даражада қадрлаб, таъриф этади, лекин ул зоти шарифнинг шеърятлари ҳақида бир оғиз ҳам гапирмайди. Ё Навоийга Яссавий ҳикматлари маълум бўлмаганми? Ҳар ҳолда, илм келажакда бунини аниқлаб берар. Аммо агар Навоий Яссавий шеърятидан бевосита хабардор бўлганида ҳам, шу нарса аниқки, у Яссавий йўлидан кетмаган бўлур эди. Бу Навоий униб-ўсган муҳит, шу даврдаги нақшбандиянинг мавқеъидан келиб чиқиб айтиляпти. Навоий даврида шеърятдан кутилган олий мезонлар ҳам Яссавий ҳикматлари содда бадииятидан тамом фарқ қилар эди. Шайх Низомий Ганжавий, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Шамсиддин Муҳаммад Хожа Ҳофиз Шерозий, шайх ул-исломий Мавлоно Муҳаммад Нуриддин Абдураҳмон Жомий ва шу каби бошқа талай форсигўй соҳиби суҳанлар қаҳқашонида қаламий қадам қўйган Алишер Навоий учун тасаввуфнинг ҳам «замонавий» тариқати, улуг бадиий ниятларига мос дақиқ фалсафага

эхтиёж бор эди. Нақшбандия шоирнинг бу талабига жавоб берар эди. Шунинг учун Яссавий шеърятининг Навоий шеърятига таъсири деган масала илман жуда қалтис ва ҳали кўп исботу далилларга муҳтож бир муаммо. Тариқатларни қўя турайлик, соф бадий адабиёт маъносида ҳам Яссавий ва Навоий шеърятлари сўз санъатининг бошқа-бошқа тараққиёт босқичлари маҳсуллари сифатида ҳам ажралиб туради.

Навоий учун адабиётдаги йўналишларнинг аҳамияти катта эди. Форсий шеърятни қўя турайлик, XV асргача бўлган туркий шеърятнинг ўзида ҳам ҳар хил даражалар, ҳар турли йўналишлар, ҳар тонфа услублар бор эди. Шу ўринда Навоийнинг Паҳлавон Муҳаммад билан бўлиб ўтган бир саволу жавобини эслайлик. «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарида ўқиймиз: «Паҳлавон илтифот юзидан маъҳуд дастури (одат бўйича.— С. О.) била эгнимни тутар эрди, муқаддима бунёд қилдиким:

— Сени бу кун дерларким, туркча шеърни яхши айтурсен ва туркча назм айтур элдин эшитиб, бизга бу сўзни мусаллам тутарлар (раво кўрадилар.— С. О.). Бизнинг бир саволимиз бор.

— Жавоб берай, сиз бори саволингизни айтинг.

Деди:

— Саволимиз будурки, туркигўй шуародин улча шеърлари рўзгор сафҳасида сабтдур (ёйилган, мавжуд.— С. О.), қайси яхшироқ айтибдурлар? Ва сенинг ақиданг анинг яхши айтмоқиға борур, сен бегонурсен?

Фақир (яъни мен.— С. О.) дедим:

— Борча яхши айтибдурлар, мен бегонурмен.

Паҳлавон деди:

— Сен такаллуф (сўз одоби, камтарлик.— С. О.) ва касри нафсни (яъни ўзини пеш қилмасликни.— С. О.) қўй. Воқеъ юзидин сўз айтки, буки, борини бегонурмен, дерсен, борча худ бирдек эмас, албатта, тафовут бор.

Фақир айттимким:

— Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар (тан олинганлар.— С. О.) ва бу қавмининг устоди ва малик улкаломидур (яъни сўз подшоҳидир.— С. О.).

Деди:

— Нечук Саййид Насимий демадинг?

Фақир дедим:

— Хотирға келмади ва бар тақдир келмоқ, Саййид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубдур (!), зоҳир аҳли (!) шуаросидек назм айтмайду, балки, ҳақиқат тариқни адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқда айтур эл эрди»¹.

Навоийнинг охириги тушунтириш жавобида гап кўп. Биринчидан, Навоий Лутфий билан Насимийнинг бошқа-бошқа йўналишдаги, яъни «ўзга ранг»даги шоирлар эканини қайд этяпти. Иккинчидан, бу бошқа-бошқалик нимадан иборат эканини ҳам тушунтиряпти. Шеърятда ҳақиқат тариқи — бевосита Оллоҳнинг ўзини назарда тутиб тасвирлаш. Мажоз эса услубда ишқни одамлар ёки бошқа тимсоллар ўртасидаги муҳаббат рамзида қаламга олиш. Аммо мажоз дейилишидан ҳам билиниб турибдики, мақсад бунда ҳам, аслида, Оллоҳ ишқи. Бу икки ишқ хусусиятлари ҳақида илмимизда муайян қарашлар илгари сурила бошлади².

Аслида, адабиёт намунаси сифатида Саййид Насимий шеърятти Лутфий шеърятига Аҳмад Яссавий ҳикматларидан кўра услубан кўп яқин. Бироқ Навоий ана шу ўзаро нисбатан яқин икки шеърят орасида ҳам кескин тафовут кўряпти ва, албатта, ўзини Лутфийга яқин оляпти. Туркий шеърятда Навоийга руҳан ва услубан яқин келадигани — Лутфий ижоди эди. Буни «Муҳокама-т ул-луғатайн»даги мана бу қайддан ҳам билиб оламиз: «То мулк араб ва сорт (форс.— С. О.) салотинидин (султонларидан.— С. О.) турк хонларға интиқол топти (ўтди.— С. О.). Ҳулогухон (Чингизхоннинг невараси, Элкония давлатининг биринчи ҳукмдори, милодий 1283 йили вафот этган.— С. О.) замонидин фарзанди халафи Шохрух Султоннинг (Амир Темурнинг тўртинчи ўғли, 1376—1446 йилларда яшаган, 42 йил подшолик қилган.— С. О.) замонининг охиригача турк тили билан шуаро (шоирлар.— С. О.) пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг (Амир Темурнинг.— С. О.) авлод ва аҳфодидин (набиралари, умуман, авлодлари.— С. О.) ҳам хуштабъ сало-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 14-жилд. Тошкент, 1967, 98-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Имом Назаров М. Ҳақиқат ва мажоз.— «Шарқ юлдузи», 1988 йил, 4-сон, 176—181-бетлар. 1990 йил, 4-сон, 147—152-бетлар. 1991 йил, 4-сон, 150—166-бетлар. Олим С. Мажоздан мақсад — ҳақиқат.— «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 10 сентябрь.

тине зуҳурға келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлган шуаро муқобаласида (қаршисида, уларга тенг келадиган.—С. О.) киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлаълари борким, таъ аҳли (диди баланд кишилар.—С. О.) қошида ўқуса бўлур»¹.

Навоий кўнглига ёққан ва унга етишни, ундан-да ўтказиб шеър битишни орзу қилгани форсий адабиёт мезонларига жавоб берадиган туркий шоир Лутфийгина эди. Унинг ҳам «бир неча матлаълари»нигина ана шундай юксак шеърят талабларига жавоб беради, деб ҳисоблайти Навоий. Ана шундай жуда олий даражадаги юксак бадиятга эга форсий шеърят — Навоий кўзлаган чўққи эди. Унинг буюк мақсади — туркий шеърятни ҳам ана шу юксак мақомга олиб чиқиш, балки, ундан-да юқорироқ кўтариш эди. Бу улуг ниятни кўнглига туккан шоир учун фалсафада ҳам энг илғор таълимотга суяниш илинжи бўлиши табиий. Нақшбандия Навоий наздида ана шундай пешқадам таълимот эди.

Яссавия билан нақшбандиянинг ўзаро муносабатлари, ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, ҳатто, ўзаро «кураш»лари ҳақида ўзбек илмида биринчи бўлиб Абдурауф Фитрат қалам тебратган эди. Унинг «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» сарлавҳали мақола-сида ана шу муҳим масаланинг миллатимиз ижтимоий-фалсафий тафаккури, борингки, ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги долзарб ўрни ҳақида сўз боради. Доцент Ҳамидулла Болтабоев ушбу мақолани нашрга тайёрлаб, чоп эттирди².

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик. 14-жилд. Тошкент, 1967, 128-бет.

² Қаранг: «Қалб кўзи», 1993 йил, декабрь сони. Кези келгани учун шунин афсус билан айтиш керакки, бу нашрда Фитрат мақола-си сарлавҳаси «Яссавий мактаби» тарзида чала берилганидан ташқари, матндан ҳам, негадир, айрим парчалар, ҳатто, баъзи қайдлар қисқартирилган, имловий жиҳатдан ҳам анча-мунча хато-ларга йўл қўйилган. Шунинг учун биз мақоланинг журнал нусхасини топиб ўқишга ва ана шу асл манбага таянишга мажбур бўлдик. Бу каби мақолаларнинг фақат илмийгина эмас, тарихий аҳамияти ҳам борлиги учун улар айнан — тўлиқ чоп этилиши шарт эди, акс ҳолда журналнинг ўзини кўрмаган мутахассис Фитрат мақоласи борасида хулосага келиб, ҳукм чиқариши мумкин. Бундай ҳукм эса тўғри бўлмайди.

Мақолага берилган ҳаволалардан бирида Фитрат яссавия ва нақшбандияни ўзаро қиёсан ўрганиш муҳимлиги хусусида шундай ёзади: «Суфийликда бу Яссавий ва Нақшбандий тариқатларининг ҳаракатлари Ўрта Осиё тарихининг муҳим ҳам жуда қизиқ бир қисмидир. Бугунгача жиддий сувратда текширилмаган бу мавзуга оид яқинда «Ўрта Осиёда тасаввуф оқимлари» унвони билан мақолалар нашр этмоқчимиз»¹. Кўриниб турибдики, илмимиз ана шу йигирманчи йиллардаёқ тасаввуфни ўрганишнинг қай даражада аҳамияти борлигини тўғри белгилаган, яхши ҳаракат бошланган, лекин шўро даврининг кейинги йилларида бу маънавий-руҳий меросимизга муносабат тамом тескари тарафга қараб кетди. Тасаввуфга бир томонлама баҳо берилди, яссавия ва нақшбандия тариқатларини, умуман, Ўрта Осиёда тасаввуф оқимларини қандай бўлса шундайича ўрганиш бизда энди-энди бошланди.

Фитратнинг мана бу қайдлари ҳам биз учун жуда муҳим: «...яссавия тариқати Ўрта Осиёда абдулхолиқийлар ёхуд нақшбандийлар тариқати билан мувозиъ сувратда давом этиб курашкан (!). Темурийлар замонида яссавийлар бу курашда муваффақ бўла олмаган бўлсалар ҳам, ўзбеклар (шайбонийлар кўзда тутилган.— С. О.) ҳукумати замонида рақибларини энга олганлар. Шайбонийхоннинг яссавий шайхларининг фотиҳа ва ташвиқлари билан келиб (!), машҳур нақшбандий шайхи Хўжа Аҳрорнинг севиқли ўғли Хўжа Яҳёни укалари, болалари билан ўлдириши яссавийларнинг энгишлари эди. Ўзбек Убайдуллохон замонида яшаб, милодий 1542 йилда ўлган Махдум Аъзам Даҳбедий (Махдуми Аъзами Даҳбедий)нинг нақшбандий бўлгани ҳолда жаҳрияни қабул қилиши Ўрта Осиёда яссавийлик ғалабасининг хорижий бир шоҳиди бўлди»².

Тожиқ тасаввуфшўноси А. Муҳаммадхўжаев Убайдуллохон ва унинг тарафдорлари Махдуми Аъзамга мурид тушганларини ёзадики³, буни яссавия билан нақшбан-

¹ Абдурауф Фитрат. Яссавия мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар.—«Маориф ва ўқитғувчи», 1928, 5—6-сон, 49-бет.

² Уша асар, ўша бет.

³ Қаранг: Муҳаммадхўжаев А. Идеология нақшбандизма. Душанбе, 1991, с. 206.

диянинг ўзаро муносабатлари тарихидаги муҳим воқеа ҳисоблаш мумкин. Фитрат эса, ҳатто, буни икки тариқатро «кураш»да яссавиянинг ғалабаси ҳам деб билади: «Мана шундан сўнг яссавийликнинг Ўрта Осиёда ғолиб сифати билан давом қилганини кўрамиз,— деб ёзади олим.— Яссавийликнинг, хоҳ ғалабасидан бурун, хоҳ ундан кейин — Ўрта Осиёда бир кўп шоирлар етиштирганини қабул этмак жудаям янглиш бир ҳаракат бўлмас керак. Лекин бу яссавий шоирларнинг асарлари бўлсун, ўзлари бўлсун, ҳалигача тамоман маълум бўлмаган, текширилмаган! Булардан бизга яхшигина маълум бўлгани — Аҳмад Яссавийнинг шогирди, муриди — Ҳаким Отадир. Ҳаким Сулаймон Ота Аҳмад Яссавийнинг учинчи халифаси бўлуб, унинг кўрсатмаси билан Хоразмга бориб, шайхлиқ қилган. Милодий 1186 да (пиридан йигирма йил сўнгра) ўлган. Қабри—Хоразмда, Боқирғон деган жойда. Қўлимизда бўлган тазкират ул-авлиёларнинг ҳеч бири Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»ларидан хабар бермагани ҳолда, ҳаммалари Ҳаким Сулаймон Отанинг кўп «Ҳикмат»лари борлигини бир оғиздан айтиб турадилар. Боқирғон ҳикматлари «Боқирғон китоби» исми билан 1906 йилда Қозонда босилган. Бори 75 бетдангина иборат бўлган бу китобчадаги шеърларнинг ҳаммаси Ҳаким Ота шеърлари эмас. Унда Ҳаким Сулаймон Отанинг ёлғиз 36 парча шеъри бўлуб, ҳаммаси 1180 мисраъдан иборатдир»¹.

Фитрат яссавия йўлидаги шоирларни ажратиб кўрсатяпти. Бу бежиз эмас. Фитрат ибораси билан айтганда, «хонақоҳ, ибодат адабиёти», яъни суфиёна — тасаввуфна адабиёт туркийда ана шу — тариқатлар таъсири нуқтаи назаридан ҳам тасниф қилиниши керак. Чунки Навоий шоир сифатида Аҳмад Яссавий йўлидаги ижодкор эмас. Буни Фитрат Убайдий мисолида аниқ айтади. Гапни узоқроқдан бошласак, ана ўша «Боқирғон китоби»да шеърлари келтирилган шоирлардан бири — Убайдий. Унинг кимлиги ҳақида Фитрат шундай мулоҳаза юритади: «Қул Убайдий: «Убайдий», «Убайдулло», «Қул Убайдий» тахаллуслари билан ҳикматлар ёзган бу одам, биз-

¹ Абдурауф Фитрат. Яссавия мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар.—«Маориф ва ўқитғувчи», 1928, 5—6-сон, 49—50-бетлар.

нинг фикримизча, машҳур ўзбек хони — Убайдуллохондан бошқа киши эмас. Машҳур Шайбонийнинг Марв теграсида Шоҳ Исмоил Сафавий томонидан ўлдирилиши (1510) муносабати билан жоғеъ сувратда тарқалган ўзбек аскарӣй кучини бот фурсатда йиғиб, Шайбоний олған ўлкани забт қилған бу одам нойиб ҳам мустақил бўлуб, йигирма саккиз йил ҳукумат сурди ва милодий 1539 да вафот қилди. Бу одам ўзининг ҳукумат ишларига қарамасдан, шайхлик ҳам қилар эди, бу ишни ўзининг сиёсати учун лозим билар эди. «Самарат ул-машойих»нинг (Фитрат бу кимнинг асари эканини ёзмаган.— С. О.) ёзғанига шўра, Убайдуллохоннинг тариқат нисбаси Авлиё Қорахон отли бир шайх воситаси билан Ҳаким Сулаймон Отаға борадир. Ёлғиз бу қадар билан қолмаған, у ўзи учун муридлар олған, жаҳр мажлисларига иштирок қилған. Унинг ўлиши муносабати билан топилған таърих моддаси «зикргў» (яъни «зикр айтгучи») дир. Убайдуллохонинг яссавийлар билан жуда қаттиқ боғланғанига яна бир далил — яссавий шайхи Худойдоннинг муриди Муҳаммадёр Нўғой Отаға ўз қизини берғанидир (Нўғой Ота 1533 да ўлуб, Самарқанднинг Сўғд мавзеида кўмилган)»¹.

Ҳар қанча яссавия билан нақшбандия орасидаги тафовутлар ҳақида сўз бораётган бўлса ҳам, бу иккала тариқатнинг ҳам бир сарчашмадан — Шайх Юсуф Ҳамдонийдан олинган таълим туфайли юзага келганини унутмаслик керак. Икки тариқатнинг ўзаро боғланиши кейин ҳам давом этди. Баҳоуддин Нақшбанд, гарчи хожагон тариқатини камолга етқариб, машҳур нақшбандия тариқатига айлантирган бўлсалар ҳам, ўзлари, аслида, яссавия шайхларидан айримларининг ҳам бевосита муриди ҳисобланадилар.

Бир кеча ҳазрати Баҳоуддин тушларида яссавия шайхларининг влуғларидан — Ҳаким Ота, яъни машҳур Сулаймон Боқирғонийни кўрадилар. Ул зоти шариф эса Баҳоуддинни бир дарवेशга топширадилар. Сулаймон Боқирғоний XII асрда, яъни Нақшбанддан икки аср олдин яшаб ўтганлар.

Баҳоуддин тушларини она бувиларига айтганларида

¹ Уша асар, 51-бет.

ул зоти шарифа: «Эй фарзанд, сенга турк машойихидин насибе бўлғусидур»,— дейдилар. Шундан кейин Баҳоуддин кўп вақтлар ўша Сулаймон Боқирғоний ўзларини топширган дарвешни кўришга интизорлар бўлиб юрадилар. Бир куни тасодифан Бухоройи шариф бозорида ўша тушларида кўрганлари дарвешга йўлиқадилар. Исмини сўрасалар, «Халил» деб айтади. Лекин бозорда Халил билан бемалол суҳбатлашиш имкони бўлмайди.

Уша куни оқшом Баҳоуддиннинг уйларига Халилнинг қошидан киши келиб, сўратаётганини айтади. Баҳоуддин куз меваларидан олиб, унинг олдига борадилар. Энди тушларини айтмоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаганларида: «Улча сенинг хотирингдадур, бизга аёндур. Баён қилмоқ ҳожат эмас»,— дейди.

Бу дарвеш яссавия шайхларидан бири — Халил ота эди. Баҳоуддин нақд ўн икки йил ана шу шайх тарбиясини оладилар, унинг хизматида бўладилар. Халил Ота вафот этган 1347 йили Баҳоуддин йигирма тўққиз ёшда эдилар.

Халил Ота яссавия тариқати силсиласининг милодий 1218 йили вафот этган Абдулмалик Тож Хожадан кейинги тўртинчи ҳалқасидаги шайх ҳисобланади. Абдулмалик Тож Хожа эса машҳур авлиё — Занги Отанинг падари бузрукворлари эдилар. Шунинг учун Баҳоуддин Нақшбанд яссавия силсиласида ҳам қайд этиладилар.

Нақшбанднинг яссавияга боғланишлари фақат Юсуф Ҳамадоний, танҳо Халил Ота орқали эмас. Рисоламизнинг биринчи бобидаги «Пўчоқ еган шогирд» фаслидан ҳам биласизки, ул зоти шариф яссавия шайхларидан Қусам Шайх қўлида ҳам тарбия кўрганлар.

Нақшбандия, гарчи бевосита хожагон тариқатининг давоми бўлса-да, ўзида яссавиянинг ҳам яхши жиҳатларини уйғунлаштирган мукамал бир тариқат ҳисобланади.

Хожагон тариқати шайхларининг бевосита яссавия пирларига мурид тушиши Баҳоуддин Нақшбанддан олдин ҳам мавжуд эди. Масалан, Баҳоуддинга бевосита тарбия берган пир — Амир Кулол ўз вақтида яссавия шайхларидан Саййид Отага мурид тушган эди. «Мақомоти Мир Кулол»да ҳикоя қилинишича, Амир Кулолнинг отаси Саййид Ота билан қалин дўст бўлган. Ҳатто,

Амир Кулолнинг туғилишини ҳам Саййид Ота олдиндан башорат қилган, ҳали дунёга келмаган болага: «Амир Қалон деб от қўйинглар»,— деб ҳам айтган. Амир Кулолнинг асл исми — Амир Қалон эди. Саййид Ота эса бевосита Занги Отанинг издошларидан эди¹.

Бир нарсага аниқлик киритиб ўтиш керак.

Албатта, адабиёт тараққиётини тамоман тасаввуфга, айниқса, унинг тариқатларига бутунлай боғлаб қўйиш мутлақо нотўғри. Лекин, истаймизми-йўқми, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний шеърятти — бошқа, Лутфий, Навоийлар шеърятти — бир бошқа йўналиш, даража ва мавқеъдаги сўз санъати эди. Адабиётимиз тараққиётидаги бу тафовутларни Фитратчалик сезган олим кам эди. Бинобарин, у Убайдийнинг ҳам Яссавий, ҳам Навоий йўлида қалам тебратганини ёзади: «Убайдулло шоир ҳам мутасаввиф шоирдир. Унинг форсийча яхши шеърлар ёзганини «Музаккир ул-аҳбоб», «Мажмаъ ул-фусаҳо», «Тазкират ус-салотин» каби манбаълар кенг сувратда бизга билдирадирлар. Унинг форсийча бир ғазали машҳур мутасаввиф Махдум Аъзам томонидан тасаввуф услубида шарҳ қилинган (менинг кутубхонамда бор). Убайдуллохон форсийча шеърларда тахаллуси кўпрак «Убайдий» бўлуб, баъзан «Убайдулло»дир. Масаланинг қоронғи томони унинг туркча ҳикматлар ёзиб ёзмаганидир. Юқоридан бери унинг ҳаёти ҳақида берганимиз маълумотдан Убайдуллонинг ҳикматлар ҳам ёзганини гумон қилиш мумкин эди. Иш бизнинг гумонимиз билангина қолмади. Яқинда Бухорода топилган девони унинг Навоий мактабига эргашиб, туркий ғазаллар, Яссавий мактабига эргашиб, ҳикматлар ёзганини ҳам очик исбот қилган бўлди»².

Бу мулоҳазалардан кўриниб турибдики, адабиётимизда ана шу икки йўл баъзан айнан бир шоир ижодининг ўзида ҳам кечаверган. Шунинг учун яссавия ва нақшбандия муносабатларини тадқиқ этиш фақат тарих, биргина фалсафашунослик, танҳо тасаввуф учун эмас, бевосита ўзбек адабиёти ўтмишини ўрганиш, туркий

¹ Бу ҳақда қаранг: Ҳасанов Ҳ., Наврўзова Г. Ҳазрат Саййид Амир Кулол. Бухоро — Когон. 1993. 6-бет.

² Абдурауф Фитрат. Яссавия мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар.—«Маориф ва ўқитувчи», 1928, 5—6-сон, 51-бет.

шеърят хусусиятларини аниқлаш, турларга ажратиш учун ниҳоятда керак.

Энди адабиётимиз тарихига муносабатда юз кўрсатган яқин ўтмишимиздаги бир жиҳатга диққатни жалб этсак. Луш, нега совет адабиетшунослиги аннан тасаввуф адабиети бўлгани учун Аҳмад Яссавий ижодини ғоявий жиҳатдан зарарли деб баҳолаб, дарсликларга киритмади, ҳатто, адабиёт тарихи ёритилган мўътабар (фундаментал) тадқиқотлар ҳам бу шоирни тамом қоралаб ўтди, ё унга муносабат билдирмай кетди-ю, аксинча, Алишер Навоий ижоди «дунёвий адабиёт»нинг юксак намунаси тарзида баҳоланиб, кўкларга кўтарилди? Бутунисича олганда, Навоий ижоди ҳам моҳиятан тасаввуфона адабиёт-ку. Мақсадга кўра, Навоий ижоди тарғиб этган ғоялар билан Яссавий ижоди тарғиб этган ғоялар бир нарсага — Худо васлига эришишга чорлайди ва комил инсон деганда тасаввуф йўлини тутган кишиларнигина тасаввур этади-ку! Аммо суфиёна адабиётнинг ҳам бир қанча ички йўналишлари бор. Аҳмад Яссавий шеърияти билан Алишер Навоий ижоди ўртасидаги фарқлар фақат адабий-услубий йўналишлар хилма-хиллигидангина келиб чиққан, дейиш бир томонламалик бўлур эди. Ана шу соф адабий тафовутлар ҳам, асосан, тасаввуфдаги тариқатлараро фарқлардан келиб чиққан. Оллоҳ васлига етиш йўллари яссавияда — бошқа, нақшбандияда — бошқа эди. Моҳият яна бориб зоҳир ва ботин масаласига тақалади. Навоий шеърияти зоҳир юзидан мажозий ишқни куйлар, аммо маъни юзидан, яъни ботинан ҳақиқий ишқни кўзлар эди. Демак, Навоий ижоди зоҳирий жиҳатдан дунёвий адабиёт бўлиб кўринган.

Ҳамма гап шундаки, худди ана шу тариқатлардаги фарқларнинг Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий шеърятларида акс этган жиҳатларини совет мафкураси тез илғади. Яссавий ҳикматларидаги диний таълим билан бирга қўшилиб кетган тасаввуфий тарғиб «диний-мистик» бўлиб кўринди, шу тариқа молу мулкка ружуъ қўймаслик, бу дунёдан воз кечиб, фақат сулукка машғул бўлишга даъват «таркидунёчилик» тарзида баҳоланди. Энг қизиғи, Навоийдаги, демакки, нақшбандиядаги бу дунёдан узилмай туриб ҳам сулукка машғул бўлиш мумкинлиги ғояси эса совет илмида «дунёвийлик»,

бу дунёни, мавжуд ҳаётни куйлаш тариқасида баҳоланди. Аслида эса Яссавий ижодига муносабатда ҳам ҳаддан ошиб кетилгани, яъни ўша таркидунёчилик бўлиб кўринган ғоялар мағзи чақилса, кишини покланишга, маърифатга, эзгуликка чорлаш, ёмонлик ва, хусусан, ёвузликларга қарши кураш, инсоннинг қон-қонига сингиб кетган шайтоний феъл-атвордан қутилиш йўллари кўрсатиш эканидан биратўла кўз юмилгани каби, Навоий ижодига муносабатда ҳам ҳаддан ошилди, тасаввуф ичидаги «дунёвийлик», яъни Худога етиш йўлида бу дунё ишларидан бутунлай узилмаслик мумкинлиги ғояси энди тамоман дунёвийлик тарзида, яъни диний-мистик адабиётга тамоман зид қилиб кўрсатилиб, ҳатто, аслида, ўша бир умумий йўлдаги адабиётга — Яссавий ижодига қарама-қарши қўйилиб талқин этилди.

Нақшбандиянинг ютуғи яна шунда эдики, Баҳоуддин Нақшбанд яссавия шайхлари қўлида таҳсил кўриш жараёнида бу туркий тариқатнинг энг яхши фазилатларини ҳам ўзлаштириб олган ва ўз тариқатларини тараққий эттиришда, шубҳасиз, бундан фойдаланган эдилар. Нақшбандиянинг ҳам форсий, ҳам туркий оламда кенг ёйилиб кетишида ана шу қоришиқлашишнинг ҳам мавқеъи бўлган бўлса бордир. Ахир, қаранг, ҳатто, Туркиядек соф туркпараст бир мамлакатда ҳам нақшбандиянинг мавқеъи жуда баланд.

Хуллас, нақшбандия ўша пайдо бўлиш маҳалларидан бошлаб тараққиётда, яъни тамаддионда бир оз илгарироқ деб баҳоланадиган ишлаб чиқариш маданиятига эга аҳоли қатламларига мўлжалланган эди. Ана энди Навоийнинг ижодий мақсади форсийларникидан кам бўлмаган адабиёт яратиш эди, десак, албатта, шоирнинг фалсафада ҳам шундай илғорроқ мақомдаги тариқатга интилиши аёнлашади. Устози ва пири Абдураҳмон Жомийнинг ҳам, умуман, теурийлар мамлакатидagi энг баобру шайх — Хожа Аҳрор Валийнинг ҳам нақшбандия тариқатида бўлгани бунга яна бир муайян омил эди. Навоий ижодининг буюк форсизабон шоирлар ичида ўзига хослиги фақат туркийда битилганидагина эмас. Бобокалон шоиримиз ижоди ана шун тасаввуф ғояларининг ҳаётийлаштирилиб, бошқача айтганда, янада дунёвийлаштирилиб талқин этилгани, нақшбандия тарикати шоирларининг турлича асосларда шарҳлангани, адабиёт

билан тасаввуфни ўзаро яқинлаштиришда ўз салафларидан кўра бир қадам илгари одимлагани билан ўлчанмайдимикан? Ҳатто, Абдураҳмон Жомийнинг айрим асарлари ҳам тасаввуф адабиётдан ажралиброқ қолгандек тасаввур туғдиради.

Ҳар ҳолда, бу масалалар навоийшунослигимизни ҳам кўп бош қотиришга, ана шу даъволар исботини излаб, талай тадқиқотлар олиб боришга ундайди.

ҚИТЪАЛАРГА СИНГАН ҚАТ-ҚАТ ҒОЯЛАР

Гулга айланган қатра

Нақшбандия тариқати ғоялари Алишер Навоий асарлари мағз-мағзига шу қадар сингиб кетганки, уларни фақат шоир очиқ-ошкор тилга олган жойлардангина қидириш ярамайди. Улуғ бобокалонимиз шеъриятида тасаввуфнинг талай жиҳатлари талқину таҳлил этилган, шарҳланган, тарғиб қилинган, мазкур фалсафанинг у ё бу масаласига шоирнинг бевосита муносабати шоён бўлган. Тасаввуфий нуқтаи назарларда Навоий аксарият бевосита нақшбандия тариқати мақомида туради. Буни шамс ул-миллатимизнинг ялпи ижоди мисолида атрофлича таҳлил қилиб, исботлаш мумкин. Аммо ҳозир уни «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги қитъаларнинг дастлабки бир нечаси мисолидагина кўриб ўтсак.

Девондаги қитъалар маълум ички тартиб билан жойлаштирилган. «Ғаройиб ус-сиғар» муқаттаотининг сарсуханлари» деган умумий сарлавҳа остида берилган бу қитъаларнинг биринчиси, анъанага кўра, бевосита Оллоҳ мадҳида. Унга: «Тенгри зоти ҳақиқатидаким, хирад мабҳуту нодондур ва аҳли хирад фартуту ҳайрон» деган сарлавҳа қўйилган. «Мабҳут»нинг — ҳайрон, «фартут»нинг — заиф, «хирад»нинг — ақл эканини ҳисобга олсак, демак, сарлавҳада Тангри зоти ҳақиқатини англашда ақлнинг ҳайронуну нодонлиги, ақл эгаларининг заифу ҳайронлиги ҳақида қитъа ваъда қилинаётгани маълум бўлади. Қитъанинг ўзини келтирмасдан ҳам унинг нима ҳақда эканлигини тушуниш мумкин.

Иккинчиси — яна анъанага кўра, наът-қитъа. Унда пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳи-с-салом ҳақларида: «Расули аъзам шаънидаким, қуёшдин оламорийроқдуру

нафй қилган хуффошдин тийрароқ». Учинчи қитъа эса: «Фано шарбати бобидаким, таъми заҳри қотилдур-у, бақойи абад нўши ул заҳрдин ҳосил». Демак, бу қитъада таъми одамни ўлдирадиган даражада аччиқ заҳар бўлса ҳам, боқийлик ана шу заҳардан ҳосил бўлиши ҳақида сўз боради. Шоир айтмоқчики, фанога етиш — машаққат, лекин ана шу машаққатни бўйинга олган кишигина бақога ҳам мушарраф бўлади. Фано ва бақо тушунчаларини бир томонга қўйиб, оддийгина маънода тушунганда ҳам, бу — бир буюк фалсафа. Такрор бўлса ҳам айтай, ахир, қайси эзгу ниятга машаққатсиз эришиб бўлади?! Халқ бекорга: «Жон куйдирмасанг, жонона қайда!» — демайди-да. Мана, қитъанинг ўзи:

Фонийи мутлақ ўлмайин солик,
Анга йўқтур умиди мақсади кулл,

Қора туфроқға сингмаган қатра,
Андин имкони йўқ очилмоқ гул¹.

Демак, учинчи қитъадаёқ, шоир тасаввуфга ўтиб қўя қолди. Агар солик фонийи мутлақ бўлмаса, кулли мақсад — асл ниятга ета олмайди, боқий бўлолмайди. Чунки, ахир, томчи — қатра қора тупроққа сингимаса, ундан қандай қилиб гул униб чиқиб, очилади?!

Бу — тасаввуфнинг ҳар қандай тариқати учун ҳам шиор бўлган фикр — ғоя. Чунки барча тариқатлар ҳам фано орқали бақога етишни тарғиб қилади.

Солик бой бўлиши мумкинми?

Навоий «Ғаройиб ус-сиғар»нинг тўртинчи қитъасидаёқ масалани нозикроқ қилиб қўяди. Бу қитъа сарлавҳасидаёқ кўзга ташланади: «Фано мақомиға еткан солик васфидаким, молдин анга зиён йўқтуру жоҳдин — нуқсон». Демак, фано мақомига етган солик, яъни суфийга молдан зиён ва мансабдан нуқсон йўқ экан. Буни қандай тушунмоқ керак?

Навоийнинг ўзи шундай «тушунтиради»:

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдик. 3-жилд. Тошкент, 1988, 541—542-бетлар.

Солики озодани кўрсанг ғаний, қилғай дебон,—
Мол анинг манъи сулуки, қилмағил инкор анга.

Кема тийри мол аро бўлмиш муқайяд демагил.
Кўрки, анча мол ўлурму мониъи рафтор анга¹.

Қитъада «солики озода» ҳақида гап боряпти. Солик— тасаввуф йўлига кирган киши эканини биласиз. Соддароқ қилиб айтганда, у — дарвеш, Оллоҳга ошиқ бўлган одам. «Озода» сўзи эса хилма-хил маъноларга эга. Бири шуки, «халос», «ҳамма нарсадан қутилган», «ҳеч нарсага (демакки, молу мансабга ҳам!) асир эмас». Яна бир маъноси — яхши хислатлар эгаси. Бошқа бир маъноси— «комил», «камолга етган». Маъноларидан яна бири — «пок». Қитъадаги «озода» сўзида ана шу маъноларнинг ҳаммаси ҳам кўзда тутилганга ўхшайди. Келинг, биз «солики озода»ни «комил солик» деб тушунайлик. «Ғаний» — бой дегани. Лекин энди бу ерда маънавий жиҳатдан бой дейилганми ёхуд моддий жиҳатданми — очиқ айтилган эмас. Аммо агар маънавий бойлик кўзда тутилган, десангиз, кейинги мисраъларда мол ҳақида гап кетади. Айтайлик, иккинчи мисраъда молни сулук, яъни тасаввуф тариқати инкор этиши эслатилади. Рост-да, Оллоҳ йўлига кирган киши на танҳо мол-мулкдан, ҳатто, жисму жондан ҳам воз кечиши лозим эмасми?

Яхшиси, қитъадаги «ғаний» сўзини аввал «маънавий бой» маъносида тушуниб кўрайлик. Унда қитъадан шундай мазмун англашиладики, Оллоҳга етиш йўлида комилликка эришган солик маънан жуда бой бўлади. Унинг бойлигини кўриб, яна: «Мол суфийлик йўлига ғов-ку!» — деб, уни инкор қилма, дейди шоир. Кейин фикрини шундай «исботлайди»: ахир, устига мол, яъни бойликлар ортиб олган кемани кўр, қани, бу юк унинг сузишига халақит қиладими? Демак, кеманинг бемалол сузиши учун мол халақит қилмагани сингари, соликнинг ҳам ўз мақсади сари ҳаракати учун бойлик унга ҳеч қандай зарар етказмайди.

Энди «ғаний» сўзини моддий бой кишига нисбатан ишлатиляпти, деб тушунайлик. Унда шоир нима демоқчи? Ахир, тасаввуф моҳиятан бойликка қарши тарғиб

¹ Уша асар, 542- бет.

олиб борган бир фалсафа-ку. Бу йўлда барча масалаларни кескин қилиб қўйган Шайх Абу Бакр Варроқнинг бойликка муносабатига қулоқ тутайлик: «Бир киши Шайхнинг ўзидан ўғит истади. Унга: «Икки жаҳоннинг шарри (ёмонлиги) мол кўплигидадир, хайри (яхшилиги) эса Оллоҳнинг берганига қаноат қилмоқликдадир. Боргил, бул ўғитни тутгил, нажот топгайсен»,— деди»¹.

Хўш, Навоий бираваракайига тасаввуфдаги молмулкдан устун туриш, ҳатто, уни инкор этиш ақидасини қораламоқчимиз? Йўқ. Худди ана шу нозик нуқтада Навоийнинг нақшбандия тариқатидаги мутафаккир эканини ёдга олиш керак. Шундагина қитъада кўтарилган масаланинг моҳияти ойдинлашади.

Нақшбандияда ҳам, тасаввуфнинг бошқа тариқатларидаги каби, барча бош ақидалар айнан тушунилади ва унга амал қилинади. Аммо энди амал қилиш жараёни кўпроқ ошкора эмас, пинҳона юз беради. Яъни ташқи тарафдан қараганда, нақшбандийлар бирон масалада ҳам оддий, айтиқлик, тариқат йўлини қабул қилмаган кишилардан кескин ажралиб турмайдилар. Улар ҳам ҳамма қатори тирикчилик қиладилар, керак бўлса, молмулк йиғиб, бойлик тўплайверишлари ҳам мумкин. Масалан, нақшбандиянинг Баҳоуддин Балогардондан кейинги энг машҳур пири — Хожа Аҳрор Валий замонасининг ҳаддан ташқари бадавлат кишиларидан бири эди². Ёки Навоийнинг ўзи ҳам шу қадар бой бўлганки, ҳатто, Султон Ҳусайн Мирзонинг давлат хазинасида молиявий мушкулотлар келиб чиққанда шоҳга маблағ тарафидан ёрдам ҳам бериб турган. Чунки бой бўлиш — соликнинг зоҳирий тарафи. Зоҳир эса моҳиятни — ботинни белгиламайди. Нақшбандияда Оллоҳга етиш йўли ботинан, яъни қалбан кечаверади. Шу сабабли агар, мабодо, соликни бой кўрсангиз, унга таъна қилишга шошилманг, унинг Оллоҳга интилиши учун бу бойлик худди кеманинг

¹ Фаридиддин Аттор. «Тазкират ул-авлиё». Туркия туркчасидан ўзбек туркчасига уйғунлаштирган Мирзо Кенжабек.—«Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 18 июнь.

² Бу ҳақда «Насойим ул-муҳаббат...»да ўқиймиз. «Ва сўнгра-лар ҳазрати Хожаға (Хожа Аҳрорга.—С. О.) онча мукнат (бадавлатлик, бойлик.—С. О.) даст бердики (қўлга кирдики.—С. О.), машойхдин ҳеч кимга ул даст берубтур ё йўқ (140).

сузишига юклари халақит бермаганидек, ҳеч зиён етказмайди, демоқчи шоир.

Қитъа сарлавҳасида «жоҳдин нуқсон йўқлиги» ҳам айтилган. Бу нимани билдиради? Нақшбандия мансаб кишиларига, шоҳга ҳам мухолафатчилик қилмайди, яъни ҳукмдорларга кескин қарама-қаршилик кўрсатмайди. Нақшбандия ақидаларига кўра, тахт эгаси — шоҳ ҳам сулукка машғул бўлиши мумкин. Чунки бойлик, мансаб, тожу тахт — ташқи жиҳатлар-ку. Оллоҳга етиш учун эса солиқ ички дунёсини ривожлантиради. Майли, бой бўлса, мол-мулк тўплайверсин. Мансаб кишиси бўлса, лавозимида юраверсин. Шоҳ бўлса, шоҳлигини қилаверсин. Ахир, қўли ишда бўлсин-у, дили — Худода! Қалбан сулук қоидаларни бажариб, ботинан муттасил ўзини поклаб боришни унутмаса, бас!

Навоийнинг «Садди Искандарий» достони сўнгроғида укаси — Дарвешалига бағишланган 88-боб бор. Унинг сарлавҳасида: «Ҳоким сурату дарвеш сийрат, балки Дарвеш исму ҳукумат қисм...»¹ — деган ифодага дуч келамиз. Шунинг ўзида ҳам киши суратда ҳоким бўлавериши, лекин сийратда дарвешлигича қолавериши уқтириляпти. Навоий Ҳусайн Бойқарони ҳам суратда — шоҳ, сийратда — дарвеш деб кўп таърифлайди.

Шундай фикрларга келасиз-у, яна бир оз иккилана-сиз, чунки таҳлил этаётганимиз қитъада шоир нуқтаи назарини бунчалар яланғоч ҳолда, кўрга ҳасса бўлгудек баён этмаган-да. Лекин «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг кейинги қитъасини ўқишингиз билан шубҳаларга ўрин қолмагандек бўлади. Олдинги қитъа мутолааси жараёнида кўнглингиздан бир иштибоҳ кечган эди: ахир, солиқ тинимсиз ўзлигидан қутулиб бориши керак бўлса, мол-мулк ҳам ўзликдан қутилишга халақит қилади-ку. Нега Навоий бу қитъасида шуни инобатга олмади экан?

Навоий анойи эмас: шоир худди китобхон шуурида шундай фикрий ғулғула пайдо бўлишини олдиндан сезиб иш кўргандек туюлади кишига. Чунки кейинги қитъа гўё худди шубҳангизни кўнглингиздан қувиб ташлаш учун ёзилгандек. Камида, уни шоир айна мақсадда ана шу ерга жойлаштирган. Қитъага: «Ўзлукдин қутулмоқ, суҳбатида ва ананият тарки шиддатида», — деб сарлав-

¹ Аляшер Навоий. Ҳамса. Тошкент, 1960, 843-бет.

ҳа қўйилган. «Суубат»—қийинчилик, оғирчилик, машаққат маъноларида келади. «Ананият» эса менлик дегани. Демак, ўзликдан қутилиш, менликдан халос бўлиш осон иш эмас. Шоир тўртинчи қитъага бешинчи қитъани шундай боғлайдики, соликнинг Оллоҳга етиш йўлини кеманинг сузишига солиштириб турган китобхон энди ана шу сувда ўзининг танини бир тахта янглиғ сузиб юрган каби ҳис этади ва шунда шоир кўнгилга мурожаат қилиш йўли билан унга айтадики, бу тан тахтасини соҳилга — қирғоққа етказиш жўн иш эмас:

Эй кўнгул, тан тахтасин бу қаъри йўқ гирдобдин,
Истасанг соҳилга чекмак, билки, бу — осон эмас¹...

Кейинги байтда, одатдагидек, нега бу осон эмаслиги ва бу ишни амалга ошириш учун нима қилиш кераклиги шарҳланади:

Пиру истеъдоду тавфиқ ўлмаса, бўлмас бу иш,
Кимдурурким, бағри бу ҳасратдин онинг қон эмас.

Демак, тан тахтасини қаъри йўқ гирдобдан қирғоққа чиқариб, аниқроғи, бу дунё ташвишларидан қутултириб олиш осон эмас. Бу ерда соликнинг олий мақсадга етиши кўзда тутилган. Бунинг учун эса, биринчидан, пир керак, иккинчидан, истеъдод. Соликнинг ўзидаки истеъдод бўлмаса, минг пир ҳам уни мақсади сари етаклай олмайди. Чунки, учинчидан, тавфиқ ҳам керак. Пир билан истеъдод-ку тушунарли, лекин тавфиқ нима? «Тавфиқ» билан «мувофиқ» — бир ўзакдан. «Муваффақият» сўзи ҳам шу ўзакдан ясалган. Демак, тавфиқ — мувофиқ келиш, дегани. Бунда пир билан истеъдод эгасининг мақсадлари мувофиқ келиши, яъни соликнинг пир етагига юришию пирнинг асл йўлни кўрсатиши кўзда тутилган. Мувофиқ келгандагина муваффақият қўлга киради. Кўчирма қилиб келтирилган парчанинг охири мисраъсида «бу ҳасратдан бағри қон бўлиш» кераклиги ҳам айтилганки, бу: ана шу пиру истеъдоду уларнинг ўзаро мувофиқ келиши ҳам юракнинг қони билан қўлга киради, дегани.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Игирма жилдлик. 3-жилд. Тошкент, 1988, 542-бет. Қитъанинг кейинги байти ҳам шу бетдан олинган.

Лекин ҳозир гап пир билан истеъдод эгасининг мақсадлари мувофиқ келиш-келмаслиги ҳақида эмас, балки, қитъалараро ўзаро мувофиқлик тўғрисида. Шу маънода тўртинчи қитъа билан бешинчи қитъа фақат мазмун тарафидан эмас, ифодавий-тасвирий жиҳатдан, яъни шаклан ҳам боғланди: уларнинг иккаласида ҳам сув ва сузиш, кема (ё тан тахтаси) ва қирғоқ масаласи қўйилди.

Ана энди тасаввуф, шу жумладан, суфиёна адабиёт учун тушунишимиз жуда-жуда зарур бўлган бир масалага жиндай ойдинлик киритиб ўтса бўлар. Бу — фақр масаласи. Фақр — камбағаллик, дегани, албатта. Лекин бу — сўзни жўн тушунгандагина шундай. Бошқа кўп-кўп истилоҳлар каби, бу суфий атама ҳам бир рамз эканини унутмаслигимиз керак. Яъни фақр тарғибини одатдаги ҳаётдан батамом воз кечиш, еб-ичишни рад этиш, ҳатто, уйланмаслик, бола-чақа қилмаслик, деб тушунмаслигимиз зарур. Чунки, Ж. С. Тримингэм тўғри таъкидлаганидек, фақр кўпроқ суфийнинг ички ҳоли — кайфиятини ифодалайдиган тушунча¹. Инсон, борингки, солик ҳам зоҳиран бой бўлса — бўлаверсин, лекин у шуни ҳеч маҳал унутмасинки, Оллоҳ олдида бу бойлик нима деган нарса!

Демак, суфий зоҳиран бойликка эга бўлгани билан ботинан — қалбан ўзини ҳамиша фақр ҳолатида сезиши керак. Ҳамма гап ана шу дунё бойликларига кўнгил қўймасликда, банданинг ҳар лаҳза Тангри олдида беҳад камбағал — ожиз эканлигини тан олишида, яна ҳам муҳимроғи — ана шу бойликларнинг қандай йўл билан, яъни ҳалол меҳнат кетиданми ё текинми ёхуд қонунийми ё ғайриқонуний йўллар биланми топилганида.

Ошиқу ишқу машаққат...

Эркин Воҳидовнинг бир шеърида:

Ошиқу ишқу машаққат...²—

деган ажиб мисраъ бор. Рост: ишқ ва ошиқлик — кони машаққат. Бунини дунёвий маънода тушунсангиз ҳам,

¹ Қаранг: Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989, С. 49—50.

² Эркин Воҳидов. Муҳаббат. Тошкент, 1977, 51-бет.

фалсафий — тасаввуфий маънода тушунсангиз ҳам — гап шу. Бинобарин, Навоий «Ғаройиб ус-сиғар»нинг олтинчи қитъасига келиб ақл ва тирикчилик машаққати («душворлиги»), ошиқлик йўлига кирган кимсанинг жунунга қарор бермаги ҳақида гап бошлайди ва буни сарлавҳадаёқ билдириб ўтади: «Ақлнинг барча тариқида маошни (тирикчиликни.— С. О.) душвор билмаг-у, жунунга қарор бермак». Бу қитъани байтма-байт шарҳламаса, мурод ҳосил бўлмай қолиши мумкин.

Важҳи маош учун кишиким деса фикр этай,
Қисмат ризосидин анга бегоналиқ керак¹.

Айтилмоқчики, киши ўз тирикчилиги аҳволини бир фикр қилиб кўрай, деса, унга тақдир насиб этган қисматдан ризо-ризо эмасликни ўйлашдан бегоналик, яъни чекиниш керак. Мазмуни шуки, улуғ мақсад йўлига кирган солиқ ёки, умуман, улуғ эзгуликни орзулаган киши тирикчиликнинг у ё бу тарзда, яхши ё ёмон ўтаётганига сира ҳам эътибор бермаслиги лозим.

Қунжи қаноат арчи эрур салтанат, валеқ
Элдин тамаъни узгали мардоналиқ керак.

Қаноат бурчагида ўтириш — бир шоҳликдек гап. Бироқ энди одамлардан тамаъ қилишнинг ҳам баҳридан ўтиш учун мардоналик керак.

Қим ишқ асири ўлсаки, мумкин эмас висол,
Дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналиқ керак.

Қимки ишққа асир бўлса-ю, висолдан дарак етавермаса, дарду балоларга ҳамдаму ҳамхона бўла олиш зарур.

Лаззоти нафс тарки самари офият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналиқ керак.

Нафс лаззатларидан воз кечгандан кейин саломатлик мевалари қўлга киради. Лекин бунинг учун аввал ўша меванинг дарахтини экишга фарзоналик, яъни донишмандлик лозим.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 3- жилд. Тошкент, 1988, 542- бет. Кейинги байтлар шу нашрнинг 543- бетидан олинган.

Тажрид нуридин киши кўз ёрутай, деса,
Аҳбоб ҳажри шамъиға парвоналик керак.

Елғизлик нуридан кўзим ёришсин, деган киши учун
дўстларни соғиниш шамъиға парвоналик зарур.

Гар анжуманни деса муриду мутеъ этай,
Кўп нуктаву фасонада афсоналик керак.

Бу байтда гап пирлик ҳақида кетяпти. Йиғилганлар-
ни мурид ва ўзимга мутеъ бўлсин (шогирд маъносида),
деса, бу одам даврадагиларга кўп яхши сўзлару афсо-
налар айтиши учун афсоналик лозим.

Ботин ҳаримида тиласа махзани ҳузур,
Зоҳир уйи асосиға вайроналик керак.

Бу байт мазмуни бевосита олдинги қитъадаги фикр-
ларга ҳамоҳанглик ва паёпайлик қилади. Чунки бу ерда
гап солиқнинг ботин ҳарими, яъни қалбида ҳузур-ҳало-
ват хазинасини топаман, деса, зоҳир, жисм уйи асосига
вайроналик керак. Яъни бу одам энди кўнгли учун жис-
мидан кечиши шарт. Шоирнинг ботинни зоҳирдан аж-
ратиб олишдан кўзлаган мақсади аниқ: ахир, зоҳир бир-
ламчи эмас, мақсад — ботин, зоҳирни маҳв этмай туриб,
унга етиш қийин.

Ботин ва зоҳир қиёси кейинги байтда яна давом
этади:

Зоҳир юзидин ар тиласа тожу иззу жоҳ,
Дарду бало муҳитиға дурдоналик керак.

Агар солиқ зоҳир юзидан тож, иззату ҳурмат ва ё
мансаб тиласа, энди унга дарду бало денгизида дурдона
бўла олиш қобилияти керак. Яъни зоҳиран мансабу из-
зату тожга интилавариш мумкин, аммо энди асосий ма-
салада — ишқ йўлида дур янглиғ пок бўлиб қолавериш
шарт.

Умуман, адабиётда тасаввуф йўли ишқ деб таъриф-
ланади. Суфийлар — Оллоҳга ошиқ бўлган кишилар.
Шунинг учун сўз санъатида ишқ билан дину дунё, айшу
ишрат, молу мулк ва иззу жоҳ, яъни иззат-ҳурматгаю
мансабга интилишни қарама-қарши қўйиш Навоийгача
ҳам бор эди.

Навоий ҳам зоҳир юзидан тож, иззат-обрў ва мансаб-

ни батамом инкор этаётгани йўқ. Аммо унинг наздида ана шу мансабу тожу иззатда ҳам киши ўзининг Оллоҳ васли орзусидаги ошиқона поклигини сақлаб қолаверсин. Чунки ботинда ўша асл йўлдан чекиниш мумкин эмас! «Дарду бало муҳити» деганда шоир мансаб, иззат ва тожга интилишни айтганми ё ишқ йўлиними? Ҳар ҳолда, бу истиора шундай вазиятда ишлатилганки, уни биринчи маънода ҳам, иккинчи маънода ҳам тушунавериш мумкин. Агар биринчи маънода тушунилса, демак, шоир: мансабга, иззат-обрўга, тожга интилган одам шуни унутмасинки, бу — дарду бало денгизига шўнғигандек гап, лекин яна шуни ҳам унутмасинки, у ана шу дарду бало денгизидаги дур бўлиб қолаверсин, демоқчи ҳам бўлади. Чунки солик ўша денгизда ҳам ўзига гард юқтирмаслиги, Оллоҳга ишқини унутмаслиги, бошига тож кийганда ҳам дур янглиғ бўлиши керак.

Қитъанинг маъноси китобхонни бевосита нақшбандия тариқати хусусияти ҳақида ўйлаш сари етаклайди. Қитъани нақшбандий бир шоир ёзаётганини инобатга олсак, демак, нақшбандияда ботинни зоҳирга қараб белгиламаслик бор. Солик «даст — ба кор»ликда нимага эришса — эришаверсин, зоҳир юзидан, илоҳо, шоҳ бўлсин! Чунки нақшбандиядаги «дил—ба ёр»ликда «даст—ба кор»ликнинг кескин инкори йўқ. Фақат энди одам моҳиятан дарвеш бўлиши, ҳар қандай ташқи шароитда ҳам ботинан комил инсонликка интилишини тўхтатмаслиги — қўлдан бермаслиги шарт.

Бу шоҳга ҳам, гадога ҳам мос келадиган сулук эди. Бу замонага ёқар эди. Бу теурийларга маъқул эди. Бу ҳаётга яқин тариқат эди. Буни кўпчилик қабул қилар эди.

Қитъани Навоий шоирона сухандонлик билан якунлайди:

Десанг: «Халос бўлай борисидин Навоийдек»,
Бехудлуғу май ичмагу девоналик керак.

Шоир ботин ва зоҳирни ажратган эди. Кейин зоҳир юзидан тожу иззу жоҳ масаласи кўтарилди. Лирик қаҳрамон буларнинг барисидан халос бўлиш учун Навоийдек ўзликдан кечиб, бехуд бўлиш, май ичиш (маънавий маънода!) ва девоналик кераклигини уқтиради. Чунки

солик учун ботин муҳим бўлгани сабабли зоҳирдан осонгина воз кечиб юбориш унинг ўз қўлида, бу ҳеч гап эмас.

Солик фоний бўлиш учун, барибир, ўзлигидан кечмаса бўлмайди. Зоҳир солик учун шундай бир дунё бўлиши лозимки, у ҳеч қачон Оллоҳ сари сайрига халақит қилмасин. Бинобарин, Навоий «Бадойиъ ул-васат» девонидаги 304-ғазалда, ҳатто, ўзликни ҳам бу йўлдаги оғир юк деб таърифлайди:

Солмай ўзлук нақдин ўздин тутмағил дашти фано,—
Ким оғир юклубка бу йўлда етар бисёр хавф¹...

«Наводир уш-шабоб»нинг 374-ғазалидаги мана бу байтда ҳам фақр водийсига кирган киши ўзлик юкидан қутилиши, шунда йўл енгил бўлиши айтилади:

Фақр водисиға кирган ташласун ўзлук юкин,—
Ким қилур йўл қатъин осонроқ неча бўлғай енгил².

Қалбида ўзлигидан кеча олган солик эса ҳеч қачон бойлигига боғланиб қолмайди, хоҳлаган маҳалда унданда кеча олади...

Нақшбандия тариқининг адоси

Ана шу мулоҳазалардан кейин навбат еттинчи қитъага келади. Энди шоир сарлавҳадаёқ шу пайтгача ҳам нақшбандия тариқати қоидаларини шарҳлаб келаётганига ишора қилади ва қитъани шу тариқнинг «адоси» тарзида номлайди: «Қаноат нақшининг ифшосию нақшбандия тариқининг адоси». Олдинги қитъаларда солиқнинг зоҳир юзидан бой бўлиши, тожу иззу жоҳга интилиши мумкинлигини кўриб ўтдик. Лекин бир муҳим жиҳатни ёддан чиқармаслик керак. Бу — қаноат. «Қаноат нақши» истиораси ҳам бекорга қўлланган эмас. «Нақш» деганда зимдан нақшбандияга ишора бор. «Ифшо» — фош дегани. Демак, қитъа сарлавҳасидаёқ қаноат нақшининг намоён бўлишию нақшбандия тари-

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 5-жилд. Тошкент, 1990, 219-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 4-жилд. Тошкент, 1989, 273-бет.

қати қондаларини бажаришнинг якун топиши йўл-йўриқ-лари ҳақида сўз бориши ваъда қилинган.

Девондаги учинчи ва тўртинчи қитъаларда «фано» ва «фонийлик»ни, учинчи қитъада «гул»ни, тўртинчи қитъада солиқнинг «ғаний» бўлишини, тўртинчи ва бешинчи қитъаларда кема ва сузиш баҳонасида «сафар»ни, бешинчи қитъада яна «қон»ни, олтинчи қитъада эса «қаноат», «тож», «изз», «жоҳ»ни тилга олган эди шоир. Бир қарашда, алоҳида-алоҳида асарлар тарзида қабул қилингани билан, Навоий бу қитъаларни шундай битган ва ё шундай жойлаштирганки, еттинчи қитъада ана шу ҳозир эслаганимиз мисолларнинг бари қайта тилга олинади. Гўё олдинги қитъалар айнан шу еттинчи қитъани тушуниш учун битилгандек.

Биринчи байтдаёқ шоир кўнгилга мурожаат қилиб, уни қаноат йўлига ундайди, чунки шундагина «иззат» қўлга киради:

Қаноат тариқиға кир, эй кўнгул,—
Ки хатм ўлғай ойини иззат санга¹.

Демак, иззат ҳам, аслида, қаноатли бўлиш орқали эришиладиган неъмат.

Агар еру кўкка шоҳ бўламан, десанг, қаноат бир тахт ва иззат сенга улуғлик соябони бўлади:

Десанг шоҳ бўлай еру кўк басдурур,
Бу бир тахт-у, ул чатри рифъат санга.

Еру кўкка шоҳлигинг учун агар зарбоф тўн керак бўлса, жисмни фано шуъласи билан беркит:

Фано шуъласида ёшур жисмни,
Керак бўлса зарбафт хилъат санга.

Агар гулларга бурканган ҳашаматларни истасанг, сенга лола очилиб турган бир қоя ҳам етарли:

Етар лола буткан қоя қулласи,
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 3- жилд. Тошкент, 1988, 543- бет. Қитъанинг кейинги байти ҳам шу саҳифадан, қолганлари шу нашрнинг 544- бетидан олинди.

Тоғдаги қоянинг баланд чўққисида очилиб турган қип-қизил лола гўзаллигидан таъбий завқу лаззат ола билиш даражасида кўнгилни тарбиялашнинг ўзи ҳам қанчалар гўзал машғулот.

Агар дуру лаълдан зебу зийнатга эга бўлай, десанг, сенга пок сўзинг билан (Оллоҳ ишқи йўлида тўккан) қон ёшинг етарли:

Эрур бас ариғ нуктаву қон ёшинг,
Дуру лаълдин зебу зийнат санга.

Ана шундан кейин Навоий қитъадаги асл мақсади бўлган ғоялар талқинига ўтади. Агар хилватим анжуман бўлмасин, яъни ёлғизгина Оллоҳ дарди билан бўлишим-га бошқалар халақит бермасин, десанг, анжуман ичра хилват қил:

Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.

Бу — нақшбандиядаги «Хилват дар анжуман»нинг айнан таърифи. Демак, хилватдан маҳрум бўлиб қолиш ёки хилват анжуманга айланиб кетишининг олдини олиш учун, яхшиси, солиқнинг ўзи анжуманда хилват қила олишга ўрганиши керак. Шунингдек, агар сафар қилишдан сенга машаққат етадиган бўлса, марҳамат, ватанда сокин бўлиб сайр қил:

Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.

Бу — «Сафар дар ватан»нинг шарҳи.

Агар, мабодо, йўл азмига рағбат топсанг, назарни қадамдан йироқ солма, яъни «Назар бар қадам» шиори-га қатъий амал қил, чунки комил инсон бўлишга интилган киши ҳаётда ҳар бир қадамини билиб босиши керак:

Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.

Ана шу тўрт байтда шоир нақшбандиянинг дастлабки тўрт шиорини қайд этиб ўтди. Бу шиорларни рисоламизнинг олдинги бобу фаслларида ҳам биласиз. Маълумки, бу тўрт қоида хожাগон жамоасига Юсуф Ҳамадонийдан мерос бўлиб ўтган эди. Ана шу тўрт иш билан,

дейди шоир кўнглига мурожаат қилиб, сен ер юзининг тўртдан бири, яъни бутун одамзод яшайдиган қуруқлик қисмига шоҳ бўлсанг-у, сенга давлат ноғораси чалинса, ажаб эмас:

Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чалинмоқ, не тонг кўси давлат санга.

Подшоҳлик ноғораси чалингандаги оҳанг билан (бу оҳанг ўша тўрт қонда бажарилганидан кейин жаранглайди!), эй Навоий, санга навбат етса, нақшбанд бўласан:

Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.

Ана шу қитъаси билан Алишер Навоий ўзининг нақшбандия тариқати вакили эканини очиқ қайд этган.

Ҳар бир ифодада уйғунликнинг олий даражасига интилиш — Навоий, ижодининг бир муҳим фазилати. Ҳатто, ана шу қитъаларни бир девонда кетма-кет жойлаштириш замирида ҳам, кўрганимиздек, кучли бир мантиқ ётади. Келинг, ана шу дастлабки етти қитъани (девонда жамъи 50 та қитъа мавжуд) бир-бирига боғлаб турган мантиқий занжирга ҳам диққат қилайлик. Қитъаларнинг, муайян ҳамда таҳлил этганимиз мустақил ва алоҳида-алоҳида мазмунларидан ташқари, умумзанжирда юзага чиқадиган маънолари ҳам бор. Биринчи қитъа билан шоир: мен Оллоҳнинг бандасиман, демоқчи. Иккинчи қитъа билан эса у Муҳаммад пайғамбарнинг уммати эканини, яъни мусулмонлигини билдирмоқчи. Бу икки қитъа зимдан «Ло илоҳа иллоллоҳу Муҳаммад ур-расулуллоҳ» калимасини такрорлагандек тасаввур уйғотади кишида. Учинчи қитъада шоир ўзининг бевосита тасаввуф йўлидаги киши эканини, фоний бўлиш ва шу орқали бақога етиш орзуси борлигини, бу йўлда худди томчи тупроққа сингиб, кейин гул бўлиб очилгани сингари, ўзликдан кечиб, кейин яна ўзни топиш, яъни бақойи абадга мушарраф бўлиш дардидалигини билдиради. Лекин фано мақомига етган одам учун бойлик ёки мансабнинг ҳеч бир зиёни йўқ, дейиш билан шоир муҳим тасаввуфий масалани секингина нақшбандиёна талқин сари буриб юборади. Бешинчи қитъада

тасаввуф йўли осон эмаслиги, бу йўлга кириш ва уни босиб ўтиш учун пир ҳамда истеъдод бўлиши ва бу иккаласининг ўзаро мувофиқлиги лозимлигини таъкидлайди. Олтинчи қитъада ишқ йўлига кирган киши яна қандай сифатларга эга бўлиши лозимлигини бир-бир санайди. Ва ниҳоят, еттинчи қитъада бевосита нақшбандия тариқатига кириш учун қайси муҳим шибру қондаларга амал қилиш зарурлигини уқтиради. Шу тариқа бир қитъадаги фикр мантиқан иккинчи қитъадаги фикрни айтишга олиб келади ёки, камида, шунга замин тайёрлайди.

Мантиқий боғлиқлик, фикрий узвийлик, ифодавий вобасталик кейинги қитъаларда ҳам шу тариқа давом этади. Саккизинчи қитъада бир коса овқат учун бировга қул бўлган кишининг юзига қозоннинг қорасини суртиш кераклиги айтилади. Бу — нақшбандиядаги бировга қул ҳам бўлмаслик, бировга қул деб ҳам қарамаслик ғоясининг ўзгинаси. Бунинг учун эса ҳар ким ўз меҳнати орқасидан кун кўриши керак. Худди шу ақида талқинини «Ҳайрат ул-аброр»нинг машҳур ўтинчи чол ҳақидаги ҳикоятда ҳам кўрамиз. Чол ўтин териб, ўз меҳнати билан кун кўришни Ҳотами Тойнинг текин, лекин миннатли овқатидан устун кўради. Ҳатто, сахийликда тенги йўқ Ҳотами Той ўша ўтинчи чолни ўзидан кўра сахийроқ деб билади. Демак, сахийлик фақат бировга мол-мулк улашишгина эмас, балки, бировдан бекорга бир нарса олмаслик ҳам — олий сахийлик.

Бу — нақшбандиянинг асосий ахлоқий меъёрларидан бири эди.

Тўққизинчи қитъада: кимки Худо қолиб, банда хизматига берилса, яъни бой ё мансаб эгасига хушомад қилса, унинг елкаси чиқиб, қўли синсин, нафаси тутилиб, тили кесилсин, дейилади. Демак, нақшбандиянинг ўз кунингни ўзинг кўр, деган ақидаси, аввало, зимдан кишининг кишига қул бўлмаслигини тарғиб этиш эди. Бу нақшбандиянинг пинҳона жуда олий даражадаги ижтимоий адолат тарафдори бўлган тариқатлардан бири эканини кўрсатади.

Унинчи қитъада Навоий, худди ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд муридликка қабул қилишни сўраб келганлардан талаб қилганлари каби, бу дунёда касб ўрганиш кераклигини тарғиб этади. Ҳатто, касб ўрганмай яшаб

Ўтган одамни олам уйдан ғамгин бўлиб чиққан кишига, пишиб етилмаган — чала («нотамом») нарсага ўхшатади, жаҳондан нотамом ўтмак эса ҳаммомга кириб, чала ювинган ва нопок чиққан кишидан фарқ қилмайди:

Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.

Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ¹.

«Камол эт касб» сўзларини «камолга етишни касб қил» деб ҳам, «касб ўрганишни камолга етказ» деб ҳам тушуниш мумкин. Ҳар иккаласида ҳам инсоннинг бу дунёда комилликка эришиш сари интилиши кўзда тутилган. Касб ўрганиш ҳам — комиллик сари ташланган қадам. Шу ҳам «даст — ба кор»лик шартларидан. Буни «Фарҳоду Ширин» достонидаги Фарҳоднинг касбу кор ва илм ўрганиш борасидаги интилишлари тасвиридан ҳам яхши биламиз.

Нақшбандиянинг касбу корга алоҳида эътибор берганига ишора шоирнинг бошқа девонларидаги қитъаларида ҳам давом этган. Масалан, «Бадойиъ ул-васат»нинг учинчи қитъаси махсусан бир ҳадиснинг ҳазрат Нақшбанд талқинлари ҳақида.

Шоирнинг қитъага: «Ҳадис мазмуниким: «Ал-косибу ҳабиб-у-ллоҳ», ҳазрат Хожайи Нақшбанд қаддаса сирраҳу мундоқ баён қилибдурким...» — деган сарлавҳа қўйишидан ҳам маълумки, бу асар бир ҳадиснинг айнан Нақшбанд талқинига шарҳ. Хўш, ҳадис шарҳига шарҳ битишга не ҳожат эди?

Тасаввуф, жумладан, нақшбандия ақидаларини ифодалаган тушунчаларнинг бадий адабиётдагидек тимсоллар эканини англамай, уларни тўғридан-тўғри тушунсак, юзаки бир тасаввур пайдо бўлади. Ана шу хавф бу тариқат ёки умуман тасаввуфни тушуниш ва тушунтиришда ҳали-ҳануз раҳна солиб турибди. Навоий буни ўта нозик фаҳмлаган кўринади.

Биламизки, нақшбандия — касбу кор эгалари орасида кенг тарқалган, ҳар бир муриддан бирор ҳунар эгаллаш талаб этиладиган тариқат эди. Бунда, албатта, ҳаз-

¹ Алишер Навоий. Муқамал асарлар тўплами. Пигирма жилдлик. 3-жилд. Тошкент, 1988, 545-бет.

рати пайғамбаримизнинг ана шу: «Косиб — Оллоҳнинг дўсти»,— деган ҳадисларига таянилган. Лекин, ҳамма гап шундаки, Баҳоуддин Нақшбанд бу ҳадисни ҳам та-саввуфона шарҳлаганлар. Қитъа шуни шеърхонга бил-дириб ўтиш учун ёзилган:

Нукта асносида Ҳабибуллоҳ
Деди: «Ал-косибу ҳабиб-у-ллоҳ».

Маъни айтур бу сўзга пири комил,—
Ки сўз эрди Ҳақ сари шомил.

Фараз эрмас бу касбдин дунё,
Бал эрур касбдин мурод фано¹.

«Ҳабибуллоҳ»— жаноб Муҳаммад алайҳи-с-салом, «пири комил»— ҳазрат Нақшбанд. Баҳоуддин ҳадисни: кишининг касб ўрганиши бу дунёга ружу қўйишидан эмас, балки, аксинча, бу Оллоҳга интилиш — фанога эришиш учун керак, дея талқин этган эканлар.

Шу тариқа Навоий қитъалари, бошқа-бошқа девон-лардан ўрин олганига қарамай, мазмун ва мантиқ жи-ҳатидан бир-бирини тўлдириб боради.

Хожагон-нақшбандия ғояларининг кўпи бадий тарз-да ифодаланган, шиорлардаги аксар сўзлар ўз маъноси-да эмас, кўчма маънода ишлатилган, улар бир тимсол янглиғ эди. Бу эса Навоий учун жуда қўл келган. Шоир қитъаларида лирик қаҳрамон кўнглидаги нозик инсо-ний кечинмалар баёни учун ана шу тимсоллардан маҳор-рат билан фойдаланган. «Наводир уш-шабоб» девонида-ги 16- қитъага: «Хилватда фалак жафосининг озори ва анжуманда улус бедодининг изҳори»,— деб сарлавҳа қўйилишидан ҳам маълумки, бунда нақшбандиянинг «Хилват дар анжуман» шиорига таянилган.

Хилват ва анжуман. Бир-бирига батамом зид тушун-чалар. Хилват — ёлғизлик. Анжуман — эл билан бирга бўлиш, халқдан холи бўлолмаслик. Инсон табиати шун-чалар тушунарсиз, инжиқ, беқарорки, холи қолганида одамларни қўмсайди, одамлар орасида эса ёлғизликни соғинади. Бутун умрини бўйдоқликда ўтказган Навоий учун гоҳ хилватни, гоҳ анжуманни хумор қилиб туриш

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ингирма жилдлик, 4- жилд. Тошкент. 1989, 510- бет.

кўп содир бўладиган табиий ҳол экани аён. Қитъада у ўзида кўп кечадиган ана шу нозик руҳий ҳолатни қаламга олган:

Байт ул-ҳазанға кирсам улустин қочиб даме,
Атрофдин ғубори малолат манга ёғар.

Силкай деб ул ғуборни чиқтим чу кулбадин,
Эл жавру зулмидин бошима юз бало ёғар¹.

«Байт ул-ҳазан» — ғамхона дегани. Бунда шоир хилватхонани — ёлғиз ўтириладиган уйни кўзда тутган. Агар ана шу хилватни макон тутса, ҳар тарафдан унга малоллик, ғам, азият чанглари қўнаверади. Чунки, ахир, одам боласининг бир уйда якка-ёлғиз ўтириши осонми, дейсиз?!

Аmmo агар у ана шу маломат чангларини қоқай, деб кулбадан ташқарига чиқса, аҳволи бундан-да беш бадтар бўлади: энди унинг бошига эл жавру зулмидан балолар ёғилади...

Гарчи шоир фақат «хилват» ва «анжуман» тимсоллари орқали ўз туйғусини изҳор этаётган бўлса ҳам, аслида, қитъа замирида теран ва кенг ҳаётий маъно ётади. Бу маъно эса «Хилват дар анжуман» шиори мазмуни чегараларидан чиқиб кетади. Қитъанинг зоҳирий мазмунигина ҳисобга олинганда шундай. Бунда ҳали «хилват» ва «анжуман» тушунчалари нақшбандиёна шиор мазмунидан узоқлашмай туриб англанади.

Қитъанинг ботиний мазмуни эса киши хаёлини, ҳатто, «хилват» ва «анжуман» тушунчаларининг ўзидан ҳам кенгроқ маънолар сари етаклайди. Чунки яккаш хилватда анжуманни, анжуманда хилватни эмас, умуман, иссиқда совуқни, совуқда иссиқни, ёзда қишни, қишда ёзни соғиниш ва ҳоказолар каби бир-бирига зид ҳолатлар истагининг алмашилиб туриши одамзод кўнглида кўп кечадиган табиий бир руҳий ҳолат. Кенг маънода шоир қалбидаги ана шу ички беқарорликни — оташинликни қаламга олган.

Нақшбандия шиори бунинг учун зўр дастак бўлган. Ёдингизда борки, хожагон-нақшбандия тариқатида-

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 5- жилд. Тошкент, 1990, 487- бет.

ги Абдухолик Ғиждувоний тайин этган тўрт шиорнинг иккинчиси — «Бозгашт». Бу «қайтиш» деган маънони ифодалайдиган зикр амали. Баҳоуддин Нақшбанд, тариқатнинг бошқа шиорлари қатори, буни ҳам махсус шарҳлаб тарғиб этган. Навоий пир сўзларини туркийда шеърий тил билан ифодалашга тутинади. Бундай талқинлар учун қитъа энг қулай шеърий шакл эди. Бинобарин, «Фавойид ул-кибар»нинг 42-қитъаси айни ана шу Нақшбанд сўзлари таржимасидан иборат. Буни сарлавҳаданоқ билиб оламиз: «Маснавий Хожайи Нақшбанд қуддуса сирруҳу каломи таржимасидаким, аввал бозгашт хотири хаста ва баъд аз он таважжуҳи дили шикаста»¹.

«Хаста»нинг маъноси кўпчиликка тушунарли бўлса керак. У, сўзма-сўз айтганда, «хасталанган», яъни «яраланган», мазмунан эса «эзилган», ёки «касалманд» тушунчаларини ифодалайди. «Шикаста дил» — кўнгли синиқ дегани. Демак, Баҳоуддин Нақшбанд наздида хотири хаста кишигина шикастадил пирга юзланади ва шифо топади. Чунки шикастадил пир худди Исо алайҳи-с-салом, яъни Масиҳ каби илоҳий нафасга эга. Лекин кимнингки кўнглида ҳавойилик, мағрурлик, манманлик туғён урса, унинг умри шамъига зиён етади. Демак, ғурур — инсон ҳаёти учун зарарли бир иллат. Чунки ғурур Оллоҳгагина ярашади. Шунинг учун ҳам суфийнинг бош мақсади — ўзидаги ана шу ғурурни енгишдан иборат. Ахир, инсон ҳамиша ўзининг жуда кўп жиҳатдан бағоят ожиз эканини тан олиб яшаши керак. Акс ҳолда, у эришган ютуғи ё мавқеъига маҳв бўлиб, кибрга берилиши, такаббурлик йўлига кириб кетиши, умрнинг ўткинчилигини ҳам унутиб, номаъқулчиликлар қилиши, жамиятга талай зиён етказиши мумкин.

Мана, ўша қитъада келган маснавий:

Хастанинг бошиға чу қўйди қадам,
Пири шикастадиле Масиҳо дам.

Бозгашт айлади чу хаста кўнгул,
Неки истар, топар шикаста кўнгул.

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 6- жилд. Тошкент, 1990, 487- бет.

Қўнглида чун ҳаво қилур тугён,
Умри шамъиға еткурур нуқсон¹.

Демак, Баҳоуддин: даво топиш учун аввал дард бўлиши керак, дейдилар. Шунда бозгашт (тузалиш) бўлади.

Кўриб ўтилганидек, нақшбандия ғоялари Навоий асарларининг маъзи-маъзига сингиб кетган. Шоирнинг натавҳо йирик манзумалари — дostonлари, балки, кичик асарлари, ҳатто, қитъалари ҳам ана шу фалсафий таълимот моҳиятидан йироқлашмайди. Чунки ялпи ислом фалсафаси Навоий учун бир бепоен денгиз бўлса, тасаввуф ана шу денгизга сувини қуядиган бир дарё янглиғ эди. Нақшбандия тариқатини бўлса ана шу дарёнинг муайян ирмоғига ўшатиш мумкин. Навоий ислом фалсафаси денгизига тасаввуф дарёси, тасаввуф дарёсига нақшбандия ирмоғи орқали сузаётган бир кема янглиғ ижод этди. Шунинг учун бобокалонимиз умр бўйи ана шу ўзига энг яқин ирмоқ сувларидан кўп ичган. Балки ҳали ҳеч бир соҳиби қалам нақшбандия ирмоғи сувларидан Алишер Навоийчалик қониб-қониб нўш этмаган бўлса ҳам керак...

Нақшбандия ирмоғи эса, асосан, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд булоғидан сув олади.

«ЛИСОН УТ-ТАЙР»ДА НАҚШБАНДИЯ

Меърож ва қушлар парвози

Воқеасигагина қаралса, «Лисон ут-тайр» — қушлар ҳақидаги дoston. Аслида эса мақсад — соликлар сиймоларини яратиш. Қушларнинг Симурғ сари интилиши соликларнинг комил инсонлик мақомига етиш учун ҳаракатини англатади. Комил инсон бўлиш ғояси эса фақат тасаввуф учунгина аҳамиятли ғоя эмас. Бадий адабиёт талқинига айланганидан кейин у, ўз-ўзидан, кенг китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади ва шу тариқа умуминсоний бир орзу янглиғ жаранглайди.

Ҳўш, бу дostonни битишда Алишер Навоийга салафлик қилган Фаридиддин Аттор (милодий 1225 йилга яқин вафот этган) нима учун Оллоҳга етишни қушлар тимсолида ёритган?

¹ Уша асар, ўша бет.

Шунинг учунки, пайғамбаримиз — Муҳаммад алай-ҳи-с-салом меърож қилганлар. Меърож мўъжизаси бор эканми, инсон учиш орқали руҳан Оллоҳ васлига етиши мумкин, деган тасаввуфна орзу ҳам бўлади.

«Лисон-ут-тайр»нинг меърожга бағишланган 4-бо-бида шундай байт бор:

Пайк ила маркаб қолиб ул сайрдин,
Икки пар тушган масаллик тайрдин¹.

Бу билан Симурғнинг пари Хитойга тушиб қолгани ўртасида алоқадорлик бормикан? Умуман, Буроқнинг қаноти бор-ку. Бу дoston ҳам учиш асосига қурилганига сабаб шу эмасми?

Меърож мўъжизасида пайғамбар Оллоҳ даргоҳига етиб борадилар:

Боргоҳи қурб аро топиб мақом,
Майл этиб андин ёқинроқ ҳам хиром (25).

Шу бобда яна «Лисон ут-тайр» моҳиятини англаш учун асқотадиган бир-икки байт ҳам бор. Улардан би-рида:

Ўзни ўзлук қайдидин айлаб халос,
Топиб ўздин ўзгаликка ихтисос (25),—

дейлади. Сал кейинроқ яна шундай ёзади шоир:

Ўзлуки бирла ўзидин йўқ хабар,
Балки, ўзу ўзлукидин йўқ асар (25).

Яна кейинроқ пайғамбарнинг Ҳаққа етгани масаласи кўтарилади:

Ҳар не истаб ҳаййи мутлақдин топиб,
Ҳақ тилаб, Ҳақдин тилаб, Ҳақдин топиб (26).

Васлга Муҳаммад пайғамбаримиз восил бўлганлари энди аниқроқ қилиб айтилади:

Васлидин масрур ўлуб ул боргоҳ,
Буйруғидин мунтазам бу коргоҳ (26).

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Насрий баён билан. Тошкент, 1991, 25-бет. Бундан кейин шу нашрдан олинган парчалар-нинг саҳифаси қавсда кўрсатилади.

Навойнинг бевосита пайғамбар меърожи тасвирига бағишланган махсус ғазалларидан икки байт:

Фалак водийлари қатъига азминг чун суруб маркаб,
Хирад пайкига ҳам аввал қадамда ранж ўлуб пайдо.

Рафиқинг тойир андоқким Сулаймон оллида ҳудҳуд,
Буроқинг сойир анжум шоҳи устинда сипехросо¹.

Бу байтлардаги «фалак водийлари» билан «Лисон ут-тайр»даги етти водий, демакки, пайғамбарнинг Оллоҳ васлига учиб етгани билан дostonда ҳам қушларнинг учиши, «Буроқ» номли учар отнинг «рафиқ», яъни ўртоқ дейилиши-ю, унинг худди Сулаймон олдидаги Худҳуд янглиғ «тойир», яъни қуш экани, умуман, Худҳуднинг тилга олиниши, «рафиқ» сўзида Жабройил алайҳи-с-салом кўзда тутилиб, унинг Сулаймон олдида Худҳудга ўхшатилиши ва «Лисон ут-тайр»да ҳам пир рамзи — Худҳуд экани бизга Аттoрнинг «Мантиқ уг-тайр»и ва кейин Навоий дostonида нега Оллоҳга етиш йўли қушларнинг парвози янглиғ тасвирлангани ҳақида чуқурроқ мулоҳаза юритиш имконини беради.

Пайғамбаримиз меърож мўъжизаси орқали тириклик пайтларидаёқ Оллоҳ васлига мушарраф бўлганлар. Шунинг учун дунёдаги энг комил инсон — Муҳаммад алайҳи-с-салом. Суфийлар ҳам ўз олдиларига шундай бир мақсад қўядиларки, қани, энди биз ҳам, худди пайғамбаримиз каби, тириклайин Оллоҳ васлига мушарраф бўлсак, деб орзу қиладилар. Шунинг учун инсоннинг Тангри васлига етиш имконияти бор, деб қаралади. Шунга интилинади. Лекин бу билан суфийлар ҳеч ҳам пайғамбарлик даъво қиლაётганлари йўқ. Фақат пайғамбарга насиб этган васлга булар ҳам умидвор. Расулulloҳ учишлари мобайнида фалак водийларини босиб ўтганлари сингари суфийлар ҳам йўлда етти водийни босиб ўтишлари керак, Аттoр талқинича. Лекин зинҳор-базинҳор учишни бу ерда ўз маъносида тушунмаслик керак. Суфий қалбида кечади, аслида, бу водийларни учиб ўтиш. Дostonда эса у зоҳиран, яъни рамзангина қушларнинг парвози янглиғ кўрсатилади.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 3- жилд. Тошкент, 1988, 30- бет.

Нақшланган «нақш»лар

Нақшбандия ҳақида гап кетганда ва, айниқса, Навоийнинг бирор достони айнан ана шу тариқатга алоқадорлиги жиҳатидан таҳлил этилаётганда, ўз-ўзидан, «нақш» деган сўзнинг ҳар қандай маънода ишлатилган ўринларига диққат қилинади. Шу маънода «Лисон уттайр»да ҳам бот-бот «нақш» сўзига дуч келамиз. Достоннинг, хусусан, «Чин шаҳри сифати ва Симуруғ пари тушканининг кайфияти» деб аталган 19- бобида «нақш» кўп учрайди. Машриқ заминда бир Чин деган шаҳар борлиги, унинг Эрам гулзоридан ҳам хушроқлиги, суви биҳишт анҳоридан ҳам дилкашроқлиги айтилади-да, Симуруғнинг бу шаҳар устидан учиб ўтгани-ю, шунда унинг бир пари ўша ерга тушиб қолгани қаламга олинади. Кечаси амалга ошган бу парвозда тушиб қолган пар ҳақида, жумладан, ўқиймиз:

Рангу нақш ул парда ғоятдин фузун,—
Ким онинг шарҳида сўз бўлғай узун.

Тонгласи чун келмиш эл ўз ҳолиға,
Боқиб ул бу ранг ила ашколиға.

Ҳар киши боғлаб тахайюлдин қалам,
Қилмиш ул пар нақшдин тарҳи рақам.

Борчанинг нақшу хаёл андишаси,
Бу иш ондин бўлмиш ул эл пешаси.

Бир кишини қилмиш ул нақши хаёл,
Нақшу тасвир амрида соҳиб камол.

Оти — Моний, хомаси — мўъжизнамо,
Санъати наззораси ҳайратфизо.

Буйла нисбатлардин аҳли маънавий,
Чинда дерлар коргоҳи Монавий.

Ул пар эмди гўйиёким Чиндадур,
Хурдек ул мулки худойиндадур.

Бу эмиш ул пар зуҳурининг иши,
Мундин ортуқ фаҳм қилмайдур киши (40—41).

Бундан сал ўтиб яна «нақш» сўзи ишлатилган байтга дуч келамиз:

Беадад нақш ўлди ул пар ҳолидин,
Ноқил ул пар соҳиби афъолидин (41).

Хўш, нега «нақш» сўзи бунчалар кўп тилга олиняпти? Нақшбандияга бевосита алоқаси борми бунинг?

Йўқ. Чунки «Лисон ут-тайр»нинг ёзилишига асос бўлган «Мантиқ ут-тайр»нинг Симурғ ҳақида гап бошланган бобида ҳам бу қушнинг бир пари Чинга тушиб қолгани тасвирида «нақш»га кўп дуч келамиз:

Ҳар касе нақше аз он пар баргирифт,
Ҳар кй дид он нақшкорй дар гирифт.

...Гар нагаштй нақши парри ў аён,
Ин ҳама ғавғо набудй дар жаҳон.

Ин ҳама осори сунъ аз фарри ўст,
Нақшҳо жумла зи нақши парри ўст¹.

Бу байтларда ана шу Симурғ паридан оламда нақшкорлик бошлангани, оламдаги ғавғолар ҳам ана шу пар чизган нақшлар орқали аён бўлгани, нарсаларнинг бари ана шу пар нурию нақшидан пайдо бўлгани ҳақида гап боради.

«Нақш» сўзини кетма-кет қўллашни бу ерда Навоий салафи — Аттордан олган. Аттор «Мантиқ ут-тайр»ни милодий 1177/78 йили ёзиб тугаллаган. Баҳоуддин Нақшбанд эса ундан икки аср кейин яшадилар. Демак, «нақш» сўзи такрорларида нақшбандияга бевосита алоқадорлик йўқлиги маълум. Хўш, билвосита-чи?

«Лисон ут-тайр»даги бобнинг «Мантиқ ут-тайр»даги бобдан бир фарқи шуки, Навоий ана шу Чинга тушган пар туфайли бир кишининг қалами мўъжиза кўрсатадиган бўлгани ҳақида маълумотни қўшади. Бу — Моний. Шунинг учун «аҳли маънавий» Чинни «коргоҳи Монавий» деб атайти. Ўша Симурғдан тушиб қолган бир парнинг намоён бўлиши, қаранг, Монийни шу қадар мўъжизакор қилди. Бу билан шоир нима демоқчи? Ахир, Симурғ — Оллоҳнинг рамзи ва Симурғнинг пари — Ол-

¹ Шайх Фаридиддин Аттори Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. Исфаҳон. 1328, 48-саҳифа. (Араб ёзувида.) Бундан кейин шу нашрдан олинган парчаларнинг саҳифаси қавсда кўрсатилади.

лоҳнинг ердаги зуҳури бўлса, Ҳақнинг сирларидан воқиф бўла бошлаган инсоннинг қўли ҳам Моний каби соҳиб-хунарга айланиши мумкин, демоқчи эмасми? Ахир, Навоий шеърияти ана шундай пинҳонаю ошкора ишораларга тўла-ку. Агар таҳлил этилаётган бобда шундай ишоралар борлиги рост бўлса, шоир зимдан нақшбандиянинг: «Дил — ба ёр-у, даст — ба кор!» ақидаси сари етакламаяптими тафаккуримизни?

Хулоса қилишга ҳали шошилмаймиз... Чунки «Лисон-ут-тайр»да «нақш» сўзи кетма-кет нақшланиб келадиган боблар яна бор.

Навоийнинг мазкур достони ҳақидаги сўнги тадқиқотлардан ҳам биласизки, асарда бошдан охир Фақру фано водийсига етиш орзуси қаламга олинган¹. Чунки фанодан кейин солиқ бақога — Оллоҳнинг абадий васлига мушарраф бўлади. Қушлар Ҳудҳуд раҳнамолигида Фақру фано водийсидан ҳам ўтадилар. Ана шу еттинчи водий «адоси»га бағишланган муҳим бобда яна «нақш» сўзи ёрдамга келади. Тасвир этилишича, Фақру фано водийсида бир чуқур денгиз юз кўрсатади, унга минг-минг олам ғарқ, денгиз узра кучли шамол турганида эса минг-минг нақш мавжланади:

Баҳрнинг кўлоки тушқан чоғда авж,—
Ким аён айлар туман минг нақш мавж (220).

Кетма-кет бу мавжлар фано топиб, яъни йўқолиб, ўрнига яна кўп мавжлар пайдо бўлаверади:

Дам-бадам бу нақшлар топиб фано,
Фош ўлур минг мавжи гуногун яно (220).

Чунки бу мавжларда вужуд йўқ, улар вужудини йўқотган, баҳр, яъни денгизнинг ўзидан бошқа барча нарса нобуд бўлади. Ахир, Оллоҳнинг вужуди гўёки чеку чегарасиз бир денгиз. Мавжлар эса — унинг хилқатидан бир нишона. Ҳудҳуд Фақру фано водийсини таърифлашда давом этар экан, бу дунёда жамъики одамлар — у уламо бўладими ё авомми, авлиё бўладими ё пайғамбар, бари — Оллоҳ вужудининг мавжи янглиғ англаниши керак, дейди. Шу ўринда яна «нақш»га эҳтиёж сезилади:

¹ Бу ҳақда қаранг: Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. Тошкент, 1992, 7—46-бетлар.

Борчасининг нақши келди орият
Фони-ю, онда бақодин йўқ сифат.

Баҳр таҳрики, чу мавж айлаб аён,
Нақш мунча зоҳир айлаб ҳар қаён (222).

Агар денгиз тўлқини тўхтаса, бу мавжлардан ҳеч вақо қолмайди. Демак, Худҳуд: Ҳақдан бошқа ҳеч нарса, ҳеч ким боқий эмас эканми, ҳамма ўзини фано айламоғи керак, демоқчи.

«Мантиқ ут-тайр»нинг Фақру фано водийси тасвири-да ҳам «нақш» сўзи тилга олинади:

Баҳри кулли чун ба жунбиш кард рой,
Нақшҳо дар баҳр кай монд ба чой.

Ҳар ду олам нақши ин дарёт бас,
Ҳар ки гўяд нест ин савдот бас (214).

Демак, нақш масаласи «Мантиқ ут-тайр»да ҳам бор. Шунинг учун «Лисон ут-тайр»даги «нақш» талқинлари салафнинг таъсири ва бу ҳали нақшбандияга боғланмагандек. Навоий достони мутолаасини давом эттирганимиз сари бу фикримиз ўзгара боради. «Фақру фано водийсининг адоси» бобидан кейинги ҳикоят Шайх Абу-л-Аббос Қассобнинг (милодий 921 йили вафот этган) фано даражасига етгани ҳақида. Унинг хонақоҳига бир куни бир девонаваш дарвеш кириб келади-да: «Менга обдаста тўла сув келтиринглар, таҳорат қилмоқчиман»,— дейди. Шайх бу гапни эшитиб, унга обдаста келтириб беришларини буюради. Аммо дарвеш обдастани синдиради. Яна келтиришларини сўрайди. Келтирадилар, синдиради. Бу кўп такрорланади. Охири хонақоҳда биронта обдаста қолмаганини билдирадилар. Шунда дарвеш: «Шайхларингизга айтинглар, соқолини келтирсин!»— дейди. Шунда Шайх ўрnidан туриб, йиллар мобайнида ювиб-тарагани соқолини ҳовучлаганча ўша девона дарвеш олдига боради. Дарвеш бу қадар ўзликдан кечиш, фано даражасига етишни кўриб, Шайхнинг оёғига йиқилади. «Солики фоний», яъни Абу-л-Аббос бу дарвешга назар солиб, унинг ўзлигидан асар ҳам қолдирмайди. Демак, бу иши билан у нуқсонли дарвешни камолга етаради. Бошқача айтганда, мисни олтинга айлантиради.

Ана шунда Навоийга яна «нақш» сўзи керак бўлади:

Рангу нақшу лавдин чиқмай киши,
Мумкин эрмас мундоқ этмаклик иши (224).

Киши ранг, нақш ва бўёқдан, яъни ўзлигидан чиқмай туриб бундай иш қилиши мумкин эмас, дейляпти. Нақш ҳам бу ерда «ўзлик»нинг белгиси бўлиб келяпти. Ўзликдан қутулиш учун нақшдан ҳам мосуво бўлиш керак. Бу Баҳоуддин тахаллусларидаги «Нақшбанд» сўзининг «нақшни боғлаш» маъносини «нақшдан қутилиш» тарзида ҳам талқин этиш учун имкон беради. Буни бир тахмин, деб ўйламанг, чунки шу байтдан кейин шоир ҳикоятни:

Фониё, мундоқ фано Ҳақдин тила.
То бақо топқайсен ул ифно била (224),—

деган лирик хулоса билан яқунлайди-да, «Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сўзи фанойи комил мақомида» деган бобни бошлайди.

Олдинги олти водий таърифларидан кейин биттадан ҳикоят келтириляётган эди. Аммо Фақру фано водийси таърифидан кейин шоир бу тартибни бузади: кетма-кет тўртта ҳикоят келтиради. Шулардан иккинчиси — Баҳоуддин Нақшбанд ҳақларида. Водийлар таърифидан кейин бир неча ҳикоят келтириш Аторда бор. «Мантиқ ут-тайр»нинг фақат Маърифат водийси таърифидан сўнггина битта ҳикоят, қолган водийлар таърифидан кейин албатта бир неча ҳатто, баъзан етти-саккизтадан ҳам ҳикоят мавжуд. Навоий ҳар бир водий таърифидан кейин биргина ҳикоят билан чекланишни маъқул кўради. Аммо Фақру фано водийси — бошқа гап, бунда у салафи — Аторга эргашади. Чунки Фақру фано — солиқнинг (демак, шоирнинг ҳам) бош мақсади бўлган водий. Лекин энди дostonда бу ҳикоятлар шоирона маҳорат билан бир-бирига боғланади. Бари Фақру фанони тушунтиришга бағишлангани учун улар мазмунан-ку бир-бирига вобаста.

Бироқ, шоир бу ҳикоятларни услубан ҳам бир-бирига мослайди.

Навоийда нақшбандия ғояларининг тарғиби бир томон бўлса, Баҳоуддин Нақшбанд сиймоларининг таърифи — бир томон. Ҳикоятда ўқиймиз:

Хожайи олий сифоти аржманд,
Шаҳ Баҳо ул-Ҳақ ва-д-дин Нақшбанд —

Чун бу иқлим узра бўлди тахтгир,
Тузди йўқлик кишвари узра сарир (224).

Шоир Баҳоуддин ҳазратни энг олий сифат, энг боэҳтиром Хожа, Ҳақ, яъни Худо ва диннинг баҳоси, ҳатто, шоҳ деб таърифляпти. У кишининг бу иқлим (яъни Фақру фано водийси) тахтини эгаллаганлари, йўқлик мамлакатига шоҳ бўлганликлари, яъни фанога эришган энг зўр киши эканликларини айтади. Баҳоуддин Нақшбанд эришган комил инсонлик даражаси — Навоий учун бир буюк орзу эди. Баҳоуддин ҳазрат ҳикоятда шу қадар бир камтар инсон — комиллик рамзи сифатида таърифланадиларки... Ул зоти шариф бир куни бир қўтир итни кўриб қолиб, ўзларини шундан ҳам кам олган эканлар. «Чунки итда вафо қилишдан бошқа нарса йўқ, аммо менда жафодан бошқа нарса намоеън бўлмайди»,— дейдилар. Кейин ит шайхнинг олдиларидан ўтиб кетади. Шунда Баҳоуддин унинг изига қараб: «Мен ортиқ эканманми ё бу из!»— деган савол қўядилар. Сўнг ўзларига ўзлари: «Эй инсофсиз, ахир, бу — вафо аҳли оёғидан нишон, сен бўлсанг вафосизлик сари этак судрайсан!»— дея ер ўпиб, кўзларини ана шу изга суртадилар. Бу ерда Хожа Баҳоуддин бутунлай ўз вужудини унутган бир комил инсон тимсоли янглиғ тасвирланадилар. Шоир буни фано қадаҳидан май ичиш дея қаламга олади:

Бўйла ошом эттилар жоми фано,
Қолмағандин сўнг асар ўздин яно (225).

Рисоламизнинг бошқа фаслларида тасаввуфни инсондаги ғурурни енгишнинг йўли тарзида ҳам баҳолаганимиз эсингизда бор. Қимсан — ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанддек улуғ зот Оллоҳ олдида ўзларини шунчалар кам оляптилар, ҳатто, вафодорликда инсондан устунроқ турадиган жонзот сифатида тасвирланадиган итдан, унинг изидан-да кам ҳис қиляптилар.

Навоий ҳикоят охиридаги икки байтда қизиқ бир гапни айтиб ўтади:

Ҳақ вужудини бақое топмайин,
Жоми ваҳдатда лиқое топмайин,

Чун фано хайлига дохил бўлдилар,
Боқийи мутлаққа восил бўлдилар (225).

Баҳоуддин Оллоҳ вужудидан бақо, ваҳдат, яъни Тангри билан бирлик жомиди бир-бирни кўришсиз ҳам фано аҳлига айландилар, шу тариқа у кишига мутлақ боқийлик насиб этди. Баҳоуддин Нақшбанд бу ҳикоятда Навоий орзу қилган пир янглиғ тасвирланиптилар. Шоир наздида ул зоти шариф тириклайин ана шу фанога ва сўнг бақога етган инсонлардан. Солик учун бу бир меърождек шараф. Чунки Баҳоуддин Ҳаққа етганлар — тасаввуфда энг олий босқичга кўтарилганлар. Бундайлар ҳақида Малик Орипов шундай ёзади: «Ҳақиқат — бу тариқатнинг, сулук йўлининг энг юқори босқичи ва суфийликнинг олий даражаси ҳисобланади. Бу босқичга камдан-кам солиқлар эришадилар ва улар ўз мартабаларига кўра буюк шахслар — **авлиёлар** ҳисобландилар. Бундай шахслар Худо билан вақтинча, бир лаҳзагина эмас, балки, ҳамиша... мулоқотда бўлиш имконига эгадирлар. Улар ҳақиқат васлига етганлар — **восиллар** деб ҳам аталадилар. Бундай шахслар моддий, ҳиссий дунё таъсирларидан, орзу-ҳаваслардан ўз қалбларини бутунлай тозалаганлар, уларнинг қалбларида ҳақиқатдан бошқа ҳеч нарса йўқдир. Шунинг учун бу тойифадаги кишилар **аҳли фано**, деб ҳам аталадилар. **Фано** (бақосизлик, йўқлик) ғояси суфийнинг дунёвий сезгиларидан, иштиёқлардан қутулиш ва маънавий абадийлик — **бақо** сифатига эришганлигининг ифодасидир. Унда инсон қалбининг ҳақиқат билан боғланиши, бевосита мулоқотда бўлиши кўзда тутилади»¹.

Хуллас, бу — «Лисон ут-тайр»да нақшбандия талқинининг бир жиҳати, холос. Достонда Баҳоуддин Нақшбанд камолга еткарган тариқат билан боғлиқ иккинчи бир муҳим йўналиш — бевосита нақшбандия ғоялари тарғиби ҳам бор.

Ажралиб турмаслик одоби

«Лисон ут-тайр»да тасвирланишича, қушлар жой, иззату ҳурмат талашиб жанжал кўтарадилар. Чунки улар

¹ Орипов М. Етти водий таърифи.—«Гулистон», 1991 йил, 9-сон, 18-бет.

тузган базмда адолат йўқ эди — ҳар ким ўз обрўй-эйтиборига лойиқ жойини топмаган эди. Шунда қушлар бир доно, одил шоҳга эҳтиёж сезадилар. Токи у ҳақни барҳақ қилиб, ҳар кимга ўз мавқеига яраша жой тайин этса. Шу маҳал Худҳуд шоҳ — Симурғдан дарак беради. У билан қушлар ўртасида бўлиб ўтган кўп савол-жавобу сўйланган дилгир ҳикоятлардан кейин бу жамоа Симурғни излаб, қанот қоқишга тушиб кетадилар. Бироқ яна ҳар ким ўз билгича учар, кучлироғи илгарилаб кетиб, ожизроғи ортда қолар, хуллас, улар пала-партиш, бебошларча ҳаракат қилар эди. Жамоага мақсад сари бир тану бир жон бўлиб учишларида сардорлик қиладиган, бу йўлнинг пасту баландини яхши биладиган бир бошлиқ керак бўлиб қолади. Қушлар, ҳеч иккиланмай, Симурғдан хабар бериб, уларни мақсад сари йўллаган Худҳуддан раҳбар бўлишни илтимос қиладилар. Аммо, гарчи бунда чиндан ўзининг энг муносиб қуш эканини билса-да, Худҳуд раҳбарликка кўнмайди. «Майли, мен билганимча йўл кўрсатай, лекин бошлиқ бўл, десангизлар, қўрқаманки, орамизда фарқ пайдо бўлиб қолади», — дейди. Бу гап моҳиятан Хожа Баҳоуддин айтган ва рисоламизнинг «Хожалик билан рост келмайдиган бандалик» фаслида келтирилган: «Қачон бу бандалиғ хожалиғ била рост келур?!» — деган фикрнинг айнан ўзи. Худҳуд ҳам, худди Баҳоуддин Нақшбанд каби, бошқалардан ажралиб туриш, боз устига, уларга хўжайинлик қилишни ўзига эп кўрмайди. Бу — ўзлигини енгган одамдангина чиқадиган, камтарликнинг буюк намунаси бўлгулик бир гап.

Қушлар, ноилож, қуръа ташлаб, бошлиқ тайинлаш фикрига келадилар. Қарангики, «Яхши ният — ярим давлат», — деганларидек, қуръа ҳам келиб Худҳудга тушади¹.

«Лисон-ут-тайр»даги нақшбандия ғоялари талқини билан боғлиқ яна бир нуқта — Арастунинг шогирди ҳақидаги ҳикоят. Унда шоир ошиқлик йўлида илмини ташлаб қўйган ёш соҳиби истеъдод йигит ҳаётидан лавҳа

¹ Асарнинг бу воқеаси ҳақида батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшуқ. Тошкент, 1992, 22—24-бетлар.

келтириш орқали зимдан: «Дил — ба ёр-у. даст — ба қор!» — шиирини илгари суради¹.

Узрлар, узрлар...

Муҳаммаджон Имомназаров ўзаро суҳбатлар чоғи кўп такрорлаганидек, Алишер Навоий ижодини фақат тасаввуф фалсафаси билан чеклаб қўйиш ярамайди. Чунки бадий адабиёт намунаси тасаввуф фалсафасига оид илмий рисола билан айнан нарса эмас. Бадий асар илмий рисоладан кўра серқатламроқ мазмун ва талқинларга имкон берувчи ҳодиса. Бироқ, тасаввуфни адабиёт, хусусан, шеърятсиз тасаввур қилиб бўлмагани каби, мусулмон оламида тасаввуф ривож топган даврлар сўз санъатини ҳам бу фалсафасиз хаёлга келтириш мумкин эмас. Шу маънода Навоий ҳам моҳиятан тасаввуфий бадий адабиёт вакили. Суфиёна сўз санъатида, демакки, бобокалон шоиримиз ижодида ҳам, инсон бу дунёда қафасдаги қушдек гап. Ўзликдан қутулганидан кейингина у қафасдан озод бўлган қушга айланади, чаманга — ёр васлига етади. Ўзликдан кечмай мақсадга етмоқнинг ҳеч иложи йўқ. Бу ғоя Навоийнинг кўп асарларида бош масала янглиғ қаламга олинган. «Фавойид ул-кибар» девонининг иккинчи ғазали мақтаёида эса шоир буни очиқ-ойдин айтиб қўя қолган:

Ўздин қутул, Навою, мақсадга етки, қуш
Етмас чаманга, бўлса қафас ичра мубтало².

Тасвирланишича, кишининг ўзлиги — қушнинг қафасидек нарса. Тасаввуфий адабиёт моҳиятида инсоннинг ана шу ўзлигидан қутулиш йўллари бадий ифодаб бериш вазифаси ётади, десак, хато бўлмас.

Хўш, унда тамоман қушлар сиймолари асосида битилган «Лисон ут-тайр» достонида бу масала қандай ёритилган?

Асарда шоир пир рамзи бўлмиш — Ҳудҳуд тилидан

¹ Бу ҳикоятнинг батафсил таҳлилидан хабардор бўлиш нияти туғилса, қаранг: Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. Тошкент, 1992, 50—56-бетлар.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдик, 6-жилд. Тошкент, 1990, 8-бет.

унинг «қушларга кўнгул бериб, бу йўлга (Симурғни излашга, яъни тасаввуф йўлига.—С. О.) тарғиб этгани» бобда бу дунёни «ғарибистон» дейди, қушларни эса «бу ғарибистонда муқим бўлган» деб ҳисоблайди:

Бу ғарибистон аро бўлган муқим,
Кўнглунгиздин кетган ул нозу наъим (44).

Байтда Худҳуд қушларни муқимликда — бир жойда ўтириб қолганликда айбляпти. Чунки унинг мақсади — қушларни олий ниятли сафарга даъват этиш. Аммо бу сафар ҳаддан зиёд машаққатли. Ана шу азобу уқубатларни бошдан кечириш орқали жисм худди руҳ каби софланади. Шу тариқа нафс енгилади. Шоҳ, яъни Симурғ васлига етилади. Жон абадий яшаш бахтига муясар бўлади. Қушлар чеккан бу риёзатлари туфайли бу оламнинг сирларини билиб оладилар:

Берса Ҳақ тавфиқ, жидду жаҳд этай,
То яна сизни анга ҳамаҳд этай.

Бу сафарда ранжлардур таъмия,
Кўнглунгизга етса ондин тасфия,

Бу манозил қатъидин етгач футуҳ,
Софий ўлса, жисмингиз андоққи руҳ,

Жилва кўргузгай ҳамул аввалги ҳол,
Зоҳир ўлгай сизга айёми висол.

Шаҳ сифотиға бўлуб ирфонингиз,
Зиндаи жовид бўлгай жонингиз.

Бўлғасиз сирри риёзат воқифи,
Шоҳ бирла нафсингизнинг орифи (44).

Хўш, бу муқимлар ким? Албатта, қушлар. Гарчи, улар учиб билса ҳам, аммо олий мақсад сари сафар қилаётганлари йўқ-да.

Худҳуд «сафар» ҳақида сўзляпти. Умуман, тасаввуфда Оллоҳ васлига етказадиган йўлга кирганларни «сафарга отланганлар» дейиш бор. Нақшбандиядаги «Сафар дар ватан» ақидаси ҳам бекорга пайдо бўлган эмас. Шундай экан, дostonдаги Худҳуд кўзда тутаетган сафарга муносабатда «Сафар дар ватан»га алоқадорлик борми?

Бир қарашда, ҳеч қандай вобасталик йўқдек кўринади. Лекин шоир усталлик билан бу ерда ана шу масаланинг, таъбир жоиз тутилса, уруғини сепиб ўтади. Бу уруғ эса дostonнинг кейинроғида униб чиқади ва ўз ҳосилини беради ҳам.

Хуллас, Ҳудҳуд қушларга тарғибни бошлаб юборади. Қўп қушларга — Тўти, Товус, Булбул, Қумри, Каклик, Тазарв, Кабутар, Шоҳбоз, Шунқорга Ҳудҳуд номма-ном мадҳгўйликлару махсус насиҳатлар қилади. Бир нарса-ни эътиборга олиб қўяйлик: тарғибда алоҳида-алоҳида ваъзлар бағишлагани қушлар ичида Товуқ йўқ. Товуқ асарга кейин — керак ўрнида кириб келади. Ҳозир бу масалани қўя турайлик-да, аввал Ҳудҳуд узр айтаётган қушларнинг сўзларини бир-бир таҳлил қилайлик. Аввало, қушлар учдилар, бир оздан кейин эса бу риёзатга чидаш беролмай, узрхоҳликни бошладилар. Ҳаммасининг мантиғида шуки, аввалги ҳаёти ёмон эмас эди. Майшат яхши эди, роҳат бор эди. Лекин Ҳудҳуд буларнинг барини ғафлат деб атаб, ҳақиқий бахт — Симурғ шоҳ васлига етиш эканини айтади ва уларни бу йўлда машаққатдан қайтмасликка ундайди. Бу билан қандай хулосага эга бўламиз? Албатта, ҳамма ҳам баҳоли қудрат яшаяпти, ҳаммининг ҳам ўзича хурсанд бўладиган жиҳати, ўзига яраша иззат-ҳурмати бор. Хўш, унда бу қанақасига ғафлат бўлди экан? Ғафлатлиги шундаки, инсон мавжуд ҳолатигагина кўниб ўтириши керак эмас. Унда ҳеч қандай тараққиёт юз бермайди. Тинимсиз олий бахт сари интилиш лозим. Симурғни излаш — ана шундай олий бахтга талпиниш. Олий бахтни излаш асносида эса инсон албатта машаққату риёзатни бошдан кечиради ва худди ана шу машаққату риёзатлар кишини тарбиялайди, инсондаги кўп ёмонликлар бартараф бўлади, у покланади ва камолга етади. Шунинг учун, Навоийлар наздида, инсон тинимсиз меҳнату машаққатни бўйинга олиб, олға интилиши керак, деган ақида бор.

Бунинг ҳозир учун кераги йўқми? Баъзилар мустақилликнинг дастлабки қадамларида дуч келаётганимиз машаққатларнигина ўйлаб, олдинги давримиз минг чандон яхши эди, деб ҳам айтяпти. Бироқ бу машаққатлар эвазига келадиган ёруғ кунни кута билиш, уни меҳнату

матонат билан яқинлаштириш керак-да. Америка ё Япониягами борган ватандошларимиз у ерлардаги инсоният ақли бовар қилмайдиган тараққиётдан ёқа ушлаб қайтганларини айтадилар. Лекин, ахир, шу тараққиёт тагида ҳам тинимсиз меҳнат ётмаганми? Улар биздан кўра кўпроқ ва хўброқ меҳнату машаққат чеккандирларки, энди ақлан биз ҳали-ҳануз қўл кучи билан қилиб юрган ишларимизнинг жуда-жуда кўпини автоматларга юклаб улгуршишган. Шу даражага етгунча ҳам инсоният ақли қанчалар меҳнату машаққат босқичларини босиб ўтмади, дейсиз?! Улар-ку ўзлари яратибди, биз ҳали дунёда мавжуд ва синовдан ўтган автоматлаштириш технологиясини ҳам ўзлаштириб улгурганимиз йўқ. Бу жараён ҳам ўз-ўзидан кечавермайди, ахир.

Навоийнинг ғоялари бугун бизга ана шундай талқинлар учун ҳам тўла асос ва ҳуқуқ бермайдими? Беради. Ишонмасангиз, мана, энди иккинчи бўлиб узр айтган Товуснинг сўзига бир қулоқ солинг:

Ҳар кишини қилди халқ бир иш учун,
Нўш учун — бирни-ю, бирни — ниш учун (56).

Худо бировни ичиш учун яратган, бошқани ниш уриш, яъни қақиш учун. Шу сабаб, демоқчи Товус, ҳар ким тақдирига кўниб юраверсин, берганига шукр қилиб. Бошқа бундан зиёд бахтни излаб, машаққат чекиб юришга не ҳожат? Худди шундай фикрлаб, тараққиётга интилмаётганлар ҳозир орамизда йўқми, дейсиз? Тўлиботошиб ётибди, уларнинг кўпи собиқ коммунистик империя замонларида инсон ташаббускорлиги тинимсиз бўғиб келингани оқибатида: «Берсанг — ейман, урсанг — ўламан!» — қабалида яшашга ўрганиб қолган. Энди ҳам инсон бундан кўра яхшироқ яшаши учун қаттиқ меҳнату машаққатни бўйнига олиши кераклигини тан олмай яшамоқчи бундайлар. Навоий худди ана шундайларни қўзғамоқчи, жойидан силжитмоқчи. Ишонмасангиз, келинг, Товуснинг бу мақтанчоқлигию баҳонасига Худҳуднинг жавоби маънисини биргалашиб чақайлик:

Ноз ила ҳусн ўлди шоҳидлар иши,
Дарду меҳнат бирла хуштур эр киши (56).

Ноз билан ҳусн, яъни Оллоҳ шундоқ ҳам насиб этган

жиҳатлар билан мақтаниш шоҳидлар, яъни аёлларнинг иши, дейди Ҳудҳуд. Эркак киши эса дарду меҳнат билан яхши кўринади. Булар шунчаки диний, шунчаки тасаввуфий, шунчаки адабий-бадиний талқин эмас, балки, шоирнинг ижтимоий ақидаси бу.

Қумрининг узридан ҳам «Лисон ут-тайр»да нақшбандия масаласини ёритишга боғлиқ талқин топса бўлади. Қумри ўзининг чамандан чиқмаган бир ўтроқ қуш эканини, бундай дашту водий сайрига тайёр эмаслигини айтади:

Мен қушедурмен чамандин чиқмаган,
Дашту водий сайридин ториқмаган (60).

Сафар қилиш борасида ҳам бу қушнинг майдони жулда тор — боғдан чиқмаган сира:

Заъфу ожизлик шиор ўлган манга,
Шоҳу барг ичра қарор ўлган манга.

Не совуғ кўрган жаҳонда, не исиф,
Не ирик бошимга келган, не қотиф.

Боғдин боғ ичра кўргузган сафар,
Шоҳлардин барг аро қилган мафар (80).

Қумрининг бу баҳонасини ҳам Навоий кўзлаган маънолардан кўра ҳам кенгроқ майдонларга олиб чиқиб шарҳлаш мумкин. Ахир, бугунги халқимизни ҳам ана шундай тор бир майдонда айланиб қолган миллатга, баргдан баргга ўтишдан бошқа нарса билан иши йўқ бир авомга қиёслаш мумкин эмасми?

Қачон халқ бўласан, эй, сен — оломон?!¹—

деб сўзлаган устоз шоиримиз Абдуллоҳ Орифнинг шу пайтгача тушуниб келганимиз маънолардан ташқари, халқимизнинг ана шундай тор турмуш ташвишларию шу юртдан нари билан иши бўлмай қолган бир элатга айланиб бораётганига куйиниш ҳам йўқми? Бор. Бўлганда ҳам, бу кучли миллий дард янглиғ айтиляпти. Одамларни ана шу лоқайдликдан силжитиш керак. Инсон камолотни орзу қилдими, бас, силжимаса бўлмайди:

¹ Абдулла Орипов. Ииллар армони. Тошкент, 1984, 423-бет.

«Жон куйдирмасанг, жонона қайда?!» Халқ жуда доно. Буни боглаб айтган.

Энди Қумрининг қандай қушлигига бир диққат қилайлик. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да бу қуш ҳақида шундай ёзилади: «Каптарлар туркумига мансуб, қафасда ҳам урчийдиган сайроқи қуш». Демак, бу қуш хонакилиги, ҳатто, қафасда ҳам урчийвериши жиҳатидан ҳунармандларга ўхшайди, негаки ҳунарманд ҳам санъаткор (Қумри сайроқи бўлгани каби), лекин ўта хонаки. Ана шу тойифа одамларни ҳам олий маънавий камолот сари бошлаш керак. Нақшбандиянинг мақсади шу эди. Чунки Қумри каби, бу табақа ҳам ғафлатда, бундан кўра уларнинг мақсади аслий йўлида жон қурбон қилгани яхшироқ:

Буйла мурдор ўлгуча ғафлат аро,
Ўзни ўртаб шуълайи фурқат аро.

Эр эрсанг мақсуди аслий истабон,
Йўлга кирсанг, ёр васли истабон.

Улсанг ул йўл ичра ранжу дард ила,
Жисми зору жони ғампарвард ила,—

Яхшироқ юз қатла ул офатдин,
Ор қилғудек даний авқотдин (61).

Ҳудҳуднинг Қумрини йўлга — Симурғ сари парвозга тарғиб қилиб келтирган мана шу ҳикояти янада эътиборли. Унда бевосита касб-ҳунар масаласи кўтарилади, бу нақшбандия тариқатининг бош масалаларидан эди, десак — бўлгудек. Аввал ҳикоятнинг ўзини ўқийлик

Боғбоне бор эди бас беҳунар,
Боғбонлик санъатидин беҳабар.

Не шажар пайванд қилмоқ шеваси,—
Ким ҳаловат ҳосил эткай меваси.

Не ёғоч паркови бирла парвариш —
Айлай олибким, шажар қилғай равиш.

Вақт ила не дона сочмоқни билиб,—
Ким фараҳ қилғай гули ҳосил қилиб.

Боғ аро анборкашлик бирла х(в)аш,
Боғбон йўқким, дегил анборкаш,

Чун кўруб бу навъ ранжу тоб анга,
Пандлар деб аҳли ҳуш аҳбоб анга,—

Ким: «Бу беҳосил ишингни тарк тут,
Ўзни бир ҳосиллик иш бирла овут».

Жоҳил ул меҳнатдин ўлмай мужтаниб,
Энди ул меҳнат чекарга муртакиб.

Токи бир жўя аро кесмакта ток,
Айлади они йилон санчиб ҳалок (61—62).

Бу содда ҳикоятда ҳеч нарса ношоён эмас. Худҳуд Қумрини бекасбликда — меҳнат қилмасликда айблайпти. Отигагина боғбон эди у одам. Аҳли ҳуш бир неча бор унга: «Бу беҳосил ишингни ташла, бир фойдалиқ ишга машғул бўл!»— деб маслаҳат берган. Демак, Худҳуд Симурғ сари парвозга чорлаши билан ақлли кишиларнинг ўша дангаса деҳқонни ҳосиллик ишга даъват қилиши ўртасида нима фарқ бор? Бир бадний асар сифатида бу рамзларга ўралган фикрлар бевосита ҳаётини маъною мазмун касб этмаяптими? «Лисон ут-тайр»ни худди ана шу ҳаётини нуқтаи назардан талқин қилганда ҳам, унинг дунёвийлиги келиб чиқмайдими? Бу дунёвийлик эса, умуман, Навоий учун назарий, фалсафий асос бўлган нақшбандиянинг мағзи-ку.

Қабутар узрининг маъносидан маълум бўладики, Навоий уни беғайратлик тимсоли сифатида таърифлайди. Чунки Қабутар одамларнинг қўлига қараб қолган қуш. Шунинг учун Худҳуд унга: «Сенчалик беғайрат қуш йўқ. Шунинг учун қушлар аҳволингга ҳайрон»,— дейди. Демак, тадрижийлик бор: аввал, яъни Қумрига жавобда беҳунарлик қораланган эди, энди беғайрат киши танқид қилинапти. Чунки ҳунар эгаллаш учун ҳам, ахир, инсонда ғайрат бўлиши керак-ку. Беғайрат киши ҳақида Қабутарга айтилган ҳикоят яна шунинг учун ҳам аҳамиятлики, ўша пайтларда техника ҳали бизда у қадар тараққий этмаган, беғайрат, беҳунар, дангаса, бефарқ одамлар ҳам кўп бўлган бўлса ажаб эмас. Халқ сифатида биз — ўта меҳнаткаш халқмиз. Лекин орамизда дангасалар, лавандлар, берсанг — ейман, бермасанг — ўламан, деб юрганлар камми? Худҳуд тилидан Навоий тиламчилик қилиб кунини кўрадиган бу беғайрат кимсанинг одамлардан мушт ҳам еб юргангани танқид қилади. Нақш-

бандия ҳам ўзи асосан ҳунар кишиларига мўлжалланган ва ҳам одамларни касбу корга чорлаган эди. Мана шу ҳикоятлар ҳам зимдан шу вазифани бажараётганини сезиш қийин эмас.

«Лисон ут-тайр»да у қуш билан бу қушнинг узри ўртасида, бир қарашда, ҳеч бир фарқ йўқдек: униси ҳам, буниси ҳам ҳозир яшаб турган ҳаётидан рози, йўл машаққати уларга ёқмайди — шу. Лекин юзаки қарагандагина шундай кўринади. Аслида эса ҳар бир қушга шоир бошқа-бошқа масалани баҳона қилдиради. Энг муҳими, бу баҳоналар орасида даражама-даража ўсиб боришни сезиш жуда осон. Энди, мана, Кабки дарийга келдик. Айтишича, у тоғларда ҳаминша Тангри зикри билан машғул. Дунёдан этак силкиган — дарвеш. Таркидунё қилган. Бу билан у: «Мен шундай ҳам тасаввуф йўлидаман», — демоқчи. Лекин қандай тасаввуф тариқатида у? Худди шу нақшбандия эмасми тасаввуфнинг жамики дунё ишидан қўл силкийдиган йўлларига қарши бориб, уни янги, бугунги тил билан айтганда, дунёвий тарафга буриб юборган?!

Мана, Кабки дарийнинг айтганлари:

Мен қушедурмен — қўҳистон манзилим,
Онда Тангри ҳамдига зокир тилим.

Даҳр эли ошубидин силкиб этак,
Тоғ этогинда топиб орому так.

Чун бўлуб толь рафиқу бахт — ёр,
Қуллайи узлатни айлаб ихтиёр.

Тоғ ганжи чун манга бўлди мафар,
Не муносиб ҳолима мундоқ сафар?! (64).

Ҳудҳуд (демак, шоир ҳам) Кабки дарийни бемақсадликда, олий ният сари интилмаганликда айблади, шунчаки узлатга чекиниб, нуқул зикр тушиш билан шуғулланишни бемаънилик ҳисоблайди:

Ҳарзагардесен — югурмаклик ишинг,
Пўя тоғу қўлла узра варзинг.

... Гавҳари маъниким, мазкур айладинг,
Номуносиб амр мазбур айладинг.

Сен ким-у, маъни—ким, эй мажҳулу маст,
Жаҳл бирла мастлиғдин худпараст!

Гавҳари маъни саридин урма дам,
Ўзни бу ялғонға қилма муттаҳам (64—65).

Кабки дарий Ҳудҳуд бошлаган сайрни бемаъни деган
эди:

Гавҳари маъни ҳамоно улдурур,
Сайри бемаъни манга бу йўлдурур (64):

Ҳудҳуд эса унинг йўлини бемаъни санайди:

Ким эрур ул маҳз бадгавҳарлиғинг,
Айни бемаънилиғу абтарлиғинг,—

Ким ҳамул ялғонға бўлғунг мубтало,
Келгуси ондин бошингға юз бало (65).

Ҳудҳуд Кабки дарийга намуна қилиб, қалбаки гавҳарлар ясаб сотувчи бир қаллоб ҳақида ҳикоят келтиради. Демак, шоир бундай узлатга чекиниб зикр тушишининг ўзи билангина машғул бўлаверишни сохталик дейпти. Чунки Оллоҳ васлига етиш учун бу буюк мақсад сари жиддий ҳаракат даркор.

Тазарвнинг узрида ўз гўзаллигини пеш қилиш, шу билан мақтаниш бор. У ўзини маҳбуб санайди. Ҳудҳуд унга жуда қаттиқ танбеҳ беради:

Сенки хотунлар кибисен худписанд,
Еткуси зотингға эрликдин газанд.

Эр кирар эр сонига ҳиммат била,
Эр эмас фаҳр айлаган зийнат била.

Эрга хулқу феъл эрур зебу жамол,
Янғи заркаш ҳулласидур эски шол (67).

Баҳонада эркак киши учун чирой эмас, ҳиммат зийнат эканлиги айтиляпти. Асардан узиб олинганда ҳам, бу — бир ажиб ҳикмату панд. Навоий бу гапни бошқа асарларида ҳам кўп айтган. Энди бир нозик масалани эслатайлик: шоир дostonда ҳамма қушларни эркак киши сифатида тасвирляпти. Кейинроқ бу масалага яна қайтилади.

Тазарвга насиҳат тарзидаги ҳикоятда Муқбил ва Мудбир деган икки ўртоқ ҳақида сўз боради. Муқбил

тариқатга — тасаввуф йўлига кирган эди. Мудбир эса айш-ишратни севарди. Бир шаҳарга етиб борганларидан кейин Муқбил фақр аҳли, Мудбир эса айш аҳли томон йўл солди. Муқбилнинг ташрифидан хабар топган шоҳ унинг ҳузурига зиёратга келди. Мудбир эса айш ора бир кишини ўлдириб қўйди ва уни жиноятчи сифатида шоҳ ҳузурига олиб келдилар, шоҳ уни ўлимга маҳкум этди.

Бу билан Ҳудҳуд тасаввуф йўлига тарғибни давом эттиряпти.

Ҳикоятда тасаввуф йўлини тутган Муқбилнинг шоҳ ҳурматига сазовор бўлгани айтилган эди. Кейинги қуш— Қарчиғай узрида шунга боғлиқлик бор: Қарчиғай шоҳлар қўли ҳамишаги оромгоҳи экани, не-не ҳукмдорлар унга дон сочгани ҳақида гапиради:

Зотима шаҳлар қўли оромгоҳ,
Туьма ҳар кун еткуруб оллимға шоҳ.

Қайси қуш қасдиға очсам пару бол,
Насри тойир бўлса махласдур маҳол.

Шаҳлар оллинда топиб бу эътибор,
Шавкатим Симурғча би-л-феъл бор.

Шаҳ қўли тахтимдур-у, бошимда тож,
Иўқ манга Симурғ сори эҳтиёж (68—69).

Ҳудҳуд ов қуши бўлмиш Қарчиғайни ғурур қўлида пастликда, жаҳолат ва ғафлат босганликда айблаб, аслида, шоҳга ҳам, овчига ҳам қул эканлигини таъкидлайди. Сен нодонсан, нафс кўйига тушганинг учун бун билмай, алжираяпсан, дейди. Ҳикоятда овга ўргатилган айиқнинг чеккан азобларию тақдирининг итларга ем бўлиш билан тугагани ҳақида гап бориб, Ҳудҳуд Қарчиғайга, сен ҳам ўша айиқ кабисан, қабалида писанда қилади. Қарчиғай-ку, шоҳлар қўлида эрка қушлигини пеш қилган эди. Кейинги қуш — Шунқор эса ундан ҳам юқориқ даражаси билан мақтанади. Мен қушлар подшоҳиман, дейди у. Тож бор бошимда, барча қушларга нисбатан қодирроқман. Бошида тожи бор қушнинг яна бир шоҳ излаб юришига нима ҳожат, демоқчи бўлади:

— Хуб эмас бир шаҳ қўюб бошиға тож,
Ўзга шаҳга зоҳир этмак эҳтиёж.

Шоҳлиғ ойиниға рожеъ бўлай,
Невчун ўзга шоҳға тобеъ бўлай? (71).

Эсланг: «Лисон ут-тайр»даги қушлар жанжали ўзи мансабу даража талашишдан чиққан эди. Узрлар айтаётганда ҳар бир қуш Худҳудга худди ана шу жамиятдаги ижтимоий мавқеъдан келиб чиқиб — мансабию даражасини пеш қилиб, баҳоналар кўрсатади. Тенгсизлик шу тариқа жамиятда қанчалар кишилар ўртасида фарқни келтириб чиқаришига урғу бериб борилади. Умуман, тенглик ғояси яширин тарзда Худонинг олдида ҳамма баробар, Оллоҳга етган кишигина ўзини юқори даражага эришдим, деб ҳисоблаши мумкин, ундан бошқа мансабу даражаларнинг бари — ўткинчи, ёлғончи, жаҳолат меваси, деб тарғиб қилиняпти.

Биз адабиётни ижтимоётга айлантириш касалидан энди-энди қутулмоқчимиз. Лекин агар бадий асарда ижтимоий масалалар Навоийнинг «Лисон ут-тайр»и даражасида бадийлик билан йўғрилиб кетган бўлса, бундай ижтимоётга нима етсин?! Умуман, тасаввуфий адабиётда шоҳ — бош масалалардан. Унга ҳамиша дарвешлик зид қўйиб келинади. Шу даражага бориладики, ҳақиқий дарвешлик—шоҳликдан ҳам устун. Чунки дарвеш — ўзига ўзи шоҳ. Шоҳ эса бундай бахтдан бебаҳра. Шунинг учун Навоий Худҳуд тилидан бундай шоҳни ҳақиқий шоҳ — Симурғ шоҳлиғи олдида гадоликдек гап дейди. Чунки ердаги шоҳ билан олам шоҳи — Оллоҳ ўртасида қанчалар фарқ бор, бу шоҳ у шоҳдан қанчалар йироқ:

Ул шаҳу сен шаҳ эрур беҳад йироқ,
Буйла шаҳлиғдин гадолиғ яхшироқ (71).

Шундан кейин энди жамиятдаги бошқа тойифалар тимсоли янглиғ тасвирлар кетади. Бургут ўзини тоғ қаҳрамони деб атайди, қаҳридану савлатидан бошқа қушлар қўрқинини пеш қилади, қулону кийикларни овлашини ва шу билан озикланишини айтади. Оч ҳолда қандай қилиб мен бу йўлни учиб ўтаман, дер экан, сўзларини мана бундай тугатади:

Мени бу йўлда қанот кўп солди тут,
Қорин оч қолғач — йиқилиб қолди тут (73).

Ҳудҳуднинг йўли қатъий — у бундай қаҳрамонликни қаҳрамонлик деб билмайди, унинг наздида жонидан кечиб, йўлга равона бўлган киши — қаҳрамон:

Паҳлавону қаҳрамон ул бўлди, ул,—
Ким кечиб жонидин етқай азми йўл (73).

Ҳикоятда «беҳунарлик фанида соҳибҳунар» бир «паҳлавони зўргар» ҳақида сўз боради. У чоштгоҳ ўн ботмон, кечқурун яна шунча овқат ерди. Қаранг, Навоий кўп овқат еишни бу ерда ҳам қоралаб ўтяпти. Мамлакатда «бузуғлуғ» бошланиб, эл бошқа юртга кўчиб кетишга мажбур бўлди. Орадаги йўл бўйлаб дашту биёбон — ҳеч бир обод жой топилмайди ва ҳалиги паҳлавонсифат овқатхўр қорнини тўйғазолмай, ҳалок бўлади. Паҳлавонлик овқат еишда эмас, чидам билан машаққатлардан ўта олишда синалади, дейилмоқчи.

Қуф деган қуш доим вайроналарда кун кечириб, ўша ердан бирор ганж топиш умидида яшаётганини баҳона қилади. Ҳудҳуднинг унга жавоби таъйин: ганж ғам-ғусса келтирувчи бир нарса. Билиб туриб ўзингни шундай балога мубтало қиласанми? Шундан кейин Ҳудҳуд Қуфга соддагина ҳикоят айтиб беради. Бир девона кеча-кундуз вайроналарни кезиб, бузуқ уйларнинг у ер-бу ерини ковлаб, ганж излар эди. Охири бир кун ниятига етиб, бойликка эришди: бир хонадан қирқ хум ганж топди. Буни кўриб, шу заҳоти ҳушидан кетиб қолди. Шу пайт нохост бир аблаҳ одам келиб қолди ва ҳалиги девонага тиғ тортиб, ганж узра унинг қонини тўкди. Девонанинг излагани ганж эди. Охири ўша ганж узра ўз қони тўкилди.

Ҳумойнинг узри янада қизиқ. У ўзининг бахт қуши эканлиги, сояси, ҳатто, гадони ҳам шоҳ қилиши мумкинлиги билан мақтанади. Ўзим шоҳларга тахти шараф келтирадиган қуш бўлсам-у, яна ўзга бир шоҳни, яъни Симурғни излаб юрганимнинг нима маънисини бор? Мана, Ҳумойнинг мантиғи. Аввало, дейди Ҳудҳуд унга жавобан, бу — бир афсона. Лекин рост ҳам бўлиб чиқди, дейлик. Хўш, сенинг соянг билан биров шоҳ бўлса, бунинг сенга не нафъини бор? Барибир, даштда қолиб кетган суяклар, қақшаб кетган сўнгалар билан тирикчилик қилиб, кун кўрасан. Сен ўз хаёлингга ўзинг асир бўлибсан. Бунга ғаввосни мисол келтиради. У савдогарлардан ҳақ олиб, денгизга шўнғийди ва у ердан садафлар топиб чиқади.

Лекин олиб чиққан дурларига ўзи эга бўлолмайди, фойдани ўша пул бериб, уни ишлатган бойлар кўриб кетади. Ғаввос-ку, озгина ҳақ олади. Бироқ сен шоҳга соя солиб, унинг тахтга ўтиришини таъминлаганинг билан бундан ўзингга ҳеч нарса тегмайди-ку. Суяк излаб кунинг ўтяпти. Ақлинг бўлса, бу бемаъни гапни қўй, дейди Ҳудҳуд Ҳумойга.

Ўрдак ўзининг ҳаёт тарзидан келиб чиқиб: сувдан айрилиб яшай олмайман, сувни тарк этиб, Симурғ сари учсам, бу худди балиқни сувдан ажратгандек бўлади-қолади, доим сувда бўлганим учун мен покдомонман, мақсадимни фақат ана шу сувдагина топаман, шунинг учун бошқа ёққа сайр қилиб, парвоз этишимга не ҳожат, дейди.

Ҳудҳуднинг жавоби мана бундай: ақлингни сув ювиб кетибди, бўлмаса, сувни ҳам жойнамоз дейсанми, покдомон бўлсанг, яна сувга шўнғишинг нима учун? Тункун сувга чўмганинг билан, пок бўлолмайсан-ку. Шунинг учун, мана, олдинда фано денгизи турибди, ўшанга шўнғигин.

Олдинги қушлар узрлари, уларга Ҳудҳуднинг жавоблари, ҳаётий далил сифатида келтирилган ҳикоятлар, бир қарашда, нақшбандияга алоқаси йўқдек кўринади. Лекин шоир ана шу Ҳудҳуднинг Ўрдакка жавобида баҳри фанони — асл мақсадни эслайди. Энди ҳикоятга қулоқ солайлик. Ҳинд дарёси, яъни денгизида бир савдогар доим сузар эди. У бир мамлакатда, ҳатто, ўн кундан ортиқ турмас эди ҳам — фойда кетидан қувиб, юргани-юрган эди:

Тутмайин бир мулкда ўн кун мақом,
Айлагач савдо су(в)ға айлаб хиром (80).

Унинг умри сафар билан ўтар эди:

Йиллар айлаб эрди бу янглиғ сафар,
Баҳрни онглаб ҳар офатдин мафар (80).

Шоир бундай сафарни инкор этади. Чунки олий мақсадга элтмайдиган сафарнинг нима кераги бор? Бинобарин, Ҳудҳуд давом этади:

Макка атрофин су(в) ичра айланиб,
Фарз адо этмай, яқин етгач ёниб.

Халқ дебким, бўл мушарраф ҳажга ҳам,
Майл бермай ул тараф ҳирси дирам (80).

Бу савдогар пулу молнинг кетидан шунчалар қувганки, ҳатто, сув йўли билан Маккага яқинлашиб борганида ҳам ҳаж фарзини бажармаган. Хўш, оқибатдан келайлик. Натижа шу бўлдики, ўша тожир кучли тўлқин пайти ҳалокатга учраб, бир балиққа ем бўлиб кетди:

Токи бир кун тушти дарё узра мавж,
Кемага ер гаҳ ҳазизу, гоҳ авж.

Бўлди тожир лужжайи савдода ғарқ,
Лек бўлди кемаси дарёда ғарқ.

Бермади дарё хаёли ҳажга йўл,
Токи бир болиққа бўлди туъма ул (80).

Ҳудҳуд фақат бу дунё ғамида бўлган кишининг сафарини инкор этипти, мақсадга элтмайдиган, ҳатто, муслмончиликнинг фарзи бўлган ҳаж шартини адо этишдан ҳам шахсий манфаатини — молу мулк йиғишни устун кўрган тожирни ҳалокат кутаётганини Ўрдакка уқтиряпти.

Қанот қоқмай учар қуш

«Лисон ут-тайр»да сафар масаласи бекорга келиб-келиб Ўрдак мисолида қўйилмайди. Кейинги қуш — Товуқ узрида ҳам сафар масаласи кўтарилади ва Ҳудҳуднинг Товуққа жавобида у янада муфассалроқ, аниқроқ, кучлироқ қилиб шарҳланади.

Шу ерда Навоий маҳоратини намойиш этадиган бир жиҳатга диққат қилайлик. Ўрдак — ҳам уча оладиган, ҳам сувда сузадиган қуш. Шу пайтгача келган қушлар сайр маъносида Ўрдакчалик икки тарафлама кучга эга эмас. Улар фақат уча оладилар. Бу сузади ҳам. Сузиш ҳақида гап кетганда, шуни эслайликки, ернинг сув қисми қуруқликдан кўп. Лекин Ҳинд денгизида сузиб юрадиган савдогарга ўхшаб, Ўрдак хоҳласа, сув узра ҳам кўп сафар қила олади. Аксинча, узр айтган дostonдаги энг сўнгги қуш — Товуқнинг эса сафар имконияти тамоман чекланган. Хуллас, узр айтган қушларнинг энг ўт роғи — хонанишини шу. Товуқ на эплаб уча олади, на сузади. Бу борада у дostonдаги узр айтган қушларнинг

ҳаммасидан кўра ҳам ожизроқ. Навоийга Товуқнинг худди ана шу жиҳати керак. Такрор бўлса ҳам эслатай: нақшбандия сафар имкониятлари чекланган, иш билан банд, аксари хонанишин кишилар ўртасида тарқалган тариқат эди. Бундай одамлар сафар кетидан қувсалар, дўконда — савдо, устахонада — ҳунар, ҳужрада — мутолаа чала, далада — зироат қаровсиз қолиб кетади. Товуқ ҳам шундай. Сафар имконияти чекланган бир қуш. Ҳатто, унинг қушлик хусусияти ўзи камроқ.

Қушлар ичида энг сўнг узор айтган икки қуш — Урдак билан Товуқ ўртасидаги тазод китобхоннинг диққатини кучайтиради, масалани ёрқинлаштиради. Қолаверса, Товуқ орқали шоир нозик йўл билан Аттормнинг «Мантиқ ут-тайр»идаги талқинни ўзи эътиқод қилган нақшбандия тариқати ақидаси сари буриб юборади.

Қандай қилиб?

Товуқнинг қушлик хусусияти камроқ. Ихчам эмас. Эплаб учолмайди. Хонаки. Эркин ҳам эмас. Тор бир товукхона ва ёки, нари борса, бир ҳовли доирасидагина айланади. Бошқа қушлар эса учгани-учган. Қаердан ризқ ўнса, ўша ердан топасиз уларни. Лекин иккинчи тарафдан қараганда-чи? Бошқа қушлар кун бўйи учиб, ўзига ризқ йиғади, жила қолса, болаларини боқиш ташвишини қилади. Ризқ топишда Товуқ бошқа қушлардан қолишмайди. Фойда келтириш жиҳатидан Товуқ кўп қушлардан устун. Меҳнаткаш, йўқ жойдан йўндириб, ризқ топади. Тер тўкиб, дон излайди. Яна у тор имкониятдан фойдаланади. Ана шу жиҳатлари билан Товуқ ҳунармандга, дўкондорга, шаҳарлик аҳолига, ўтроқ деҳқонга ўхшамайдими? Улар, худди Товуқ каби, торгина чекланган майдонда — дала ё дўконда, ҳужра ё устахоначада ўтириб олиб, ризқ топмайдиларми, ўзларигаю, одамларга фойда келтирмайдиларми?

Ҳўп, дейишингиз мумкин, бу гапларнинг мавзуга қандай дахли бор?

Албатта, Навоий ижоди реалистик адабиёт намунаси эмас. Шоир «Лисон ут-тайр»ни ёзиш орқали жамиятдаги турли тойифа кишилар сиймоларини мажозий тимсоллар воситасида кўрсатиб беришигина мақсад қилмаган. Бироқ шунга шароит туғилиб қолса, таносиб санъатининг пири — Навоий бадийликнинг бундай тап-тайёр имкониятини қўлдан чиқармаслиги тайин.

Шунинг учун бу ерда Товуқ бекорга танланмаган. Яна бир гап: узр айтган қушлар «Лисон ут-тайр»да «Мантиқ ут-тайр»даги билан айнан эмас. Фаридиддин Аттор достонида Ҳудҳудга Товус, Бат, Кабк, Ҳумой, Боз, Бутимор, Буф, Саъва — жами саккиз қуш узр айтади. Кейин ҳамма қушлар биргалашиб ҳам узрхоҳлик қиладилар. «Лисон ут-тайр»да қушларнинг тури, тартиби, миқдори ҳам ўзгариб кетади. Қиёсланг: Тўти, Товус, Булбул, Қумри, Кабутар, Кабки дарий, Тазарв, Қарчиғай, Шунқор, Бургут, Куф, Ҳумой, Урдак ва Товуқ. Демак, «Мантиқ ут-тайр»да саккиз, «Лисон ут-тайр»да эса ўн тўрт қуш узрхоҳлик қилади. Навоий ҳар бир қушни табиатидан келиб чиқиб гапиртиради ва Ҳудҳуд ҳам шунга мос жавоб қайтаради. «Лисон ут-тайр»даги қушлар тартибида гап кўп. Масалан, Урдак билан Товуқнинг кетма-кет келиши бекорга эмас.

Шуни ҳам унутмайликки, Навоийнинг бадий асарларида ҳам, таъбир жоиз бўлса, худди илмий-тадқиқий асарлардаги каби кучли мантиқ ва изчиллик бор. Ҳар қандай ўта руҳий ҳолати тасвирини ҳам шоир тафаккурый-мантиқий мутаносибликка бўйсундириб ифодалайди. Чунки шоирнинг мақсади ва уни рўёбга чиқариш учун зарур вазифалари муайян, аниқ ва тиниқ. Бу «Лисон ут-тайр»да ҳам кучли намоён бўлган.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда, Навоийнинг Товуқни энг охирга олишидан кўзлаган муайян мақсади нима эди? Бу саволга дoston матнининг ўзи жавоб беради.

Гапни Товуқнинг узридан бошлайлик. Аввало, Товуқ дегани билан шоир Хўрозни кўзда тутган. Чунки асарда ҳамма қушларнинг ҳам умумий номи тилга олинади-ю, лекин гап, аслида, эркаклар ҳақида кетаётгани сезилиб туради. Барча қушлар асар бошида эр кишилар рамзи ўлароқ қаламга олинган (уларнинг бари кейин ҳақиқий соликларга айланади ва биронтасининг ҳам номи айтилмай, бир қуш деб кетилаверади¹).

Иккаламизга ҳам Худо тож ато қилди, дейди Товуқ Ҳудҳудга. Лекин сенга қушларга раису пешволикни,

¹ Бу ҳақда қаранг: Олим С. Тавба.—«Халқ сўзи», 1993 йил, 9 февраль.

менга субҳу шом элни тоатга — намозга чорлашни на-
сиб этди. Товуқ узрининг энг муҳим қисми энди келади:

Улки махлуқ этти сунъи важҳу тайр,
Бизга таскин (!) рўзий этти, санга — сайр (80).

Демак, Яратганнинг ўзи Товуққа бир жойда сокин-
ликни берди-ю, Худҳудга — сайрни.

Чун саромад келди эрликда хурўс,
Ҳақ анга берди неча зебо арўс (80).

Эрлик бобида ҳам Хўроз омадли келди: Худо унга
бир неча чиройли келин бериб қўйибди.

Тутти ҳар ён сайр қилмоғдин маоф,
Ул ким-у, Симурғ бирла кўҳи Қоф? (80).

Оллоҳ ҳар тарафларга сайр қилмаганимизни кечи-
ради, биз киммиз-у, Симурғ ёки Қоф тоғини (Симурғ
Қоф тоғида деб тасаввур қилинади) орзу этиш қаёқда?

Хуллас, Товуқ учолмаслигини баҳона қиляпти. Худ-
ҳуд бунга шундай жавоб беради:

Деди Худҳудким: «Бу сўз беважҳ эмас,
Гар киши бу сўзни ҳолидин демас.

Бор онингдек қушки, очмай болу пар,
Сидра шохи устида айлар мақар (81).

Худҳуд Товуқнинг фикрини инкор этиш учун сидра¹
деган дарахт устида қанотларини қоқмай, қимирламай
ўтирадиган бир қушни мисол қилиб келтиради. Шу ўрин-
да Шарқ адабиётида ҳамсанавислик анъанасини бошлаб
берган Шайх Низомий Ганжавий ҳақида «Насойим ул-
муҳаббат...»даги бир воқеа ёдга тушади. Жаҳоннинг
буюк бадийят дурдоналаридан бўлмиш «Хамса»ни ёзиш
учун Низомий ўттиз йил қалам тебратиб, заҳмат тортиш-
дан ташқари, тасаввуфда риёзат деб юритиладиган руҳ-
ни равнақ топтиришнинг энг олий машаққатларини ҳам
чеккан. Нима қилган, денг? Бир дарахтнинг устида кам

¹ Навойгача бўлган ўзбек шеърлятида ёрнинг қоматини сидра
дарахтига ўхшатиш учрайди. Бу ҳақда қаранг: Рафиддинов С.
Атойининг поэтик маҳорати. Номзодлик диссертацияси. Тошкент,
1993, 85- бет.

эмас-кўп эмас — тўрт марта нақд қирқ кеча-кундуздан чилла ўтирган. Жамъи 160 кеча-кундуз бир дарахтнинг устида қимирламай ўтириб, ким билади, нималарни ўйлаб чиққан, бу оламнинг не сирларига етган! «Хамса» нинг тарҳи шундами пишиб, қиёмига етган бўлса ҳам, ажаб эмас¹.

Осмоннинг еттинчи қаватида ва жаннатда ўсадиган сидра дарахти устида қимирламай ўтирадиган қуш ҳам бекор ўтиргани йўқ:

Келди хилватгоҳи онинг анжуман,
Сайр этар, лекин ери доим ватан (81).

Мана шу биргина байтдаёқ нақшбандия тариқати-нинг мавжуд ўн бир шиоридан иккитаси тилга олинади. Биринчидан, сидра дарахти устидаги қуш «Хилват дар анжуман» ақидасига амал қиляпти. «Хилват дар анжуман»лиги шундаки, у махсус хилватни кўзлагани йўқ. Бошқа қушлар келиб атрофига қўнсалар, марҳамат, қўнаверсинлар. Анжуманда, яъни кўпчилик ичида ҳам у хилват қилаверади. Иккинчидан, бир жойда қимирламай ўтиргани билан, у қалбан сайр этипти, демак, «Сафар дар ватан» шиорини амалга оширяпти. «Сафар дар ватан»лиги шундаки, ўзининг ботиний парвозини пинҳон тутади, элга ошкор этмайди:

Аршпарвоз ўлди-ю, сидранишин,
Элга зоҳир айламай парвоз ишин (81).

Бу қуш бир лаҳза ҳам Симурғдан айри эмас. Демак, у нақшбандиядаги «Хуш дар дам» ақидасига ҳам содиқ:

Эрмас ул Симурғдин айру даме,
Васлидин қўнглига ўзга оламе (81).

Шоир бу ерда нақшбандия тариқати ақидаларини илгари сураётганига ишора ҳам қилади:

Етмайин жониға ҳажридин газанд,
Сурати васлида ҳар дам нақшбанд (81).

Бу байтни марҳум навоийшунос Шарафиддин Шари-

¹ Бу ҳақда қаранг: Олим С. Буюклик сири.—«Халқ сўзи», 1991 йил, 28 сентябрь.

пов: «Унинг (Симурғнинг.— С. О.) ҳажридан жонига шикаст етмайди, шакли эса унинг васлида доим нақшланиб туради» (317),— деб насрийлаштирган. «Нақшбанд» сўзида бевосита тариқатга ишора ҳам борлигини матн остида маълум қилади (317). Шоир Худҳуд тилидан айтмоқчики, Симурғ (яъни Оллоҳ) сари парвоз этишни бевосита қанот қоқиб, чиндан ҳам учиш, деб тушунманг. Мана, сидра дарахтига қўниб ўтирган қуш. У қимирламайди ҳам, хилватга ошкор чекингани ҳам йўқ. Лекин шу туришида у анжуманда хилват ҳам қиляпти, ўтирган жойида сайр этипти ҳам. Чунки унинг бирор дами — лаҳзаси ҳам Симурғдан айри эмас. Чунки Симурғнинг васли унинг кўнглида. Ахир, Оллоҳга интилиш кўнгли орқали кечади-ку. Шунинг учун парвозини элга ошкор кўрсатиши шарт эмас. Чунки бу парвоз зохирда эмас, ботинда рўй беради.

Сидра дарахти устида ўтирган қушнинг бошида тожи бор, васл жилва қиладиган жой эса — унинг меърожи. Бундай васлдан у мамнун, шунинг учун ўз ҳолини бошқалардан пинҳон тутади:

Боши узра мавҳибат—тожи онинг,
Жилвагоҳи васл — меърожи онинг.

Васлдин мамлу, вале дам асрабон,
Ғайрдин ҳолини мубҳам асрабон.

Васл юз минг дурридин кўнглида жўш,
Лек ўлуб оғзи садаф янглиғ хамўш (81).

Бу ерда бекорга «меърож» сўзи тилга олинаётгани йўқ. Симурғ васлига етиш учун етти водийдан ўтиш керак. Қушларнинг Симурғ сари парвозлари, аслида, Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг меърожларидек Оллоҳ васлининг орзуси янглиғ қаламга олинган. Меърож кечасида пайғамбар осмоннинг еттинчи қаватида сидра дарахтини кўрадилар¹. Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида руҳ ул-амин, яъни Жаброил алайҳи-с-саломнинг сидра дарахти шохига қўнганларига ишора бор:

¹ Бу ҳақда қаранг: Носируддин Бурҳонуддин Рабғузӣй. Қисаси Рабғузӣй. Иккинчи китоб. Тошкент, 1991, 151—161 ва 229-бетлар.

Чу товус ўлуб шохи олий нишин,
Бўлуб сидра шохида руҳ ул-амин¹.

Динимиз тарихидан биласизки, меърож кечасида Жабрайил алайҳи-с-салом пайғамбаримиз билан бирга эдилар.

Яна «Лисон ут-тайр»га қайтайлик.

Ана шу тасвирлардан кейин Худҳуд Товуқни уришиб беради:

Ул қуш эрмассен сен, эй хорижнаво,
Ҳарзагарду ҳарзагўю беҳаё!

Фисқу муфрит кеча-кундуз варзишинг,
Бежиҳат ғавғову қичқирмоқ ишинг.

Юз ямонлиғ бирла шанъат айлабон,
Яхшиларга ўзни нисбат айлабон.

Сустлуғлар бирлаким қилдинг аён,
Демагил ўзни хурўс, эй мокиён! (81).

Албатта, Товуқ Симуғ сари парвозни бўйнига олмас экан, унинг иши фисқ, ноўрин қичқириш, ёмонликлар қилса ҳам, уни яхшилик деб ўйлаб юришдан нари эмас. Лекин Симуғ сари учиш учун қанот қоқиш шарт эмас, чунки бу парвоз қалбан амалга ошади. Шунинг учун Товуқнинг баҳонаси бекор.

Мана, нақшбандиянинг аҳоли кенг қатламларига ниҳоятда мослиги, қулайлиги.

«Лисон ут-тайр»да бошқа қушлар узридан кейинги Худҳуд жавобига ҳаётий далил сифатида биттадан ҳикоят келтирилади. Негадир, Товуққа жавобдан кейин ҳикоят йўқ. Лекин Худҳуднинг жавобидаёқ сидра дарахтида ўтирадиган қуш ҳақида сўз боргани учун шоир жавоб билан ҳикоятни сингиштириб юборган кўринади. Бу жавоб орқали Навоий дostonда тасаввуфнинг нақшбандия тариқатини ёқлаётганини ошкор этади. Шунинг учун у алоҳида—бошқа жавоблардан ажралиб туради: ундан кейин ҳикоят келтирилмайди.

Худҳуд Товуқни ҳарзагард, яъни ҳар ерда юрувчиликда ва ҳарзагўй, яъни ҳар маҳал қичқираверишда айблади. Бу танқидда ҳам «Назар бар қадам» ва «Хуш

¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 742-бет.

дар дам» ақидаларига ишорани сезиш қийин эмас. Чунки инсон ҳар бир қадамини назорат қилиб, билиб босса, ҳар бир дами, яъни нафасидан бохабар бўлса, ўз-ўзидан, ҳар гапни айтавермайди, яъни Хўрозга ўхшаб бемаҳал қичқиравермайди.

Навоий ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» рисоласида ёзган асарлари ҳақида бир-бир сўзлаб келиб: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳони била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин (!) мажоз суратида (!) кўргузупмен»¹,— дейди. Бу нима дегани? Аввало, «ҳақиқат асрори»— Оллоҳнинг сирлари деган маънони беради. Лекин бу ерда ишқи ҳақиқийга ишора ҳам бор. Тасаввуфдаги охириги босқич — ҳақиқат. Бу бевосита Оллоҳ васлига етиш деган гап. «Мажоз сурати» деганда буни шоир қушлар мисолида тасвирлаганини қайд этяпти. Бу мажозий ишққа ҳам ишора. Демак, асардаги қушларнинг учини айнан қушларнинг қанот қоқиб, чиндан ҳам, қандайдир кенг водийлар узра парвоз этиши деб тушунмаслигимиз керак. Қушларнинг водийларни учиб ўтиши баҳонасида шоир солиқ қалби — руҳининг Оллоҳга етиш борасидаги даражаларини назарда тутган. Бундай даражалар эса, аниқки, руҳни ботинан камолга етказа бориш орқали қўлга кира бошлайди. Шунинг учун Товуққа жавобда Худхуд зоҳиран энг учолмайдиган қуш ҳам ботинан, яъни қалбан Симури сари парвоз айлаши мумкин, демоқчи. Симурини излаш кўнгил орқали кечадиган жараён, деб уқтириляпти. Худди ана шу Оллоҳга қалб орқали етиш нуқтасига нақшбандияда ниҳоятда жиддий эътибор берилди. Худхуднинг Товуққа жавобида сидра дарахти устидаги қушнинг парвозини элга зоҳир айламаганлиги нақшбандиядаги хуфя зикр, ботинни сиртга чиқармаслик, зоҳир юзидан ҳамма эл қатори қўлни ишга банд қилиб ҳам тариқатга машғул бўлиш мумкинлиги назарга олинган. Демак, ҳунарманд ўз дўконидан чиқмай туриб ҳам сулукка машғул бўлиши мумкин. Унинг: «Мен дарвешман!»— деб халқдан ажраб кўринишига ҳеч ҳожат йўқ.

Хуллас, Алишер Навоий сўнгги достони — «Лисон ут-тайр»да ҳам Оллоҳни ва оламни билиш борасида тасав-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 14- жилд. Тошкент, 1967, 120- бет.

вуф фалсафасининг нақшбандиёна йўлига таянган, буни аниқ-таниқ қилиб битиб ҳам кетган. Кубравия тариқати¹ шайхларидан бўлмиш Маждиддин Бағдодий қўлида таълим олган шоиру авлиё — Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонига моҳиятан содиқ қолиб, «таржима расми била» ёзилган назира — «Лисон ут-тайр»да тасаввуф зимдан нақшбандия ақидаларига мослаб талқин этилади. Ҳолбуки, «Лисон ут-тайр» — Навоийнинг назира достонлари ичида салафининг асарига энг яқини. Шунинг учун Навоийнинг қушлар парвозини нақшбандия ақидалари сари буриб талқин этиши «Мантиқ ут-тайр» билан «Лисон ут-тайр» ўртасидаги энг муҳим тафовутлардан бирини келтириб чиқарган. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Навоий «Хамса»даги барча достонларида у ё бу даража, у ё бу баҳона, у ё бу шаклда нақшбандия тариқати ақидаларини шарҳлаган, талқин қилган, тарғиб этган. Демак, шоир олтинчи достони — «Лисон ут-тайр»да ҳам ўзининг бу фалсафий мафкурасига содиқ қолган.

«Лисон ут-тайр» нақшбандия ғояларининг моҳиятини тушуниш учун дастурлик қиладиган бадий асарлардан бири. Бу жиҳатдан достон — нафақат адабиёт, натавҳо

¹ Турон заминда тасаввуфнинг уч буюк тариқати пайдо бўлди, такомиллашди, шу ердан Шарқнинг кенг ҳудудлари бўйлаб тарқалди. Бу — яссавия, кубравия, нақшбандия. Бу уч буюк тариқат Ватанимиз шарафини дунёга ёйишда, жаҳон аҳли, маънавияти, энг муҳими, фалсафаси ривожига улкан ўрин тутди.

Кубравия ҳозир ҳам изчил давом этяпти. Масалан, Англиянинг Оксфорд шаҳрида кубравия тариқатининг бевосита давоми янглир ривожланиб бораётган неъматуллоя тариқатининг маркази ишлаб турибди. Бу шохобчанинг асосчиси — эронлик шайх Неъматуллоҳ соҳибқирон Амир Темур билан учрашиб, суҳбатлашган. Жаҳонда неъматуллоя тариқатининг замонамиздаги энг машҳур пири — 1927 йили Эроннинг Кирмон шаҳрида туғилган доктор Нурбахш. Оятулло Ҳумайний билан чиқишолмай, тарки ватан қилишга мажбур бўлган бу шайх ҳозир Лондонда яшайди. Доктор Нурбахш Фарбдаги 15 дан ортиқ неъматуллоя хонақоҳига асос солди. Ҳозирги кунда Эроннинг юз шаҳрида неъматуллоя хонақоҳлари бор. Бу тариқатдаги солиқлар Эронда беш минг, Фарб мамлакатларида бир неча юз кишини ташкил этади.

Кубравия тариқатига хоразмлик ватандошимиз — олим, ориф ва Ватан қаҳрамони Шайх Нажмиддин Кубро (1145—1221) асос солган. 1995 йили бу улўф авлиё таваллудининг 850 йиллиги нишонланди (бу улўф авлиё ҳақида қаранг: Олим С. Ориф, олим ва қаҳрамон. — «Ўзбекистон овози», 1993 йил, 7 июль).

туркий сўз санъати, балки, тасаввуф, умуман, мусулмон Шарқи маънавияти тарихи учун ўзига хос ўрин тутадиган ноёб бадиий ёдгорлик. У нақшбандия ақидаларини тасаввуф фалсафаси ва амалиёти доирасидан кўра кенгроқ майдонга — бевосита ҳаётий воқеъликка олиб чиққани билан ҳам аҳамиятли. Бу ғоялар моҳиятан тасаввуф билан бевосита шуғулланмайдиган ва, ҳатто, дунёда шундай таълимот борлигидан тамом беҳабар киши, масалан, Ғарб одамлари учун ҳам фойдали ва мароқли. Адабиётнинг адабиётлиги шунда-да.

САФАР ДАР ВАТАН

Маънойи аслий

Агар Муҳаммад Мусо ибн Хожа Исо Даҳбедийнинг «Қасир ул-фавойид» («Фойдалар кони») рисоласидаги тартибга суянилса, «Сафар дар ватан» — нақшбандия тариқатининг учинчи шиори. Мавжуд ўн бир қонданинг дастлабки тўрттаси, демак, «Сафар дар ватан» ҳам Юсуф Ҳамадонийга нисбат берилади.

«Сафар дар ватан»ни тушуниш ва тушунтириш бирмунча мушкул. Чунки бу шиорнинг бир неча қатламли маънолари бор:

1. Тариқатнинг барча шиорлари каби, маънойи аслийда бу ҳам бевосита зикр маҳали амал қилинадиган қонда. «Қасир ул-фавойид»да бу ҳақда ўқиймиз: «Сафар дар ватан» шуки, солик башар табиати ичра сайр қилсин, яъни башарий сифатлардан малакий сифатларга сари ва замима сифатлардан ҳамида сифатларга сари кўчсин»¹. Демак, бу шартни бажариш жараёнида солик инсонга хос иллатлардан қутулиб, малакка хос фазилатларга эга бўла бориши керак. Барча ёмон иллатларини яхши сифатларга айлантиришга ҳаракат қилиши лозим. Кўриниб турибдики, бу соликнинг кўнгли орқали кечадиган жараён. Бу шиорнинг соф тасаввуфий, таъбир жойиз бўлса, н а з а р и й маъноси.

Шу ерда бир муҳим қайдга изн беринг. «Фарҳоду

¹ Қаранг: Муҳаммад Мусо ибн Хожа Исо Даҳбедий. Қасир ул-фавойид. (Араб ёзувида.) Муаллифнинг шахсий кутубхонаси. 13^а—13^с-варақлар.

Ширин»да Фарҳод Арманияда минг азоб билан тоғ қазитган одамлар олдига борганда улар бу ҳунарманд ва ўта меҳрибон йигитга:

Яқин эрмас малаксен ё башарсен,
Худо ёрингки, бас, олий гуҳарсен.

Малак хорижда гар кўрмайдурурбиз,
Сенингдек худ башар кўрмайдурурбиз¹,—

дейди. Ана шу халқ эътирофи орқали ҳам шоир Фарҳоднинг нақшбандиянинг «Сафар дар ватан» шиорини бажарганини, башарлик хусусиятини малаклик сифатига, ўзидаги барча ёмонликларни яхшиликларга айлантириб улгурганини билдириб ўтади. Умуман, тасаввуфий адабиётда башарлик билан малаклик — кўп учрайдиган анъанавий қиёслардан.

Ҳатто, айтиш мумкинки, тасаввуф, хусусан, нақшбандияда малакий сифатларга эга бўлиш буюк орзу, улуғ мартаба эди. Навоий «Мажолис ун-нафойис» ёзилаётган пайтда ҳаёт ва шоҳ мадҳига машғул шоирлар ҳақида сўзлар экан: «...ул ҳазрат зоти малакий сифотиға мадҳ сарояндадур»²,— деб, Султон Ҳусайн Мирзони малакий сифатлар эгаси тарзида тилга олади. Шу тазкиранинг шайх ва шоир Хожа Абдулвафо Хоразмий ҳақидаги қисмида эса ўқиймиз: «Хоразм халқи ғоят малакий сифотлиғидин (!) Хожани «ер фариштаси» дерлар эрди...»³. Мавлоно Ҳожи Муҳаммад эса асарда: «Ахлоқда малакийдур (!), башар сурати била келган ва атворда фариштадур, инсон ҳайъатида зуҳур қилган»⁴,— дея таърифланади. «Ҳайрат ул-аброр»да шоир Султон Ҳусайн Мирзонинг катта ўғли — Султон Бадиуззамон Баҳодирни шундай мадҳ этади:

Зоти назоҳатда малойик сифот (!),
Пок сифоти била йўқ ҳеч зот.

Зоти башар, лек сифоти малак (!),
Балки, сифоти била зоти малак (!)⁵.

¹ Алишер Навоий. Хамса, 1960, Тошкент, 237-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик, 12-жилд. Тошкент, 1966, 7-бет.

³ Уша асар, 11-бет.

⁴ Уша асар, 128-бет.

⁵ Алишер Навоий. Хамса, Тошкент, 1960, 135-бет.

Бадиуззамон «Лайлову Мажнун»да ҳам малакваш йигит тарзида улуғланади:

Андоқки малакваш (!) ўлди зоти,
Келди малакий (!) бори сифоти¹.

Бадиуззамон ҳақида шундай таъриф «Садди Искандарий»да ҳам давом эттирилади:

Зиҳи хилқатинг нур, бал руҳи пок,
Малак (!) зикри шаънингда руҳи фидок.

Малойиксифат (!) пок зотинг сенинг,
Малакваш (!) жамъийи сифотинг сенинг.

...Эшитган малаксон (!) сифотинг сенинг,
Дуо бирла истаб ҳаётинг сенинг².

«Ҳайрат ул-аброр» нинг 22- боби насрий сарлавҳасида, жумладан: «...малойика ҳавосида бир неча қанот урмоқ»³,— деган ифодага дуч келамиз.

Демак, солик малаклардек бўлишни орзу қилади, улардек учмоқ истайди.

2. Нақшбандия ақидаларига кўра, бошқа айрим тариқатларга мансуб соликлар — қаландарлар каби белга кашкул осиб, шаҳарма-шаҳар, маҳаллама-маҳалла кезиб:

Ё Оллоҳ — дўст, ё Оллоҳ,
Ҳақ — дўст, ё Оллоҳ!..—

деб юриш шарт эмас. «Сафар дар ватан» шундай уқтиради. Шу биргина шиор билан хожагон шайхлари, унинг дастлабки асосчиси Юсуф Ҳамадоний ва кейинги таълимотчиси Абдулхолиқ Ғиждувоний биратўла ана шу сафарни соликнинг асосий вазифаси даражасида тушунтирадиган йўлларга муносабатларини билдириб қўя қолганлар эмасми? Чунки, олдинги бобу фаслларда айтилганидек, нақшбандия тариқатининг йўли асосан ўтроқ аҳолига мўлжалланган ҳолда пайдо бўлган ва ривожланган эди, бундай кишилар қандай қилиб белларига кашкул боғлаб, сайрга чиқадилар? Кейин нақш-

¹ Уша асар, 354- бет.

² Уша асар, 644—645- бетлар.

³ Уша асар, 50- бет.

бандияда зикрнинг жаҳрия, яъни овоз чиқариб ижро этиш йўли хуфя, яъни ҳеч кимга билдирмасдан амалга ошириш билан алмаштирилган.

3. Тасаввуф Оллоҳга етиш учун уни англаш, демак, дунёни ўрганишни талаб этади. Дунёни ўрганиш — Оллоҳнинг сирларидан воқиф бўлишнинг бир йўли эса — сафар қилиш, шу орқали оламни кўриш. Нақшбандия тариқати моҳияти буни инкор этмайди, лекин, ахир, сафар ботиний бўлиши ҳам мумкин-ку! Умуман, нақшбандияда ҳамма шартлар ана шу ўтириб касбу кор қиладиган кишилар шароитидан келиб чиқиб ишланганини унутмайлик. Шунинг учун бу тариқатда Ватандан жилмай туриб ҳам сафар қилиш мумкинлиги исботланади.

4. Хўш, Ватанда туриб сафар қилиш соликка нима беради? Бу, ҳатто, юртма-юрт кезиб юришдан кўра муҳимроғу дақиқроқ. Чунки бунда кўнгил билан сайрга чиқилади. Кўнгил сайри эса кишини жисмоний сафарга нисбатан бойроқ қилади. Буни тушуниш учун «Фарҳоду Ширин»даги Сукрот тимсолини эсга олиш керак. Сукрот неча-неча асрдан буён ғордан чиқмай ўтирибди, лекин унинг кўнгилга бутун олам, наинки, бутун олам, балки Оллоҳнинг ўзи ҳам жо бўлган.

«Сафар дар ватан»ни айримлар: «Ўзга мамлакатларга сафар қилиб юриш шарт эмас, ўз Ватанингни саёҳат қилиб, кезиб чиқ, шунинг ўзи муҳим!»— деган ақида тарзида тушунсалар ҳам, ажаб эмас. Адабиётшунос Абдусалом Абдуқодиров эса шиорни умуман сафар, яъни ватандан четга чиқиш тариқасида тушунади: «Сафар дар ватан». Яъни ҳамиша бир жойда турғун умр кечирмай, тез-тез сафарга чиқиш, турли ўлка ва халқлар ҳаёти билан танишиш»¹.

Шиорда ватан ичра сафар қилиш ғояси билан ҳам, ватандан четларга саёҳатга чиқиш ақидаси билан ҳам бевосита боғлиқлик йўқ.

Ўтмишда яшаган соҳиби маърифатларимиз шиорни бундай жўн маъноларда талқин этмаганлар. Садриддин Айний Маҳмудхўжа Бехбудий ҳазратлари ҳақидаги хотирасида бу буюк жадиднинг 1912 йилги Бухоро сафари ва унинг «Сафар дар ватан» ҳамда «Хилват дар ан-

¹ Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик.—«Адабий мерос», 1991, 4-сон, 69-бет.

жуман» шиорларини қандай тушунганию шарҳлагани хусусида маълумот беради: «Ушбу сафарида (Беҳбудийнинг.— С. О.) бир кун Баҳоуддин зиёратига бордик. Фотиҳа ўқуб, супада бир оз сукут қилиб ўтирди. Сўнгра манга қараб: «Айний афанди! Ушбу бузруквордан икки сўз ривоят қиладурлар. Бири — «Сафар дар ватан!», иккинчиси — «Хилват дар анжуман!»дир. «Сафар дар ватан»нинг маъноси олам аҳволига илм пайдо қилмоқ, табиатнинг жузъий ва куллий ҳодисаларига воқиф бўлмоқ, миллатлар, шаҳарлар, чўллар ва тоғларнинг аҳволини билиб турмоқдир. Қисқаси, олим, том маъноси билан олим бўлмоқдир.

«Хилват дар анжуман» маъноси зикр ва фикр тасдиқан ботин қила туриб, халқ орасига аралаш бўлмоқ, халқ билан ишламоқ, халқ билан бирга тирикчилик йўлини кўтаришмак, қўлдан келгунча халққа ёрдам қилмоқ, ҳеч бўлмаганда, бошқалар бўйнига юк бўлмасликдир».

Шайх Баҳоуддин ҳазратлари ушбу икки қисқа сўз билан жоҳил ва мутаассиб муллоларга, шикорпараст, танпарвар, назрхўр, хонақонишин эшонларга қаттиқ ва буюк бир сад (девор) чеккан. Мутаассиб бояғи мулло ва эшонлар мазкур ҳикматлик сўзларнинг маъноларини таъриф қилган, халқни ушбу бузрукворнинг маърифатидан маҳрум қилиб, ўз нафсларини ором берганлар. Агар ушбу сўзлар Европа файласуфларидан содир бўлган бўлса эрди, европаликлар катта ва кичик шаҳарларда қуббалар ясаб, мазкур сўзларни олтун билан ёздириб қўяр эдилар»,— деди.

Хожа Баҳоуддин турбаси атрофида солинган қабатма-қабат масжидларни кўриб: «Масжид ва бир мулло кифоя қилар эди. Бошқа масжидлар ўрнига мактаблар солиниб, бунда йиғилган фақир ва йўқсулларнинг болаларини ўқитсалар эди, шунча кимсалар ўрнига ўз кунини ўзи кўратурган бир тўда фаол одамлар етишар эди»,— деди»¹.

Биринчидан, Маҳмудхўжа Беҳбудий «Сафар дар ватан» шиорини илм олмоқ, чин олим бўлмоқ тарзида тўғ-

¹ Садриддин Айний. Беҳбудий ҳазратлари тўғрисида хотираларим.—«Зарафшон», 1922 йил, 25 апрель (араб ёзувида). Муаллиф ана шу хотираларга диққатимизни тортган таниқли адабиётшунос Шерали Турдиевга миннатдорлик билдиради.

ри баҳолайди. Иккинчидан, мавзудан жиндак четга чиқса ҳам, бу гапларнинг асримиз бошларидаги мутаассиб, танфороқ муллаларимиз ҳақида айтилганига диққат қилайлик. Беҳбудий ҳазратлари юртни мутараққий мамлакатлар даражасида кўрмоқ истаганлар, халқнинг ўз кунини ўзи кўрадиган фаол одамларга айланишини орзулаганлар. Бундан 80 йиллар олдин буюк зиёлимизни безовта қилган бу муаммо бугун ҳам мустақил Ўзбекистонимиз учун долзарб бир ғоя янглиғ кун тартибиде турибди. Беҳбудий нақшбандия тариқати талабларидан келиб чиқиб айтганлар бу гапларни. Ота-боболаримиз, демакки, томирларимизни била бошлаганимиз бугунги замонда ўтмишда яшаган не-не буюкларимиз билан фахрланиб юраверишимизнинг ўзи камлик қилади. Ҳамма гап шундаки, энди биз ҳам ана шу улуғ бир миллатнинг авлоди сифатида ўша мўътабар зотлар етган даражаларга етишимиз, дунёнинг манамен деган олди мамлакатларига ўхшаш тараққиётга эришишимиз керак. Шундагина ота-боболаримиз руҳи поклари биздан шод бўлади, шундагина биз ўша номи дунёга машҳур бир муқаддас заминга муносиб фарзандлар бўла оламиз. Бунинг учун эса иймонимиз, илмимиз, аъмолимиз, яъни қилаётган ишларимиз билан ана ўша буюк мамлакат номини шарафлаш лозим. Қадриятларимизни тиклаш, одамларимиз маънавий-маданий руҳиятини бойитиш суву ҳаводек керак. Аммо буларнинг ҳаммаси охир-оқибатда халқимизнинг бугунги турмушини кечагидан, эртанги ҳаётини бугунгидан яхшироқ қилишга олиб келиши керак.

«Сафар дар ватан»нинг маъносини бугунги кунимизга кўчириб талқин этиш ҳам мумкин. Масалан, Америка Қўшма Штатларига ўн марта бориб келган киши билан умрида Американи кўрмаган бир одам баҳслашиб қолса, бу баҳсда ўша, бу мамлакатни зиёрат қилган кишини мантиқан Американи кўзи билан кўрмаган одам енгиши мумкинми? Мумкин! Чунки биринчи кишининг жисми бориб келган Америкага. Албатта, у бу мамлакатни кўзлари билан кўрган. Минг эшитгандан бир кўрган афзал, деган гап рост. Бироқ мақоллар маънолари ҳамма вақт ҳам ҳаётга айнан мос келавермайди. Иккинчи кишимизнинг кўнгли, яъни руҳу шуури — ақли бориб келган Америкага. У бу ўлкани илман ўрганган. Уша Аме-

рика сафариди бўлган одам кўрганларининг ўзинигина сўзлайди, бу эса ўша воқеаю ҳодисанинг сабаби ё тарихини ҳам билади, уларни бўрро-бурро айтиб, тушунтириб беради.

Буни Навоий «Лисон ут-тайр» да Худхуднинг Товуққа насиҳатида исботлашга уринган.

5. «Сафар дар ватан»даги «ватан»ни бевосита «кўнгил» деб ҳам тушуниш мумкин. Солик умр бўйи Оллоҳ даргоҳига интилади. Унинг Оллоҳга талпиниши ўз кўнгли сари йўл солиши орқалигина амалга ошади. Чунки Оллоҳ қаерда? Кўнгилда! Демак, бу шиордаги «ватан»— аввало, кўнгил, шунинг учун бу ақидани кўнгилдаги сайр янглиғ тушуниш ҳам мумкин.

6. Оллоҳнинг кўнгилда бўлиши — тирикликдаги ҳодиса. Бироқ...

Одамзотни ким яратган? Тангри таоло! Демак, бани башарнинг асл ватани — Оллоҳ ҳузурини. Киши бу дунёдан ўтганидан кейин яна ўша Эгамнинг ҳузурини равона бўлади. Шунинг учун ватан тушунчасининг ҳақиқий маъноси — Оллоҳ! Шунинг учун ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг ҳозир жуда машҳур бўлиб кетган: «Хубб ул-ватан ил-ал-иймон», яъни «Ватанни севмоқ иймондан»,— деган ҳадислари мазмунини ҳам юртга муҳаббат тарзида талқин қилиш, бизнингча, унчалар тўғри эмас². Чунки иймон ватан маъносидаги юрт тушунчасидан минг чандон баланд турадиган ақида.

Хўш, иймон нима?

¹ Навоий асарларидан бунинг исботи учун талай мисоллар келтириш мумкин.

² Лекин исломда мазкур ҳадисни юрт маъносидаги ватанни севиш тариқасида изоҳлаш ҳам бор. Масалан, Ҳайдар Ҳасан ўғли Бош ўзининг «Видо хутбасида инсон ҳақлари» мавзусидаги докторлик диссертацияси авторефератида ҳазрат пайғамбаримизнинг Видо Хутбаларида келадиган: «Бу кунингиз нозил муқаддас бир кун, бу ойингиз нозил муқаддас бир ой бўлса, бу шаҳрингиз нозил муқаддас бир шаҳар бўлса, билдингизки, жонларингиз, молларингиз, меросларингиз-да Оллоҳнинг ҳузурини чиққунинга қадар муқаддас кун, муқаддас ой, бу муқаддас шаҳар каби ҳар бирингиз учун муқаддас ҳисобланади»,— деган сўзларига таяниб, бу ерда ҳам Ватаннинг муқаддаслиги айтиляпти, деган хулоса чиқаради ва «Ватанни севмак иймондан» ҳадисини ҳам она юртга муҳаббат тарзида тушунтиради: *Қаранг:* Haydar Hasan oglu Bas. Veda hutbesinde insan haklari. Ilahiyat Ilmleri Doktoru Alimlik Derecesinin Iddiasi İçin Olan Disertasiyanin Avtoreferati. Bakü, 1993. S. 46.

Иймон исломдаги беш арконнинг биринчиси. Қуръондаги Оллоҳнинг яккаю ягоналиги, унинг беҳожат, лекин ҳожатбарорлиги, туғмаган ҳам, туғилмаган ҳам эканлиги, унга тенг келадиган бирор зот бўлмаганлиги ва бўлмаслиги ҳақидаги оятлар иймон ўзагини ташкил этади. Иймон тилда ифодалаб, дилдан ўтказиб: «Оманту биллаҳи ва малойикатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи вал явмил охири вал қадари хойриҳи ва шарриҳи миналлоҳи таоло вал баъси баъдал мавт»,— дейишдан ҳосил бўлади. Бу: «Мен Оллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, охират кунига, тақдирдаги яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам Оллоҳ томонидан бўлажасига, ўлгандан сўнг яна қайта тирилиш муқаррарлигига ишонаман»,— деган мазмунни ифодалайди. Чин дилдан: «Ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммад ур-расулуллоҳ. Ашҳаду ан-ла илоҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва росулуҳ», яъни: «Ёлғиз Оллоҳдан бошқа Худо йўқ ва Муҳаммад унинг расули. Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, у яккаю ягона ва Муҳаммад унинг бандаси ва пайғамбари эканига шаҳодат бераман»,— деган киши мўмин, яъни иймонли бўлади.

Иймон шу бўлса, Ватанни севишнинг унга қандай дахлию алоқаси бор?

Фақат «ватан»— Оллоҳ тарзида тушунилсагина бу ҳадиси шарифнинг маъноси ойдинлашади. Бу даъвога ишончли далолатлар керак, албатта. Далилларни ҳам ҳазрат Навоийнинг ўзларидан топамиз.

Навоий пири ва устози — Абдурахмон Жомий вафотлари муносабати билан ўта дардчил бир марсия битади. Жомий руҳи поклари учун берилган катта йил ошида бу марсияни минбар узра замонасининг энг буюк вонзи — Ҳусайн Воиз Кошифий ўқиб туради. Марсия байтларидан бири шундай жаранглайди:

3-ин сабаб масти май жоми азал орифи Жом
Сархуш аз дори фано сўи ватан кард хиром¹.

Мазмуни: «Шунинг учун азал жоми майидан маст бўлган жомлик ориф (суфий) сархушлик билан фано

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик. 14-жилд. Тошкент, 1967. 67-бет.

уйидан (бу дунёдан) ватан(у дунё, Оллоҳ ҳузури) томон кетди».

Албатта, бу ерда Худо одамни ердан яратган эди, у вафотидан кейин яна ер бағрига кетади, деб ҳам талқин этиш мумкин. Лекин бу ҳам диний маънодаги ватанни юрт деб тушуниш каби тор бир талқин бўлиб қолади.

Масала ҳал: агар ватан аслан Оллоҳ ҳузури бўлса, «Сафар дар ватан» шиори айнан Тангрини зикр этиш маҳали суфий амал қиладиган қоида ҳисобланса, демак, қандай талқин қилинмасин, нақшбандиянинг мазкур ақидаси банданинг эгаси сари йўлида шамчиноқ бўладиган бир қатъият экани рост.

Модомики, рисоламиздаги асосий мақсадлардан бири Алишер Навоий ижодида нақшбандия таълимоти тарғибини тадқиқ этиш экан, тариқатнинг машҳур ақидаларидан бири ҳисобланмиш—«Сафар дар ватан»нинг улуғ шоир асарларидаги талқинларини бир сидра кўздан кечириш муҳтарам китобхонларимиз учун жуда қизиқарли бўлса керак.

Биласиз, «сафар» билан «ватан»— ўзаро бир-бирига қарама-қарши тушунчалар. Чунки сафардаги одам — ватандан йироқ. Ватандаги киши—сафардан маҳрум. Соғинлик, яъни сафар қилиш ва собитлик, яъни бир жойда — ватанда турғун бўлиш Навоий асарларида кўп қиёсланади. Бу эса шоирга теран фалсафий фикрларни илгари суриш имконини беради. Нақшбандиянинг «Сафар дар ватан» ақидасида айнан ана шу собит туриб соғин бўлиш тарғиб қилингани учун бу Навоий наздидаги жуда муҳим масалалардан бири эди.

Умуман, Навоий бадий ижоди, жумладан, ғазалиётда ҳам нақшбандия йўлини маҳкам тутган ва буни «Бадойиъ ул-васат» девони ҳақида гапира туриб, ишора йўли билан унинг ўзи шундай баён этади: «Яна «Бадойиъ ул-васат» девонидурким, умр авсатида (ўртасида.—С. О.) хаёлим хомаси (қалами.—С. О.) анинг зебиға нақшбандлиғ (таъкид бизники.—С. О.) ва зийнатиға сеҳрпайвандлиғ қилибдурким, ул бадийлар воситасидин шайдо кўнгуллар эшигин ишқ тоши била қоқибмен ва ул уйға фитнаву офат ўтин ёқибмен»¹.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик, 14- жилд. Тошкент, 1967, 120- бет.

«Нақшбандлиғ» сўзидан мурод ўз тариқатини эсла-тиб ўтиш ҳам экани аён. Шоир ўрта ёшларида нақшбанд-дий пир — Абдурахмон Жомийга расман мурид тушга-нига ишора қилиб ўтган бу жумлади.

Сойиру собитлик масаласи «Ғаройиб ус-сиғар»нинг айрим ғазалларида ҳам кўтарилади. Айтайлик, девон-нинг пайғамбаримиз — Муҳаммад алайҳи-с-салом ҳа-қидаги ғазалларидан бири шундай бошланади:

Чарх изин гардига қилди кавкаби сайёр харж,
Жавҳар олмоқға ғаний қилған каби динор харж.

Сойиру собит нисоринг қилса тонг йўқким, бўлур,
Кечқурун шоҳ ўлса меҳмон, кимсага бисёр харж¹.

Бу ерда гап осмоний жисмлар ҳақида. Илми нужум-га биноан, айрим юлдузлар ҳаракатланувчи — сойир, баъзилари ҳаракатсиз — собит бўлади. Навоийнинг кўп асарларида одамлар ҳам ана шундай икки гуруҳга бў-линади: сайрни севувчилар бор, умрни гўшанишинликда ўтқаришни хуш кўрувчилар ҳам кўп. Бундай қиёс шоир-га «Сафар дар ватан» ақидасининг ҳар тарафлама шар-ҳи учун керак.

«Сафар» ва «ватан» тазодидан фойдаланиб битил-ган байтлар Навоий ғазаллари ичида яна учрайди:

Эй кўнгул, айлама даҳр эски работин маскан,—
Ким работ ўлмади ҳаргиз сафар аҳлиға ватан².

Бундай қиёслар шоир кўз ўнгида «Сафар дар ватан» ақидаси турганини кўрсатади. Айни тазодий тасвирлар бизга «Сафар дар ватан» шиорини шарҳлаш учун асқо-тади.

Турли тариқатларнинг сафарга муносабати турлича бўлган, албатта. Лекин нақшбандия авж олган замон-ларда сайр ишқни камайтирадиган нарса деб қаралар эди. «Сафар дар ватан», бир жиҳатдан, айни ана шу ақидани ифодалайди ҳам. Навоий «Фавойид ул-кибар»-га кирган 397-ғазалида лирик қаҳрамон кечинмалари мантиқини мазкур ғоя асосига қураб экан, санъаткоро-на лутф билан ажиб байтлар тизади:

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 3- жилд, 1988, 95- бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 4- жилд, Тошкент, 1989, 319- бет.

Айладим азми сафар, бўлғай дебон ишқ ўти кам,
Ул худ афзун бўлди, ҳар манзил демайким, ҳар
қадам.

Қайси манзилни қадам ҳар дамки, урдум йўл аро,
Ғам сипоҳи хайли кўргузди ул ўтдин бир алам.

Сайрким, дерлар кам айлар ишқни, кўр, эй
рафиқ,—
Ким жаҳон овораси бўлдум, ғалат чиқди бу ҳам.

Ҳажр водийсиға қилманг азм, ошиқларки, бор
Ҳар хаси бир тиғи меҳнат, ҳар тоши бир кўҳи ғам¹.

Айтиляптики, ишқ ўти камайсин, деб сафарга чиққан эдим, лекин ҳар бир манзилга қадам қўйганимда бу бадтар бўлди. Ҳар қадамда ва ҳар дамда ғам лашкари олов кўрсатди. Сайр ишқни камайтиради, деган эдилар, овора бўлиб жаҳон кездим, лекин ишқ камайиш ўрнига кучаяверди. Демак, бу гап ҳам ёлғон бўлиб чиқди. Шунинг учун, эй ошиқлар, ҳажр водийсини сайр қиламан, деб овора бўлиб юрманглар, чунки унинг ҳар бир хаси бир азоб тиғи, ҳар тоши эса бир ғам тоғи экан.

Ғазал шу тариқа давом этади. Лирик қаҳрамон хулосасига кўра, ишқ ҳақиқий бўлса, сафар қилдинг нима, қилмадинг нима, у бадтар зўрайиб бораверади. Чунки ишқ — умрнинг сўнгигигача ўз домига олган бир дард.

Сафарнинг уч мақоми

«Садди Искандарий»нинг 35- боби Искандарнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрни забт этиши, кейин Қашмир сари равона бўлиб, бу юртни олиши ҳақида. «Садди Искандарий»нинг тузилишига кўра, ёш навойшунос Абдувоҳид Ҳайит тўғри кўрсатганидек², муайян тўртликлардан иборат: шоир ҳар тўрт бобда бир масалани кўтаради, таҳлил этади ва якунлайди. Тўртликларнинг ички қурилмаси шундайки, аввал Искандар ҳаёти билан боғлиқ бир ҳикоя, кейин эса яна воқеа ривожига алоқадор фалсафий мушоҳада боб, сўнг бир ҳикоят ва

¹ Уша асар, 6- жилд. Тошкент, 1990, 271- бет.

² Ҳ а й и т о в А. «Садди Искандарий» достонини насрий баён билан қиёслаб ўрганиш. Диплом иши. Тошкент, 1993.

сўнгра ҳикмат — хулоса келади. 35—38- боблар ҳам ана шундай тўртликлардан бири. 36- бобда эса 35- бобда тасвирланган воқеа билан боғлиқ фалсафий мушоҳадалар берилган. Унинг сарлавҳаси мана бундай: «Ҳакими коинотпайванд ва холиқи бемислу монанд маснуъоти томошаси анинг вужуди исботиға ҳужжати қотиъ ва бурҳони сотиъ экан бобда нукта сурмак ва ул санойиънинг бадойиъ жаҳон кезмакта кўпрак муяссар эрканга ҳам далил келтирмак ва сафар тариқин уч навъда тақсим қилмоқ: аввал — солики раҳнавард ўзлук баводисин қатъ этиб, мақсад ҳарамига муҳтарам бўлмоқ; иккинчи — сайёҳи жаҳонгард талаб манозилида бошдин қадам қилиб, муршиди комил иршоди била такмил топмоқ; учинчи — хисрави Баҳромнабард сипоҳи анжум адад чекиб, жаҳон мулкин олмоқ»¹.

Бу сўзларнинг ҳар бирида шоирнинг мақсади яширин. Келинг, бир бошдан бошлай қолайлик.

«Ҳакими коинотпайванд ва холиқи бемислу монанд» ким? Албатта, Оллоҳ. Чунки коинотни «боғлаган», яъни пайдо қилган ҳам, махлуқотни яратган бемисл куч ҳам — унинг ўзи. «Маснуъот» — санъат қилинган, яъни яратилган нарсалар. Демак, шоир ана шу яратилган нарсаларни томоша қилиш Худонинг вужудини исботловчи аниқ ҳужжат ва равшан далил, бошқача айтганда, жамики мавжудот Оллоҳнинг тажаллийси, яъни жилваланиши эканлиги ҳақида сўзламоқчи. Ана шу санойиъ, яъни эзгу нарсаларнинг ажиб хислатлари жаҳон кезганда кўпроқ муяссар бўлишига, яъни дунёни кўпроқ кезган одам Оллоҳнинг сирларидан кўпроқ воқиф бўлишига далил келтирмак ҳақида ҳам экан бу боб. Сарлавҳанинг давомидан билиб оламизки, сафар қилишнинг уч тури бор. Биринчиси — йўлга чиққан одам, яъни солик ўзлик даштларини босиб ўтиши керак, шу тариқа мақсад ҳарамига мушарраф бўлинади. Иккинчиси — жаҳонни кезувчи сайёҳ бўлиб, бошни оёқ қилиб, комил пир йўл-йўриғи билан талаб манзилдан ўтиб, камолга етмоқ. Учинчиси — Баҳром шоҳ янглиғ юлдузлар аскарини жангга йўллаб, жаҳон мамлакатини эгалламоқ.

¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 719- бет. Бундан кейин шу достоннинг ана шу нашридан олинган парчалари саҳифаси қавсда кўрсатилади.

Демак, сарлавҳада соф тасаввуфий талқин кетяпти. Айтилмоқчики, жаҳон мамлакатини эгалламоқ, дунёвий маънода англанадиган бўлса, олам сирларига етмоқ, дунёни тушунмоқ, комил инсон бўлмоқ, Оллоҳ ҳақиқатига етмоқ учун аввал киши ўзлигидан — худбинлигидан воз кечиши, кейин бир етишган инсон — пир кўмагида талаб йўлига кириши, яъни ана шу олий мақсади сари ҳаракатни бошлаши ва охирида жаҳонни эгаллаши керак. Жаҳонни эгаллаш дегани эса унинг ўзи комил инсонга айланади, энди унинг ўзи пир, унинг ўзи бошқаларни орқасидан етаклашга қодир, дегани.

Боб мана бундай бир байт билан бошланади:

Азал субҳиким чекди файёзи жуд,
Бори офаринишқа нақши вужуд (719).

Маъноси шуки, азал субҳи, демак, тонг саховат файзини (яъни қуёшни) чекиб (яъни чиқариб), барча яратилган нарсаларга вужуд нақшини чизди. Дабдурустдан, бу табдил билан ҳам китобхон ҳеч нарса тушунмаслиги тайин. Шоир бу билан нима демоқчи ўзи? Энди бизнинг табдилни бир ёнга суриб, Иноят Махсум баённи ўқийлик: «Азал тонги сахийлик билан лутфу карам кўрсатиб, барча яратилган нарсаларга мавжудлик тамғасини босди»¹.

Ёмон таржима эмас. Лекин унинг кўмагида ўқувчи Навоий муддаосидан беҳабар қолаверса, бундай табдилни ўз вазифасини тўла бажарган, дейиш қийин.

«Азал субҳи» деганининг ўзидаёқ шоир Оллоҳнинг дунёни яратиши пайтини кўзда тутяпти. Лекин мантиқан субҳ, яъни тонгда қуёш чиқади. Барча нарсалар мавжудлиги кўринади. Шунинг учун «файёзи жуд», яъни сахийлик файзини тарқатувчи Оллоҳ бўлгани билан бадий маънода уни қуёшга ўхшатиш ҳам йўқ эмас. Лекин «нақш» сўзи бу ерда бекорга ишлатилдимикан? Нақшбандияга алоқадорлик йўқмикан бу сўз ё байтда? Бир қарашда, ҳеч қандай алоқа йўқ. Чунки «нақш» сўзи нақшбандия тариқатисиз ҳам мавжуд ва тилда муайян маънога эга. Бироқ...

Тақдир қаламини қўлида тутган бу зот, яъни Худо,

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Насрий баёни билан. Тошкент, 1991, 643-бет.

деб давом этади шоир, кўп ажойиб суратлар чизди. Шунинг учун Тангрининг бир оти—«мусаввир» бўлди. Ахир у эмасми, кавнайн, яъни икки оламнинг суратини чизган?! У чизган тасвир аро кўп ғаройиб ва ажойиб нарсалар бор. Лекин биргина зарра моҳиятини билиш ҳам одам боласи учун осон эмас. Наинки осон эмас, ҳатто, бунинг имкони ҳам йўқ даражада:

Ул аъжубаларда бўлуб хурдабин,
Анга Ҳақ камолида ортар яқин,—

Қим ўлғай қуёш сиррининг маҳрами,—
Ки бир зарра моҳиятин бир одаме.

Нечукким керак — билмак осон эмас,
Не осон эмас, балки, имкон эмас (719).

Лекин тушкунликка тушиш ярамайди. Агар киши истаса, талаб йўлига қадам қўйса, дунёда ажойибдан ажойиб нарсалар кўп. Буларни кўриш эса жаҳон кезмай, қийинчиликларни бошдан ўтказмай туриб қўлга кирмайди:

Ва лекин киши зоҳир этса талаб,
Жаҳон ичра кўптур ажабдин ажаб.

Муни кўрмак ўлмас жаҳон кезмайин,
Тааб захрин ўз комиға эзмайин (719).

Ана энди шоир бевосита сафарнинг инсонга нима учун кераклиги, унинг дунёни билишдаги аҳамиятини батафсил шарҳлайди:

Сафар захмати гарчи душвор эрур,
Тенгиз қаърида дурри шаҳвор эрур.

Муҳит ичра чўммай нечукким наҳанг,
Киши урса бўлғайму гавҳарга чанг?

Катакда қолиб бўрдаған мокиён,
Не маълуми учмоққа суду зиён.

Фалак жавфида ғарқ ўлуб журрабоз,
Пару бол урар чун нишебу фароз.

Демай сайд жониға яғмо қилур,—
Ки оламини яксар тамошо қилур.

Тарона чекар сойир эрканда руд,
Чу турди тараб бирла чекмас суруд.

Валоят ишин қилсалар кимга арз,
Бийикрак мақоми эрур таййи арз.

Сафар қилмаган одами хомдур,
Совуқда тўнгар кимга оромдур.

Фалак сайрдин поя топти баланд,
Сукун қилди туфроғни хору нажанд.

Сафар қилмаганга не огоҳлиқ,—
Ки элга қилур Хизр ҳамроҳлиқ.

Не воқиф киши уйдин олмай қадам,—
Ки не жонфизодур тавофи ҳарам (719—720).

Энди ана шу келтирилган парчадаги фикрларнинг бир мағзини чақиб кўрайлик. Сафар — енгил иш эмас. Лекин, ахир, дурру гавҳар ҳам денгиз остида-ку. Денгиз тубига балиқдек чўкмай туриб, у гавҳарга етиб бўлади-ми? Ёки катакда семириб ётган мокиён учишнинг фойдазиёнини қайдан билсин? Нар боз қушни қаранг, осмоннинг тоқигача етиб, пасту баланд учади. Уни: овининг жонига ҳужум этипти, демайман, чунки у бирваракайига оламини томоша қиляпти. Агар сой бир жойда турганида, бундай шўх шалдираб, куйлаб оқмас эди. Кимки мамлакатни бошқариш ишини бошлаган бўлса, у аввал ана шу ўлкани айланиб чиқсин, шу — энг буюк мартаба. Сафар қилмаган киши — ҳали ҳам хом одам. Чунки кимки бир ерда қимирламай ўтирса, музлаб—тўнгиб қолади. Фалак худди шу сайр қилгани учун баланд мартаба бўлди, ер сокин бўлгани — қимирламай ўтиргани учун хору паст бўлди. Сафар қилмаган одамда огоҳлик бўлмайди, чунки элга ҳам Хизр ҳамроҳлик қилади. Ахир, киши уйдан чиқмай туриб, ҳарамни тавоф қилишнинг қанчалар жонга роҳат эканини қаердан билсин?!

Бу байтлардаги мазмундан ҳам билиниб турибдики, сафар қилиш тасаввуф учун жуда зарур шартлардан. Оламини билиш — ўзликни англаш учун ҳам, албатта, сафар қилиш керак. Шоир шундай сафарни маъқуллар

экан, бу ерга «кўнгул» деган тушунчани ҳам қистириб ўтишни унутмайди:

Хуш улким, кўнгулга кушод истабон,
Қўпуб азм қилғай мурод истабон.

Фано тайласонини қилғай кафан,
Қафан бас анга, балки, гарди миҳан.

Тажарруд хиромига роғиб бўлуб,
Таваккул самандига рокиб бўлуб.

Сароби фано жўйбори анинг,
Самуми бало лолазори анинг.

Аёқтин боши шавқ ўти ичра ғарқ,
Итик пўяда секриб андоққи барқ.

Тани чайқалиб кўнгли топокидин,
Ул ўт бош уруб жисми хошокидин.

Қабарчуқ кафи пойида ҳар тараф,
Тўла дурри мақсуд ила икки каф.

Ёрилғач суйи дема ҳар ён томиб,
Фано абриди дурри ғалтон томиб.

Дема дурри ғалтонки, ҳайвон суйи,
Аёқда тўла ҳар тараф жон суйи.

Ёруғким тобонин қилиб чоклиғ,
Ясаб оби ҳайвон оқарға ариғ,

Хизр айласа пойбўсин ҳавас,
Ғараз ичмаги оби ҳайвону бас.

Не бийми малолат, не хавфи алам,
Бу янглиғ етиб қилса тавфи ҳарам.

Иё мукриму ҳужра тайёр анга,
Қарамдин эмас бермамак бор анга.

Бу янглиғ азиз улки меҳмони бор,
Қачон мезбон бўлмай имкони бор.

Бу янглиғ сафар кимгаки берса даст,
Нетар хилват ичра бўлуб пойбаст¹ (720).

Шу билан шоир ўша сарлавҳадаги биринчи сафарни тушунтириб беради. Бу оламни билиш маъносидаги сафар ҳақида. Сафар ичида бундан буюк мақом йўқ, дейди шоир ва кейин агар шундай сафар насиб қилмаса, нима қилмоқ кераклиги ҳақидаги фикрларини баён этади:

Сафар ичра мундин бийик йўқ мақом
Ва гар кимсага даст бермас бу ком,

Ямон эрмас ул ҳамки озодае,
Миён бастае, йўлга омодае.

Қадам тортқан халқ абвобидин,
Этак силкиб олам асбобидин.

Бўлуб жуздони аниси анинг,
Китоби рафиқу жалиси анинг.

Жаҳон аҳлида чун вафо кўрмайин,
Жаҳондин дағи жуз бало кўрмайин,

Қилиб майл олам тамошосиға,
Фано мулкига, фақр саҳросиға.

Қўпуб гом уруб фарзу фарзонавор,
Қилиб дашт қатъини девонавор.

¹ Ана шу охириги байтнинг Иноят Махсум қаламига мансуб: «Бу янглиғ сафар кимга муяссар бўлса, унинг кимсасиз, хилват жойларда боғланиб ўтиришининг нимага кераги бор?»— деган насрий баёнини Абдувоҳид Ҳайит тубандагича таҳлил этади: «Табдилни синчиклаб кузатганда шоир айтган «хилват» билан табдилчининг «хилват жойлари» икки хил тушунчалар эканлигини кўришимиз мумкин. Навоий «хилват»и замирида нақшбандия таълимотининг икки шарти: «Сафар дар ватан» ва «Хилват дар анжуман» яширинган бўлиб, унда хилватга нисбатан инкор эмас, балки хилватда фақат тоат-ибодат билан машғул шахс — зоҳидга нисбатан инкор маъноси мавжуд. Бунга боб контекстини синчиклаб кузатган ўқувчи ишонч ҳосил қилиши мумкин. Шу жиҳатдан табдилчининг «хилват жойлари» шоир кўзда тутган «хилват»нинг тўла маънода аксидир. (Ҳайитов А. «Садди Искандарий» достонини насрий баён билан қиёслаб ўрганиш. Диплом иши. Тошкент, 1993, 87-бет).

Солиб ҳар нечук ергаким, етса кўз,
Эшитиб яна борча эл ичра сўз.

Қўруб ҳар машаққатда хосияте,
Топиб ҳар мазаллатда кайфияте.

Зилоле тилаб кўнглининг тобиға,
Табибе сўраб дарди ноёбиға,

Ўзин борча хайл ичра туз еткуруб,
Бори тузлар олдиға юз еткуруб.

Агар етса сарвақтиға комиле,
Фалакдек фалаксайру равшандиле.

Қўюб заррадек сайру саргашталиқ,
Этак чун топиб, олмай андин илиқ.

Анинг хизматидин кушоде топиб,
Худо рўзи этса, муроде топиб.

Бу янглиғ сафар доғи марғубдур,
Бу ҳам бўлмаса, ул дағи хубдур (720).

Хўш, шоир бу сафар таърифида нималарга эътибор беради? Биринчидан, бундай сафарга отланган киши оламдан қўл силкиб, белини маҳкам боғлаб, йўлга равона бўлади, у олам томошасига майл туфайли фано мамлакатига — фақр саҳросига қадам қўяди. Демак, бу — аниқ суфийнинг сафари. Иккинчидан, у бу йўлни якка — «фарду фарзона» кезади. Учинчидан, у бу йўлда нимаики машаққат ё мазаллат кўрса, унинг хосияти ва кайфиятини билиб боради. Демак, у моҳият излайди бу ҳаётдан. Тўртинчидан, бу йўловчи кўнглининг дардига даво ахтаради. Бешинчидан, у фалакдек сайр қилувчи, лекин унинг дили равшан — пок. Олтинчидан, бу йўловчи бир этак топса, яъни бир пир этагини ушласа, ундан қўлини бўшатмайди. Ушанга хизмат қилиш орқали ниятига етади. Худо йўл берса, шу тариқа муроди ҳосил бўлади ҳам. Бундай сафар жуда маъқул. Қўриниб турибдики, тасаввуф йўлидаги сафар бу.

Унда биринчи — шаклан ҳам юртма-юрт кезиш тарғиб қилинган сафар ниманинг рамзи эди?

Келинг, аввал учинчи сафар талқинига ҳам қулоқ солайлик. Олдин келтирганимиз парча охирида ана шу

учинчи тур сафар ҳақида гап бошланган эди ва у мана бундай давом этади:

Ки тортиб Скандар масаллик сипоҳ,
Бўлурга ети кишвар аҳлига шоҳ.

Қаёнким азимат қилиб фатҳ этиб,
Қилиб ҳар тараф майл, нусрат етиб.

Бўлуб гаҳ Ажам мулки тасхир анга,
Мусаллам бўлуб гоҳ Қашмир анга.

Фаройиб ниҳоятдин афзун кўруб,
Ажиб амр ғоятдин афзун кўруб.

Чу бир-бир келиб ком ҳар дам анга,
Бўлуб рубъи маскун мусаллам анга.

Жаҳон мулкига ҳукм шоҳий топиб,
Бу шаҳлиғин маҳ то ба моҳи топиб

(720—721).

Демак, учинчи сафар мамлакатни эгаллаш — Искандарга ўхшаб жаҳонгир бўлиш экан. Хулосалаб айтиш мумкинки, биринчи сафарда киши кўради, иккинчи сафарда ҳис этади, учинчи сафарда эса эгаллик қилади.

Бобдан англашиладиган бош ҳикмат шу.

Хўп, энди тасаввуф нуқтаи назаридан мушоҳада қилиб кўрайлик, қани, шоирнинг бу жиҳатдан муддаоси не экан? Ахир, шунчаки уч тур сафарни бирдай мақтаб ўтиб кетавермаса керак Навоий? Бу билан ниманидир пинҳона уқтириб ўтмаса эди, «Садди Искандарий»дек бир дақиқ фалсафий дostonга бу боб бир узвий ҳалқа бўлиб киритилмас эди-да.

Маълумки, тасаввуф Навоийда уч босқичли ҳаракат тарзида талқин этилади. Биринчиси — шариат. Бунда Қуръоннинг зоҳирий жиҳатлари ўрганилади ва унинг юза — ҳаммабop маънолари асосида амаллар ижро этилади. Қуръоннинг зоҳирий маъноларини ўрганувчи соҳалар эса зоҳирий илмлар деб ҳам юритилади. Шунинг учун «илми зоҳир» деганда табиий фанларнигина тушуниб кетавериш тўғри эмас.¹ Агар одам Қуръоннинг маъ-

¹ Бу ҳақда қаранг: Олим С. Тафаккур — кўнгил калити. — «Тафаккур», 1995, 1-сон.

ноларини англаб, шариатга тўла амал қилса, комил мусулмон бўлади. Ана энди у боб сарлавҳасида қайд этилганидек — «мақсад ҳарамга муҳтарам» бўлади. Иккинчи босқич — тариқат. Энди бунда инсон ўз олдига муайян мақсад қўяди, мақсад сари нимаики машаққат бўлса — ҳатто, ҳаёт бош билан юришни тақозо этса ҳам, бўйинга олади. Бу йўлда у бир пир этагини тутати, пир унга йўл кўрсатади. Сарлавҳада айтилганидек — «муршиди комил иршоди била такмил топади». Учинчи босқич — ҳақиқат. Ана шу шариат ва тариқат қоидаларини бекаму кўст бажарган солиқ охири ҳақиқатни топади. Ҳаққа етади, жаҳонни эгаллагандек бўлади, сарлавҳада айтилганидек — «жаҳон мулкани олади».

Демак, Навоий шариат қоидалари, тариқат расм-рисуумлари ва ҳақиқат қонун-қоидаларини бажаришнинг барини сафар деб атаяпти. Шунинг учун асардаги сафарни шунчаки бир қуруқ тушунча янглиғ англамаслик керак. Сафар — «Садди Искандарий»да энг асосий рамзий тимсоллардан бири. Сафар тасаввуф истилоҳотида Навоийгача ҳам бор тимсол эди. Демак, нақшбандия тариқатининг мавжуд ўн бир шиоридан бири бежиз «Сафар дар ватан» тарзида ўта рамзий-тимсолий ифода этилмаган экан, деган хулосага келади «Садди Искандарий»нинг таҳлил этилаётган 36-бобини ўқиган киши.

Ҳаракатда баракат

Хўш, «Сафар дар ватан»нинг моҳиятини қандай тушуниш керак?

Келинг, аввал ана шу «Садди Искандарий»дан кейинги — 37-бобни ўқийлик, зора саволимизга жавобми ва ё шунга яқин ишораларми топилиб қолса...

«Садди Искандарий»даги боблар тўртлиги анъанасига кўра, ана шу яхлитликдаги учинчи боб — ҳикоят. Таҳлил этилаётган тўртликнинг учинчи, яъни дostonдаги 37-бобнинг сарлавҳаси тубандагича: «Икки рафиқ ҳикоятким, бири сайрдин қуёш сипеҳр кишварида шоҳ бўлгандек мулк салтанатиға етти ва бири сукундин ер олам аҳлиға лагадқўб бўлгандек, хоксорлиқ ҳосил этти, бу ҳам то гарддек ҳаракат этмади, туфроқдин қўпуб, олий мақомға етмади» (721). Ана энди бу ҳикоятда сафарнинг уч тури эмас, икки тури: биринчиси — сафар

орқали худди қуёш осмон мамлакатига шоҳ бўлганидек, мамлакат салтанатига етгани; иккинчиси — сукундан, яъни сафарнинг акси — бир жойдан қимирламай ўтиришдан ердек хоксор бўлгани, лекин токи худди гард, яъни чангдек бу ҳам ердан ҳаракат этмагунча олий мақомга етмагани солиштириляпти. Демак, аслида, ана шу сокинликда ўтирган одамда ҳам сафар бор, бусиз мақсадга етиб бўлмайди.

Хўш, бу қандай сафар бўлдийкин?

Ҳикоят шундай сўзлайдики, Хуросонда тирикчилик ниҳоятда оғир келиб қолган замонларда яшаган икки биродар бўлган экан. Улар тирикчиликнинг бир-бирига тамом тескари икки йўлини танлабди:

Бири қилмайин тарк мулку диёр,
Бири қилди лекин сафар ихтиёр (721).

Хўш, бири сафарга чиққан, бири ўз юртида муқим бўлиб қолган бу икки ўртоқнинг кейинги аҳволи қандай кечди? Мужовир, яъни юртда қолганига даврон кўп зорликлар солди. Мусофир эса:

Мусофир сафарга топиб ихтисос,
Бурун худ мазаллатдин ўлди халос.

Кўруб ҳардам амре бағоят ажиб,
Ани тортибон элтур эрди насиб,—

Ки тушти гузаргоҳи Юнон сори,
Етишти ўлук — оби ҳайвон сори.

Ере кўрди туфроғи ҳикмат сиришт,
Магар ҳикмат эрди анга сарнавишт.

Неча вақт анда мақом айлади,
Билик касбига эҳтимом айлади.

Мусоҳиб бўлуб аҳли ҳикмат била,
Басе илм касб этти рағбат била.

Не қилғоли кимгаким ниятдурур,
Бурун шарт анга қобилиятдурур.

Чу қобил эди, топти беҳад вуқуф,—
Ки ҳикматда бўлди жаҳон файласуф (721).

Демак, Юнон — ҳикмат юрти экан. Бунӣ «Фарҳоду Ширин»даги Фарҳоднинг Юнонга саёҳати тасвирларидан ҳам биламиз¹. Таҳлил этилаётган ҳикоятдаги йигит ҳам, худди Фарҳод каби, кўп аҳли ҳикмат, яъни файласуфлар билан суҳбатлар қуради. Энг муҳими, Навоӣ бу ҳикоятда ҳам, рисоламизнинг «Тасаввуф нима?» фаслида таҳлил қилинган ғазалда айтганидаги каби, қобилият — истеъдод зарурлигини таъкидлайди. Жаҳонга танилган файласуф бўлиши учун йигитга сайр ёрдам беради. У саёҳатини давом эттириб, Ҳинд мамлакатига етади. Ҳиндистон подшоҳи кўр бўлиб қолган эди. У: «Агар кимки кўзимни очса, уни ўзимга фарзанд қилиб оламан»,— деб эълон қилган эди. Доно йигит бир-икки кунда шоҳнинг кўзини очди. Шоҳ ваъдасида туриб, уни ўзига фарзанд қилиб олди. У вафот этганидан кейин эса шоҳлик ўша ҳақим йигитга қолди.

Юртда қолиб, хору зор кун кечираётган ўртоғи дўстининг шоҳ бўлганини эшитиб, Ҳиндистон сари йўл солади. Унинг ҳам сафар қилишдан бошқа чораси қолмаган эди. Ўртоғи уни ўзига вазир қилиб олади. Бу йигит ўз мамлакатида-ку хору зор яшар эди, бу ерга келиб эса вазир бўлди. Шу ҳам сафарнинг хосиятидан:

Чу мулкида афтодаву зор эди,
Улус оллида дам-бадам хор эди.

Назоратдин ўлмоқ рафоҳияти,
Бу доғи эди сайр хосияти (722).

Аммо бу икки ўртоқ сайри орасида фарқ бор: аввалгисининг сафари комил эди учун у шоҳ бўлди:

Чу аввалгининг сайри комил эди,
Анга салтанат амри шомил эди (722).

Бу-ку — бир ҳикоя. Аммо шоирнинг мақсади ана шу ҳаётӣ воқеа асосида ҳам тасаввуфӣ бир фикрни ўтказиб олиш:

¹ Бу ҳақда қаранг: Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз. Иккинчи мақола. Фарҳоднинг Юнонга сафари—«Шарқ юлдузи», 1990, 4-сон. 147—152-бетлар; Комилов Н. Суқрот—комил инсон тимсоли.—«Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил, 27 сентябрь.

Киши ўзлуки мулкидин қилса сайр,
Анга оқибат айласун Тенгри хайр (722).

Боб, яъни ҳикоят ана шу хулоса-байт билан якун топади. Бироқ тўрт бобдан иборат силсиланинг хулосаси — «Ҳикмат» деб аталган 38- боб. Унга шоёр шундай сарлавҳа қўяди: «Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун сафар мужиби шиддатдур, ҳикмат аҳлидин анга нега рухсатдур ва жавоб эшитмак» (722).

Искандар Арастудан шундай сўрайди:

Ҳазарда бўлур кому осудалиқ,
Сафарда вале ранжу фарсудалиқ.

Чу табъ анда ранжуру ожиздурур,
Недин шуғли ҳикматда жойиздурур? (722).

Ҳазар — сокинлик, сафарнинг акси, бир жойдан жилмаслик. Ҳазарда киши мақсадига етиши мумкин, яъни осудалик унга насиб этади. Лекин сафарда қанча ранж чекишга, азоб-уқубат кўришга тўғри келади. Шунга қарамай, нега илми ҳикматда сафар жойиз, деб айтилади? Жавобда эса Арасту сафарнинг фазилатларини бир-бир санайди:

...Буким сайр аро элга етгай малол,
Анинг рухсатидур маҳалли савол,

Вале мунда сирри ниҳоний эрур,—
Ки нафъи анинг жовидоний эрур,—

Ки ҳар ранждин сўнг бўлур роҳате,
Таабсиз муяссар эмас ишрате (722).

Демак, сафарда бир сир яширин. Унинг фойдаси — абадий. Шуниси аниқки, ҳар ранж-машаққатдан кейин роҳат ҳам бўлади. Ҳеч бир ишрат машаққатсиз қўлга кирмайди. Энди бунинг исботига қулоқ тутайлик:

Таомеки, ул мужиби комдур,
Гар ўт ранжини тортмас — хомдур.

Не олтунки, бор элга дилкашлиғи,
Ўт ичра бўлубтур жудо ғашлиғи.

Сафарким, машаққатда келди сақар,
Анинг утида кимса тутмай мақар,

Ҳамоно анга озмойиш куни,
Эмас поку холис вужуд олтуни.

Чу ҳар неча ўт бўлса сўзандароқ,
Гудоз ичра олтун фуруздандароқ.

Сафар ўтини айлаган ихтиёр,
Вужуд олтунин қилди комил иёр.

Кетурса биров имтиҳондин маҳақ.
Иёри аро топмағай ҳеч шақ.

Яна андин ўлди сафар рухсати,
Ки элнинг эрур мужиби сиҳҳати.

Нединким, сафарға киши урса гом,
Тараддуд эрур мужиби инҳизом.

Ғизо ҳазмиға табъ чун бўлди чуст,
Киши бу жиҳатдин бўлур тандуруст (722).

Бу байтларда айтилган фикрларни ёймасдан ўтишнинг иложи йўқ. Ҳар қандай таом ҳам то ўтга кирмагунча — хом. Олтин ҳам ўтда пишиб чиққани учун одамлар эъзозига сазовор — харидоргир. Киши вужуди ҳам шунга ўхшайди: токи ўтда пишмаса, таомдек хомлигича қолаверади. Вужуд олтинини ҳам сафар машаққатида пишитиб, тилло каби поклаш керак. Сафарнинг тан саломатлиги учун ҳам кўп фойдаси бор.

Арасту сафарнинг яна бир фазилатини айтади. Инсон саломатлиги учун ҳар доим бир хил сув билан ҳаводан фойдаланавериш зарарли. Шунинг учун унда-бунда суву ҳавони алмаштириб туриш керак. Бу эса сафар йўли билан амалга ошиши мумкин. Шу боис ақл эгалари кишига сафар қилиш учун рухсат берадилар.

Асл нақшбанд ким?

Навий бу бобларда инсоннинг руҳий сафари билан жисмоний сафарини бир-бирига чамбарчас боғлаб юборади. Бу унга жуда керак. Чунки шоирнинг бошқа дostonларидаги каби, «Садди Искандарийда» ҳам ҳар бир

боб асарнинг умумий руҳига жуда-жуда вобаста. Ана шу силсила деб олганимиз тўрт бобда сафар масаласининг кўтарилиши ҳам бизнинг тор таҳлилимиз доирасидан чиқиб, умумасар миқёсида қарашга ундайдиган мулоҳазаларни ҳам талаб этади.

Ҳозир: «Нега шоир айнан ана шу тўртлик —35—38-бобларда сафар масаласига бунчалар алоҳида аҳамият берди ёки бу силсиланинг дostonда тутган ўрни нимадан иборат?»— деган саволга жавоб беришнинг мавриди эмас. Эслатиб ўтиш керакки, Абдувоҳид Ҳайитнинг диплом ишида дostonни ана шу жиҳатлардан келиб чиқиб ўрганишга ҳам ҳаракат қилинган.

Аmmo сафар масаласи фақат дostonнинг ана шу тўрт бобидагина ўртага қўйилган эмас. Дostonнинг 61-боби га келиб бу масала яна кўтарилади. Энди бу ерда сафар тўла ва бевосита нақшбандия таълимоти нуқтан назардан таҳлилу талқин этилади. Сарлавҳани тушуниб олишнинг ўзиёқ — бир муҳим вазифа. Унга Қуръони каримдан келиб чиқиб, теран ёндашиш керак. Бироқ ҳозир сарлавҳага нақшбандиянинг қандай қилиб сингдириб юборилганинигина кузатайлик. «Басират кўзларин айн ул-ҳаёт кўҳли ёрутқанлар бобидаким, қаён боқсалар, офариниш ғаройибин мушоҳада қилурлар ва мубдин корсоз ва мухтарин банданавоз сунъига офарин айтурлар ва одами хокий хилқати сўзиким, «Хамирту тината одама бияди арбаина сабоҳан» дастбурди била суратпазир бўлди, «Валақад карромно бани одама» парвариши била тахти хилофатгир» (788),— деган сарлавҳадан ҳам билса бўладики, бу боб басират, яъни ўткирлик ёки моҳиятга етиш кўзлари ёришган кишилар ҳақида. Бундай одамлар ниманики кўрсалар, Яратганга ғаройиб иши учун таҳсин ўқийдилар. Бошқача айтганда, улар ҳар бир нарсада Худони кўрадилар. Бу — тасаввуфда етишганлик, яъни комиллик белгиларидан бири. Бундай одамларда қалб кўзи очилган бўлади. Қалбда эса Оллоҳ акс этади.

Хўш, бунинг сафарга қандай алоқаси бор?

Боб бошида басират кўзини очган одамгина ўзини маъни аҳлидан деб ҳисоблаши мумкинлиги, унга нимаики кўринса, уни сураткаш, яъни Оллоҳнинг санъати деб

қараши ҳақида сўз юритилиб, фикрлар шундай давом эттирилади:

Қаю нақш аро кўрса бир чошни,
Анинг сониъи билса наққошни.

Не пайкарки ораста кўрса ул,
Анинг пайкароройиға топса йўл (788).

Демак, одам қай нақшни кўрса, наққош, яъни Худони унинг яратувчиси, деб билса, бирон чиройли пайкарга кўзи тушса, ўша пайкарни ясаган, яъни Тангри сари йўл топса... Чунки:

Гараз нақшедин бўлмаса нақшбанд,
Киши нақшдин бўлмағай баҳраманд (788).

«Нақшбанд» сўзи бу ерда ўз маъносида ишлатилиб, нақш солувчини англатиб келган. Бир қарашда, унда Хожа Баҳоуддин ҳазратга ҳеч бир ишора йўқдек. Чунки: «Ҳар бир нақшдан мақсад — нақшбанд» — сўзлари орқали ҳар бир суратдан мақсад ўша суратни чизган киши, дейилмоқчи. Бу нақшларнинг нақш боғловчиси — нақшбанди ким? Албатта, гап бутун мавжудот, жамики борлиқ ҳақида кетаётгани учун асл нақшбанд — Оллоҳнинг ўзи!

Оллоҳни нақш билан боғлаб тасвирлаш Навоийнинг бошқа асарларида ҳам бор. Шоир, ҳаттоки, бу оламда нақш ҳам, наққош ҳам, манқуш, яъни нақшланган зот ҳам Оллоҳнинг ўзи эканини, бу сирни ҳеч ким унингчалик фош қилмаганини айтади. «Фарҳоду Ширин»да:

Ажаб суратки, бир наққоши моҳир,
Бўлур юз навъ сурат бирла зоҳир.

Ўзи нақшу ўзи манқушу наққош.
Киши бу сирни мендек қилмади фош (150).

Демак, Баҳоуддиннинг лақаблари гарчанд бевосита касбу корларидан келиб чиқиб танланган бўлса ҳам, моҳиятан бу тахаллуснинг кўп дақиқ маънолари ҳам мавжуд экан. Дунёдаги ҳар бир нақшдан нақшбандни, яъни Худони англаш фалсафаси бу улуғ авлиёуллоҳ лақабининг чуқур-чуқур маъновий жилолари борлигидан далолат беради. Бу лақаб маъносини Оллоҳни кўнгилга нақш этиш деб талқин қилиш ҳам тўғри.

Кўнгил — ганжина

Тангрини Навоий юз бир сўз билан ифодалашини мумкин эди. Аммо шу ерга келганда шоир уни «нақшбанд» деган истиора билан англатади. Чунки бу ифода муаллиф муддаосига жуда мос. Негаки шоир бедард эмас. Унинг дарди — бу бобда зимдан сафар масаласини нақшбандия ақидаси нуқтаи назаридан шарҳлаб ўтиш. Шунинг учун бобда ҳар бир заррада Оллоҳни, унинг яратувчилик маҳоратини кўриш, шу тариқа оламнинг бир куч тарафидан бунёд этилганию унда ҳамма нарсанинг бир-бирига узвий боғлиқлиги, борлиқнинг бир бутунлиги ҳақидаги қарашларнинг бадий-фалсафий тасвири давом этиб келади-да, айтиладики, изтироб чекмай туриб оламга назар айлаган киши бу дунёда бир тоб берилган ип топа олмайди. Мабодо, ана шундай ип топса ҳам, агар унинг ҳикмати бўлмаса, шу ипнинг яратилиш санъати сирини тушуниб етмайди. Демак, дунёнинг сирларини билиш учун кўп меҳнат-машаққат чекиш, илму ҳикмат ўрганиш зарур. Бироқ, шуниси ҳам борки, кўз тушган ерни юриб бориб кўриб келиш шарт эмас:

Ёрутқонға тавфиқ кўҳли басар,
Қаён тушса кўз ҳожат эрмас гузар (788).

Бу — айнан «Сафар дар ватан» шиорининг ўзгинаси! Шоир зимдан ана шу машҳур ақида таҳлилини давом эттиради:

Кишиким ғаройиб қилур орзу,
Не лозимки, қилғай юруб жустужў.

Гаҳи манзили бўлғай Ақсойи Чин,
Гаҳи тортқай ранжи Мағриб замин.

Гаҳи Ҳинд мулкида бўлғай залил,
Таажжубда кўрмакка товусу пил,

Араб барриға гаҳ бўлуб тезгард,
Шутур мурғ кўрмакка води навард (788).

Дейилмоқчики, дунё ғаройиботларидан тўла бохабар бўлишни орзу қилган киши юртма-юрт юриб, мамлакат-мамлакат кезиши шарт эмас. Нега? Чунки:

Назар қилса топқон басират кўзи,
Эрур бу баридин ажаброқ ўзи (788).

Ҳа, басират, яъни ўткирлик ёки қалб кўзи билан дунёга боқиш уни кезиб, айланиб чиқишдан кўра кўп афзал. Бунинг учун эса инсон ўз авзойига бошдан оёқ боқиши керак. Не-не тимсолу бой-бой маъниларнинг ҳаммаси унинг ўзида жам-ку:

Ўз авзойига боқса сар то қадам,
Топар айласа яхши андиша ҳам,—
Ки турфа тимсол эрур дилписанд,
Анинг зимнида маънийи аржманд (788).

Шоир «тимсол» ва «маъни» сўзларини ҳам бекорга ишлатаётгани йўқ. Кейинги байтда ана шу тимсол ва маънини бир-бир шарҳламоқчи эканини ҳам айтади:

Бурун айлайин шарҳ тимсолини,
Дейин сўнгра маънисининг ҳолини (789).

Хўш, тимсол нима ёки ким? Ислом ва тасаввуфдан, тасаввуфона бадий адабиётда орзу этилган қаҳрамон кимлигидан беҳабар одам мана бу байтлар мазмунини англаши қийин:

Не тимсолки, дурри дарёйи жуд,
Не дарёву дур, сарви боғи вужуд.

Боши узра тожи хилофат келиб,
Ҳамул тож уза лаъли раъфат келиб.

Жабинида перояйи шоҳлиқ,
Қоши узра туғройи огоҳлиқ.

Кўзидин аён нури айн ул-яқин,
Сочида ниҳон тоби ҳабл ул-матин.

Жамолида анвори шоҳаншаҳи,
Қаломида эъжози руҳуллаҳи.

Қўлидин гаҳи меҳри гардун намоӣ,
Гаҳи бармоғидин ики пора ой.

Қилиб тийнатин қудрат илги хамир,
Ҳамул қўл била шакли суратпазир.

Ҳақ ўз қудратин ошкоро қилиб,
Жамолин анинг оламо ро қилиб,

Ҳакими азал турфа жисме ясаб,
Демай жисм, мушкул тилисме ясаб.

Тузуб ул тилисм ичра кўп тору пуд,—
Ки эгнига солиб либоси вужуд.

Ясаб сунъ ила ўзга бир оламе,
Ҳақиқат аро ақлдин мубҳаме.

Бу эрди намудору тимсол анга,
Дейин эмди маънисидин ҳол анга (789).

Бошида халифалик тожи, пешонасида шоҳлик зийнати, қоши узра огоҳлик хати — чизиги, кўзида билиш нури, сочида боғланиш ипи, жамолида шоҳларнинг шоҳи эканлигининг нури, сўзида Оллоҳнинг руҳи (бўлмиш Исонинг мўъжизаси) яширин, қўлидан гоҳида (Мусо пайғамбар мўъжизаси каби) қуёш порлайдиган, гоҳида бармоғи ойни икки бўлак қиладиган зот ким? Албатта, Муҳаммад алайҳи-с-салом! Демак, шоир жаноби пайғамбаримизни комил инсонликнинг энг олий намунаси тарзида таърифлаяпти. Китобхонга: «Ўзингга бошдан оёқ разм сол!»— деганда, уқтирмоқчики, ахир, одамлар орасидан Муҳаммад пайғамбардек комил инсон чиққан экан, умматлар ҳам у кишига ўхшашга интилиши лозим. Пайғамбар — бу дунёнинг энг кўп сирини билган ягона зот. Бироқ бошқа одамларда ҳам комиллик сари интилиш имкони бор. Пайғамбар вужудида Оллоҳ бир тилисим пинҳон этган. Бунинг маънисини эса шоир мана бундай шарҳлайди:

Бу янглиғ тилисм ўлғач ораста,
Тамом уйлаким моҳи нокоста.

Ҳакимеки, айлаб анинг созини,
Ниҳон айлабон махзани розини.

Ҳамул ганжким топмай аҳли жаҳон,
Ани бу тилисм ичра ул айлаб ниҳон.

Чу ул ганжини анда мактум этиб,
Халойиққа сиррини маъдум этиб (789).

Бу тилсим нима? Кўнгил! Шоир уни яратган ҳаким, яъни Оллоҳ кўнгилда ўз сирлари хазинасини яширган, деб таърифлаяпти. Навоий ижодидан, хусусан, унинг дostonлари кўнгил таърифида келган анъанавий бобларидан яхши бохабар киши «Садди Искандарий»нинг таҳлил этилаётган 61- бобидаги бу байтлар маънисини тез англайди. Оллоҳни кўнгилда тўла акс эттирган энг комил инсон эса Муҳаммад алайҳи-с-салом эдилар.

Хўш, бу мулоҳазаю мушоҳадаларнинг «Садди Искандарий» бош қаҳрамони Искандарга қандай алоқаси бор, дерсиз? Шундай алоқаси борки...

Шоҳ ким? Дунёни забт этган жаҳонгирми? Йўқ, дейди шоир. Ўз кўнглини забт этган одам — шоҳ:

Кишиким бу ганжинаға топти йўл,
Жаҳон аҳлининг шоҳи ул бўлди, ул (789).

Ганжина эса, биласиз — кўнгил. Шоир ружуъ санъати асосида кўнгилни ганжина дегани фикридан ҳам қайтади-да, уни денгизга, йўқ-йўқ, денгиз эмас, тўққиз осмонга ўхшатади. Чунки қодир Эгам бир қатрада денгизни акс эттириш салоҳиятига эга. Қичкинагина кўнгилда бутун олам, демакки, Оллоҳнинг ўзи ҳам бемалол акс этиши мумкин. Дунёда бундан-да ғаройиброқ нарсанинг ўзи йўқ:

Дема ганжким, етти дарё дегил,
Не дарё, тўқуз чархи воло дегил.

Таолаллаҳ — ул холиқи моҳу меҳр,
Қаю моҳ ила меҳр, гардон сипеҳр,—

Ки бир қатрада қилди дарё ниҳон,
Суҳо зимнида чархи аъло ниҳон.

Кишиким ғаройибдин истар насиб,
Нима топмоқ ўлғайму мундин ғариб! (789).

Бобнинг энг муҳим жойи — сўнгги икки байти:

Ғаройибқа ҳар кимки хоҳон эрур,
Ҳам ўзида мақсуди пинҳон эрур.

Не маъники истар ўзинда топар,
Жаҳонда кезарнинг не маъниси бор?! (789).

Ёддан чиқармайликки, Навоий бу ўткир хулосасини Искандари Зулқарнайн, яъни тиг билан еру сувни забт этган жаҳонгир ҳақидаги асарида айтяпти. Демак, Оллоҳу оламнинг сирру синоатини билиш учун жаҳонни забт этиш, дунёни бир бошдан кезиб чиқиш шарт эмас. Киши ер юзини эгаллагани билан чинакам шоҳ бўлолмайди. Ҳақиқий шоҳ—ўз кўнглини забт эта олган инсон!

Нақшбандиядаги «Сафар дар ватан» шиорининг моҳияти, қаранг, буюк шоирга қандай зўр ғояларни илгари суриш учун имкон берган. Тўғри, бундан олдинги—60-боб якунида шоир лирик чекиниш қилиб, «ватан» сўзини ишлатган эди:

Навоий, чу ғурбатда сен шод бўл!
Ватан ёди ранжидин озод бўл!

Агар Шарқу Фарб ўлса манзил санга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил санга (788).

Ғурбат — ватандан йироқлик. Бундай пайтда, табиийки, киши ўз юртини қўмсайди, «ватан ёди» билан «ранж» чекади. Лекин шоирнинг лирик қаҳрамони учун Шарқдами, Фарбдами манзил тутганининг унчалар аҳамияти йўқ. Чунки, қайси ерда турганидан қатъи назар, унинг мақсади — коми ҳосил бўлса, бас! Шоир шеърхоннинг тезфаҳм зеҳнини бир зумда ўз маъносидаги «ватан» тушунчасидан ўзга маънодаги «ватан» тушунчасига кўчиради. «Сафар дар ватан»даги «ватан» сўзи эса ана шу кўчма маънода инсоннинг кўнглини ҳам билдиради ва, бу ақида талабига кўра, солиқ тинимсиз кўнгли сари сафарда бўлиши лозим. Бу ғоянинг кенгроқ талқинини кейинги—61- бобда кўрган эдик. Шоир унда «сафар» ё «ватан» сўзларини сира ишлатмай ҳам моҳиятан усталик билан «Сафар дар ватан» ақидасини ўтказди. 62- бобдаги балиқлар ҳақида келган ҳикоят ҳам, 63- бобдаги Искандарнинг Арасту билан савол-жавоби ҳам ана шу ақида шарҳига бағишланган. Сўз узайиб кетмасин учун бу ерда уларга махсус тўхтаб ўтирмаймиз. Фақат шунигина таъкидлаш керакки, балиқлар ҳақидаги ҳикоят сўнгида шоир китобхонга ҳамма ажойиб ўзингда мавжуд, шунинг учун ҳар хил ажойибларнинг кетидан қувиб юрмасдан, охирида пушаймон бўлиб қолмасликни истасанг, ўзингни билиб, йўлга қадам қўй, деб

насиҳат қилади. Йўл эса, биласиз, кўнгилни англаш йўлини билдиради. Кўнгил эса фақат тасаввуф орқалигина англонади.

Навоийнинг «Садди Искандарий»да илгари сурган яна бир муҳим хулосасини шу ерда айтиб ўтиш ўринли кўринади. Буюкликнинг энг олий мақоми — оламга подшоҳ бўлиш. Лекин, ахир, бутун оламга шоҳ бўлиш муайян замонда фақат биргина одамга насиб этиши мумкин, холос. Хўш, нима қилиш керак? Йўқ, ҳар бир киши ҳам бу оламга подшоҳ бўлиши мумкин! Қандай қилиб? Ўз кўнгилни забт этиш орқали! Кўнгилни забт этиш эса олам подшоҳлигидан минг-минг чандон зўр. Сабаби — олам шоҳи фақат еру сувга, жамики элу улусга ҳукмдор. Лекин кўнгил мамлакатини эгаллаган комил инсон эса бутун олам ва Оллоҳ сирларини эгаллаган бўлади.

Чин инсон бўламан деган кишики бор — ўз кўнгли мамлакатини эгаллаш ишқи билан яшаши керак бу ўт-кинчи дунёда!..

Дам — бу дамдур, дам — бу дам

Алишер Навоий «Садди Искандарий»да шунча талқину таҳлил қилса ҳам, «Сафар дар ватан» шиорининг ўзини бевосита тилга олиб ўтишга унчалар шошилмайди. Гарчи дostonнинг айтиб ўтганимиз — кўнгилга шоҳликни жаҳонга шоҳликдан устун қўйишдек бош ғояларидан бирини илгари суришда мазкур нақшбандиёна ақиданинг ўрни беқийёс бўлса-да, шоир уни тилга олишни кейинроққа—69- бобга сари суради. Бу боб ҳам «сайр» ва «сукун» ҳақида. Сарлавҳадаёқ ана шу сўзлар асосида иш қўрилади: «Елдек сайр аро сабуқворлиғ нафийн қилмоқ ва тоғдек сукун аро бовиқорлиқ амрин буюрмоқ ва асҳоб суҳбатинким, бир-бир ишлари борурға шитобдур, ғанимат билмак ва аҳбоб мулоқотинким, ҳар бири бир гавҳари ноёбдурур, муғтанам тутмоқ ва адам ғарибистонидин шаммае ёд этмак ва вужуд сарманзилин хушлуқ била ўткарурни васият қилмоқ» (805).

Бу сарлавҳада фақат «сайр»у «сукун» эмас, нақшбандия тариқатига алоқадор яна бир ақида — «асҳоб суҳбати»ю «аҳбоб мулоқоти» ҳам тилга олиняптики, бу — бобда «Хилват дар анжуман» шарҳи ҳам ваъда қилинаётганидан далолат. Энг муҳим жиҳат эса — «вужуд

сарманзили», яъни бу умрни «хушлуқ била», яъни хушу хурсандчилик билан ўтқаришнинг васият қилинаётгани.

Умрни ғанимат билиб, уни яхши ўтқармоқ ҳақида гап кетар экан, беихтиёр Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» отлич панднома асаридаги:

Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам — бу дамдур, дам — бу дамдур,

деган байти ёдга тушади. «Мозий» — дам — бу дам¹, — ўтмиш, «мустақбал» — истиқбол, яъни келажак. Навоий, ўтмишни ҳам, келажакни ҳам камроқ гапир, демоқчи. Чунки кечмиш — ўтиб бўлган, келажак — ҳали олдинда. Шунинг учун ҳам шоир: «Дам — бу дамдур, дам — бу дамдур, дам — бу дам-» — дея бонг уради. Ҳар бир дамни ғанимат билиб, унинг қадрига етишга чорлайди кишини. Ҳар бир дамнинг қадрига етиш учун эса «Хуш дар дам» бўлиши керак. Демак, «Садди Искандарий»нинг ана шу 69- бобида зимдан нақшбандиянинг бу шиори ҳам шарҳлаб ўтиляпти. Бинобарин, боб бевосита ана ўша «Маҳбуб ул-қулуб» байтидаги ғоянинг кенгроқ талқини билан бошланади:

Чу охир бўлурбиз адам, э рафиқ!
Ғанимат тутоли бу дам, э рафиқ!

Бу бир дамки, хушвақтлиғ берди даст,
Тараб жомидин айлагил ўзни маст.

Чу бу дамни чарх ўтқарур ҳам бу дам,
Дамодам май ичким, эрур дам — бу дам!
(806).

Ана шу мулоҳазалардан кейин шоир секин «Хилват дар анжуман» ва «Сафар дар ватан» талқинига ўтади:

Кўруб умр таърихи мубҳамлиғин,
Ғанимат бил асҳоб ҳамдамлиғин.

Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама.

Сафар меҳнати жовидоний дурур,
Нединким сақардин нишоне дурур.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш жилдлик, 13- жилд, Тошкент, 1966, 84- бет.

Сафарға недур ҳар дам этмак ҳавас,
Санга ул сафарким бор оллингда, бас.

Неча бўлса хайлинг аро кўсу пил,
Чолингуси пил узра кўси раҳил.

Неча сайр ташвишидин қонмоғунг,—
Ки борғунгдур ул навъким, ёнмоғунг (806).

Гап айланиб келиб, умрнинг қисқалигига, ёру биродарлар билан суҳбат қуришнинг ғаниматлигига бориб боғланади. Шундай экан, бир нафас ҳам тарки ватан қилмасдан, мусофирликни ҳавас этмаслик керак. Зеро ҳар дам сафарни ҳавас қилиш яхши эмас. Ахир, киши олдида шундоқ ҳам сафар бор-ку. Аммо бу шундай сафарки, борилади-ю, қайтиб келинмайди.... Рост: инсоннинг ҳар сонияси ўлим сари ташланган қадам. Бу йўл бағоят қаттиқ, дўстлардан айрилиш майи эса жуда-жуда аччиқ:

Эрур бир йўл оллингда беҳад қатиғ,
Майи ҳажри аҳбобнинг бас ачиг (806).

Бу йўлда кишига на ҳамроҳ бўлади-ю, на ҳамдам:

Не ҳамроҳ ул йўлда, не ҳамдаме,
Эрур, Оллаҳ-Оллаҳ, ажаб оламе (806).

Бу шундай йўлки, унга қадам қўйган кишининг биринчи одимиеқ — йўқлик сари ташланган бўлади. Шу сайрнинг охиридан ҳам дарак йўқ, унда на мақсуд — пайдо-ю, на мақсад — намоён. Ўзи-ку олдида шунча ранжу азоб бор бўлса, яна нима қилади киши ўзини ортиқча азобга қўйиб, сафарни орзу қилиб? Шоир ёзади:

Ки ҳар киши ул йўлга қўйди қадам,
Бурунғи қадамдур саводи адам.

Не ул сайр поёнига ҳад паидид,
Не мақсуд пайдо, не мақсад паидид.

Эрур онча ранжу суубат анга,—
Ки ўлмак эмастур уқубат анга.

Эрур бежиҳат кимки шарҳин қилур,—
Ки ҳар кимки айлар тааммул, билур.

Қиши билса оллида бу навъ йўл,
Сафарни не янглиғ ҳавас қилғай ул (806).

Шоир умрнинг оқар сувдек ўтиб бораверишидан келиб чиқиб, сафар деганда бу ерда кишининг ўлимини тезлаштирадиган феълу атворимизни, хатти-ҳаракатларимизни кўзда тутяпти. Умрнинг ўлим сари ўз-ўзидан сафар қилиб бораётганини айтганда эса шоир жуда-жуда ҳақ. Онамиз — Хадичахон Ҳотам қизидан кўп эшитганимиз мана бу сўзларда, билмадим, қай бир донишманд қайд этиб кетганидек:

Келдилар, кетдилар,
Биз ҳам йўлдамиз...

Шунинг учун Навоий китобхонга мурожаат қилароқ, уни босиқликка, бир дам тўхтаб, мундоқ ўйлаб кўришга ундайди, чунки борса келмас йўлга, қачон бўлса ҳам, азм айлаш мумкин:

Нечаким таваққуфни жазм айлагунг,
Қачон бўлса бу йўлга азм айлагунг.

Чу охир борурсен, шитобинг недур?!
Борурдин бурун изтиробинг недур?!

Тараддудни тарк айлаб, ором тут,
Тузуб базм аҳбоб ила жом тут (806).

Чунки, ахир, бу дунё жуда-жуда ўткинчи ва тезрафтор. Ана-мана дегунча оламдан ўтамиз-кетамиз. Ҳаммамиз бир-биримизга меҳмонмиз бу оламда. Шунинг учун яшаб турганимиз замон — ғанимат. Уни хушу хурсандлик билан ўтказиш керак:

Йўқ улким, бориб сен, қоларлар бу хайл,—
Ки бордур бориға борур сори майл.

Эрурлар ғанимат бори бу замон,—
Ки бир-бирга сиз борчангиз меҳмон.

Бўлунг майға гулрез ўлуб субҳхез,—
Ки бир-бир учун бўлғунгиз ашкрез.

Тараб бирла жоми шабона ичинг,
Тўла тутсалар, бебаҳона ичинг.

Олинг айшдин умрнинг комини,
Тутунг хуш йигитликнинг айёмини.

Ичиб базм аро, жоми дилкаш тутунг,
Неким келса ўзни даме х(в) аш тутунг (806).

Шоир фикрларини шу тариқа кучайтириб борар экан,
бу дунёнинг ғам ейишга ҳам арзимас бир бевафою бе-
баҳо нарса эканини ҳам уқтиради:

Агар ғам етиб, кимса топса алам,
Қилур бир ғамин куч била икки ғам.

Муни англаким, ошқору ниҳон,
Киро айламас ғам емакка жаҳон.

Чу бир лаҳза давронға йўқ эътимод,
Бадан қайдида жонға йўқ эътимод.

Нечук одам бежиҳат ғам егай,
Ва гар бўлса юз минг жиҳат ғам егай (806).

Шу ерга келиб Навоий худди «Маҳбуб ул-қулуб»да-
ги байтда айтгани фикрни илгари суради. Утмишу ке-
лажакдан гапирма, нақди — шу иккаласи ўртасидаги
ҳозирги дамнинг, дейди:

Бурунги куну тонгладин урма дам,—
Ки ул бир адамдур, бу доғи адам.

Эрурбиз бу кун ҳарне нобуду буд,—
Ки икки адам ичра тутмиш вужуд.

Даме нақд агарчи бу маъдум эмас,
Вале етмак оқшомға маълум эмас (806—807).

Муаллифнинг гўё ўз кўнглигадек айтгани — насиҳа-
ти бағоят батаъсир:

Алам ичра дам урмағил, э кўнгул!
Не ғам етса, қайғурмағил, э кўнгул! (807).

Шоир ватан масаласига сафар баҳона яна қайтади:

Ватандин чу охирдур оворалиқ,
Недур они истаб ситамгоралиқ.

Будур чарх ишиким, шитоб айлагай,
Не обод кўрса, хароб айлагай.

Чу ул бузғуси қилмағил изтироб,—
Ки андин бурун айлагайсен хароб (807).

Чарх-ку ўзи тезрафтор, яна шитоб қилиш шартми?
Барибир, чарх ҳамма обод нарсаларни ҳам вайрон қила-
ди. Шунинг учун ҳам чекиб, сафар истаб, ундан олдин-
роқ ободни вайрон қилишга, яъни ўзингни билиб туриб
азобларга қўйишга, умрни камайтиришга не ҳожат?!
Лекин жуда сафарни истасанг, ватан ичра сафар ва ан-
жуман ичра хилват қил, марҳамат:

Вагар сайрға асру роғиб эсанг,
Сафар нафъу зарриға толиб эсанг,
Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилват-у, анжуман ичра бўл (807).

Сафар иккинчи бир дўзахдек гап, Ватанга муҳаббат
эса иймон нишонаси ҳисобланади:

Сафар азми дўзахқа соний дурур,
Ватан ҳубби иймон нишони дурур (807).

«Сафар дар ватан»нинг кўнғил билан сайр этиш
эканини айтдик. Шундан келиб чиқиб, баъзилар уни
иймон билан сафар қилиш, деб ҳам баҳолайдилар. На-
воий ҳам аста-секин гапни иймон сари бураётганини
сезган бўлишингиз керак. Бора-бора сафар ва иймон
масаласи бир-бирига чамбарчас боғлаб юборилади:

Кишигаким иймон эрур сарнавишт,
Неча журми бор кўргусидур биҳишт.

Бориб журмсиз кирма дўзах аро,
Ўзунгга кетурма узун можаро.

Чу зотингда иймондин ўлди нишон,
Гулистони жаннатда бул гулфишон.

Эрур равзайи хулд чун масканинг,
Нега бўлди дўзахқа бормоқ фанинг?! (807)

Боб охирлай боргани сари шоирнинг нақшбандия

шиорларини ҳаётпарастлик йўлида шарҳлаши кучайиб, масала Искандарга келиб тақалади ҳам:

Жаҳон мулкин этсанг сафар хушку тар,
Скандардек олсанг юруб баҳру бар,

Қўюб борин охир чу кетгунгдурур,
Дегинким, олиб они неткунгдурур? (807).

Достон ниҳояси сари яқинлашяпти. Искандар ўлимига ҳам оз қолган. Шоир китобхонни олдиндан инсоннинг ўлиmidан кейин бу дунёдан ҳеч вақо орқалаб кетолмаслиги, шунинг учун тириклик даврини ғанимат билиш лозимлиги каби хулосаларга тайёрлаб боряпти. Искандар вафотидан кейин эса, жаҳонгир васиятига кўра, унинг қўлини тобутдан чиқариб қўйганликлари тасвири келадик, бунинг таҳлилини кейинги бобга қолдирамиз.

Шунинг учун, дейди шоир, йўл юришни тарк этиб, фароғатни ўйлаш, тоғ каби сокин бўлиб, бу вайрона дунёда тўрт-беш кун фароғат билан яшаш керак:

Ҳамул хушки, тарки азимат тутуб,
Фароғат мақомин ғанимат тутуб,

Этакка аёғ чексанг андоққи тоғ,
Неча кун бу вайронда қилсанг фароғ (807).

«Садди Искандарий»нинг 74- боби Искандарнинг етти денгизу ўн икки минг қуруқлик — Жазоирни забт этиб, муҳит, яъни океан маркази сари кема сурганию муҳит ўртасига етганда шишадан идиш ясаб, унинг ичида сув ости саёҳатига тушгани ҳақида¹. Шунда ҳам шоир «сафар» билан «ватан»ни имкон қадар ёнма-ён қўллаш-ни эсдан чиқармайди:

Гумон эттиларким, туганди сафар,
Ватан бўлғусидур аларға мафар (807).

Бу — Искандар билан бирга юрган улуснинг қўнглидан ўтган фикр ифодаси. Бу одамлар сафар тугаб, Ватанларига қайтишни орзулайдилар.

¹ Навоийнинг сув ости кемаси ҳақидаги XV асрдаги бу хаёлий орзуси XX асрда амалга ошганини ҳам эслатиб ўтайлик.

Хуллас, дostonнинг бу —74- бобида бошдан охир сайр ҳақида гап боради. Искандарнинг муҳитнинг қоқ марказига етганидан кейинги ҳаёти ҳақида Навоий бир неча ривоят борлигини айтиб, уларни бир-бир санайди. Улар ичида бир талқин кўнглига ёққанини ҳам эслатиб, баён-да давом этади:

Яна бир ривоят доғи бордур,—
Ки ровийлар оллида мухтордур.

Манга доғи ул келди чун дилпазир,
Қачон бўлғай они демакдин гузир?

Будур улки, таърихлар ноқили,
Ҳам они наби дебдурур, ҳам вали.

Хабар бу сифатдурким, ул комжўй,
Чу бўлди муҳит ичра оромжўй.

Риёзат бaсе чекмиш эрди тани,
Толиб тасфия хотири равшани.

Бўлуб сайр итмоми топқач мақом,
Иши ҳам сулук ичра бўлди тамом.

Валоят мақомида топти ўзин,
Нубувват чароғи ёрутти кўзин.

Кўзи бўлғач ул шуъладин нурлуқ,
Су(в) аҳлиға рафъ ўлди мастурлуқ.

Қаён боқти, кўрди неким бор эди,
Анга борча махфий падидор эди.

Суву су(в) дағин уйла кўрди аён,—
Ки кўргай киши баркайи моҳиён.

Қуруғлуқта ҳар жонварким бўлур,
Башар жинсидин ҳар суварким бўлур,

Кўрунди анга борчаси су(в) аро,
Нечукким булар акси кўзгу аро (823).

Шу мулоҳазалардан ҳам билиниб турибдики, шоир Искандар тимсолини бир солиқ рамзи янглиғ тасвир-ляяпти. Искандарнинг ўша муҳит марказига етиб, шиша ичида сув остига сайрини комилликка етганлик тимсо-

ли сифатида қаламга оляпти. Демак, Искандарнинг бу сайри тугаши билан унинг кўнгли ҳам камолот касб этиб, сулук охирига етди. Искандар ўзини валилик — Оллоҳга яқинлик даражасида кўрди. Унинг кўзини набилик, яъни пайғамбарлик чироғи ёритди. У энди қаёққа боқса, у ёқда бор ниманки бўлса — кўрди, унга махфий бўлиб кўзга ташланган нарсаларнинг ҳам энди сирини ошкор бўлди. Муҳит тубида у сувдаги нарсаларни ҳам, қуруқликдаги нарсаларни ҳам, демак, бутун оламни кўрди. Буни у худди ойинадаги каби томоша қилар эди. Демак, Искандарнинг кўнгли энди кўзгу каби оламни, яъники Оллоҳни ҳам акс эттира бошлади. Соликнинг олий мақсади шу! «Лисон ут-тайр» достонидаги қушларнинг Симурғни топганлари, яъни қаён боқсалар, ўзларини кўрганлари, аниқроғи, «си» (ўттиз) ва «мурғ» (қуш) бўлганлари билан бу воқеа тасаввуфий адабиётда талқин этиладиган бир даражадаги комилликка етишни билдиради. Навоий Искандарнинг ана шу ҳолатга етишигача бўлган тарихини битишда, кўриб ўтилганидек, нақшбандия тариқатининг машҳур шиорлари, айниқса, «Сафар дар ватан»ни теран ва ҳар тарафлама таҳлил қила борди. Бу шиорлар шоирга ҳар турли мулоҳазалар юритиб, ранг-баранг бадий-фалсафий хулосалар чиқариш имконини берган.

Ушбу бобимиз бошида «Сафар дар ватан»нинг бир неча маъноси ҳақида қисқа-қисқа мулоҳаза юритган эдик. Навоий ҳам асарларида нақшбандиянинг бу ва бошқа қоидаларини ана шундай кенгроқ маънолар майдонига олиб чиқиб шарҳлайди. Шиорлардаги ифодалар — бошдан охир рамз. Аммо бу рамзлар тасаввуфда муайян истилоҳий маъноларга эга. Айни шиорлар бадий адабиётга кўчганда бу ифодаларнинг рамзийлик даражаси кутилмаган миқёсларда кучайиб кетади. Рамзий истилоҳлар бадий тимсолларга айланади. Бадий тимсол эса — рамзий истилоҳдан неча бора кенг тушунча. Айрим олимларимиз: «Навоий ижоди тасаввуф таълимотидан кўра кенгроқ қамроқга эга»,—деганда, эҳтимол, шуни назарда тутадилар. Аммо бу, таҳлиллардан ҳам кўриниб турганидек, Навоийнинг тасаввуф адабиёти йирик вакили эканлигини инкор этмайди. Шуни ҳам унутмайликки, суфиёна адабиётнинг ўзи ҳам алоҳида ва махсус таснифотга муҳтож. Бадий асарларнинг, шоир-

лар ижодининг тасаввуфийлик даражаси ҳар бир асар ё ҳар бир шоирда ҳар хил. Жумладан, Алишер Навоийнинг ижоди ҳам тасаввуфий адабиётнинг қандай синфига — турига мансуб? Ёки шоирнинг муайян асарларида—достонларида, ғазалларида, қитъаларида, рубоийларида ва ҳоказо жанрларга тегишли манзумаларида суфиёна ғоялар қай даражада илгари сурилган? Худди ана шу тасаввуфга муносабати жиҳатидан Навоий асарлари қандай ўзаро ўхшашлигу қанақа муайян фарқларга эга?

Бу саволлар илмнинг аниқ ва асосли жавобларини кутиб ётибди...

Абдураҳмон Жомийдек улуғ аллома нақшбандиянинг биргина «Ҳуш дар дам» шиори шарҳига бир махсус рисола бағишлаганини¹ эсласак, ҳали илмда бу ақидалар ҳақида талай китоблар битилиши аниқлиги аёнлашади.

ҚУЛ ВА КҮНГИЛ

Шоҳу гадо — баробар

Алишер Навоий «Хамса»сининг биринчи достони— «Ҳайрат ул-аброр»нинг 21- боби махсус Баҳоуддин Нақшбанд ҳақларида. Боб бошидаги жамъи ўттиз мисраъда нақд ўттиз бир марта «нақш» сўзи турли шаклларда ишлатилади:

Хожаки, **наққоши** сипеҳри баланд,
Бўлғали ҳар сафҳасиға **нақшбанд**—

Айлади авроқ **мунаққаш** баса,
Нақш рақам айлади дилкаш баса.

Лек анинг **нақши** киби дилнавоз,
Чекмади то хомасидур **нақш** соз.

Собит анинг кўнгли аро **нақши** жуд,
Маҳв ўлуб ул сафҳада **нақши** вужуд.

¹ Абдураҳмон Жомийнинг «Рисола дар маънии «Ҳуш дар дам» деган асари қўлёзмаси УРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 3844 рақами билан сақланади.

Нақшиға тенг тутмай ўзин **нақши** Чин,
Олам ўлуб илгида **нақши** нигин.

Буйла нигин **нақшига** фармонбарн,
Мунча ажаб **нақш** ила деву пари.

Саъй ила бу гунбади бисёр **нақш**.
Ҳар нечаким айлабон изҳор **нақш**.

Нақшининг оллида намудор уза,
Нақш бўлуб сафҳайи девор уза.

Мунча ажаб **нақш** била аржманд,
Кимса эмас ғайри шаҳи **нақшбанд**.

Жонға чекиб ранжу ано **нақшини**,
Сизмоқ учун анда фано **нақшини**.

Жони чу ул **нақш** макони бўлуб,
Нақшдин ўзга бори фоний бўлуб.

Турфа буким **нақшга** кўз солмайин,
Жонида жуз **нақши** бақо қолмайин.

Кўнгли чекиб маскан аро **нақши** сайр,
Сайрда йўқ кўнгли аро **нақши** ғайр.

Сайр анга бу тоқи **мунаққаш** уза,
Нақши кафи лавҳайи заркаш уза.

Чун изининг **нақшиға** суртуб жабин,
Равшан этиб кўз фалаки **нақшбин**¹.

Бу парчада «нақш» билан боғлиқ бўлмаган сўзсиз бирон мисра йўқ. Бу сўз сатрларда ниҳоятда хилма-хил маъноларни ташиб келган. Уларнинг кўпчилигига Навоий шоирона суҳандонлик билан бир йўла бир неча маъно юклайди. Шундан ҳам билса бўладики, Баҳоуддиннинг лақаблари бевосита у кишининг кимхобга нақш солиш касбларидан олинган бўлса ҳам, ҳар хил фалсафий-тасаввуфий маъноларда шарҳлаш учун имкон беради. Аммо ҳозир гап бу ҳақда эмас. Энг муҳими, ана шу бобда Навоий нақшбандияга, шунингдек, Баҳоуддин

¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 49-бет. Боб давомида шу нашрдан олинган парчаларнинг саҳифаси қавсда кўрсатиб борилди.

Нақшбанднинг табиатларига хос асосий-асосий жиҳатларни кўрсатиб ўтади.

Нақшбандия гарчи ўз ғояларини ёя бошлаган ҳудудлар аҳолиси ижтимоий хусусиятларидан келиб чиқиб иш кўрган бўлса ҳам, моҳиятан аҳоли ижтимоий қатламларинро табақа ажратмаган бир тариқат эди. Бошқача айтганда, нақшбандия учун ҳамма тенг — шоҳу гадо баробар эди. Бу сулук вакиллари кишиларни синфий жиҳатдан табақаламас эди. Ахир, дунёга келаётганда ҳамма теппа-тенг туғилади, вафотидан кейин ҳам ҳамма теппа-тенг бўлади-қолади. Шундай экан, нега энди кишилиқ жамиятида одамлар табақаларга ажратилиши керак!

...Шоҳу гадо! Бу — Шарқ мумтоз адабиётининг ўзак мавзуларидан. «Ҳайрат ул-аброр»даёқ Баҳоуддин Нақшбанд мадҳида кўтаргани бу масалага Навоий «Хамса» давомида кўп қайтади. «Садди Искандарий» дostonига келиб эса бу асарнинг энг асосий нуқталаридан бирига айланади.

Искандар Мағриб заминни босиб олгач, бу мамлакатга бир одил шоҳ танламоқчи бўлади. Одамлар шоҳликка бир лойиқ одам борлигини, лекин у тождан бош қочириб, қабрларда ётиб юрганини, кишиларнинг бу дунёдан кўнгилларини совутиб, уларни фано йўлига тарғиб қилиш билан машғуллигини айтадилар. Искандарнинг буйруғи билан уни жаҳонгирнинг олдига келтирадилар. Яланг бошу яланг оёқ бу дарвешнинг икки қўлида икки суяк бор эди. Шоҳ бунинг сабабини сўрайдди. Дарвеш жавоб беради:

Деди: «Гўрлардин қилурда гузар,
Неча бу сўнгакларга солдим назар.

Замиримға лекин ниҳон қолди бу,—
Ки шаҳнинг — қаюдур, гадонинг — қаю?

Чу ўлганда бирдур бу икки матоъ,
Тирикликда невчун қилурлар низоъ?» (657).

Искандар бу дарвешнинг донолигига таҳсин ўқиб, унга Мағриб заминнинг подшолигини топширади. Аммо дарвеш уни рад этади, фақирликни шоҳликдан устун кўришини айтади. Шунда Искандар унга: «Сенинг ҳим-

матинг менинг шоҳлигимдан баланд экан!»— дейди.
Шунда шоир хулоса ясайди:

Гадойики бўлғай бийик ҳиммати,
Анга паст эрур шоҳлиғ рифъати.

Чу ҳимматбаланд ўлди эрса фақир,
Кўзига эрур аср шоҳи ҳақир (658).

Ҳа, ҳиммати баланд фақирнинг кўзига аср шоҳининг мартабаси паст кўриниши табиий.

Бу ажиб фалсафани Баҳоуддин Нақшбандчалик теган англаганлар кўп ўтган эмас бу дунёдан...

Бўм-бўш қўл

Болалигимизда бобомиз билан Бухоронинг кўп авлиёларига зиёратга борганимиздан қолган хотиралар, сўз билан ифодалашнинг иложи йўқ бир сеҳрли, руҳий, илоҳий, андак англаб бўлмас бир қўрқув аралаш ва моҳиятига етолмаганимиз сирлар ичра туғилган қандайдир бир мавҳумотлари билан бот-бот ёдга тушади...

Ҳар гал бирор қабристонга қадам қўйилди дегунча ўша мурғак кўнгилга муҳрланган кайфият, ҳолат, сезим ва кишида йиғи олди бир лаҳза устивор келадиган ғалати бир руҳоният қайта жонланади. Билмадим, бошқа ерлардаги авлиёлар қабри узра тикланган туғларда борми-йўқми, лекин болалик зиёратларидан дилда қаттиқ нақшланиб қолгани — туғ тепасидаги сизга кафтини очиб турган ёлғизгина бир қўл!..

Агар Бухоро тарафларга йўлингиз тушган бўлса, Вобкентдан ўтгандан кейин ва шаҳри шарифга етмасдан ўнг қўлда — шундоққина йўл ёқасидаги мазорда ҳам шундай туғ узра йиллар офтоби мурғайтириб ташлаган қорамтир туғ узра оп-очиқ қўлга дуч келгансиз. Бухоро музофотида бундай мазорлар жуда кўп. Бу мазорлардаги ёғоч туғлар узра қўллардан баъзилари яси — темирдан ясалган, айримлари эса худди ҳайкалдек — табиий, баайни одам кафтининг ўзи...

Болалигимизда бизга мазористонни қўл билан кўрсатиш мумкин эмас, деб ўргатишган эди учунми, зиёратлар маҳали ўқилган тиловатлар сеҳрига тушибми, ишқилиб, бобомдан нима учун авлиёлар қабри устида

ростланган туғ узра очиқ турган кўл ясаб қўйилганининг сабабини сўрай олмаганмиз.

Худди шундай кафтини очиб турган ёлғиз кўлни кейинчалик — талабалик кезлари ҳазрати Алишер Навоий тасвирларида кўрдим.

Бешинчи курсда ўқирдик. Домламиз — Ғайбуллоҳ Саломов бизга таржима назарияси ва амалиётдан маҳсус таҳсилда ярим ўқув йили мобайнида фақат Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ини Абдуқодир Ҳайитметов амалга оширган насрий баёни ҳамда Владимир Державин қаламига мансуб русча таржимасига қиёслаш йўли билан дарс ўтдилар.

Ҳаммамиз дарсга биттадан «Навоий асарлари луғати»ни олиб борамиз. Сатрма-сатр қиёс кетади. Алишер Навоий, Абдуқодир Ҳайитметов, Владимир Державин қаламларидан чиққан ифодаю жумлалар маъноларини устозу шогирдлар биргалашиб таҳлил этамиз. Шунда Ғайбуллоҳ Саломов домланинг Навоий ҳазрат қалбларининг қўри янглиғ қоғозга тушган ёниқ сўзлар жилоларию жилваларидан чинакамига маст бўлганларини кўп кўрганмиз.

Устоздаги бу ғаройиб кайфият шогирдларга ҳам юқар эди...

Ана шундай сўз танингизда руҳониятни устивор қилган лаҳзаларда «Ҳайрат ул-аброр»нинг 49- бобидаги жаҳоннинг етти иқлимини босиб олган кимсан — Искандари Зулқарнайннинг ўлими олди айтган мана бу васияти кишига қанчалар фавқулодда таъсир қилишини ҳис этиш қийин эмас:

Чун, ки Скандар шаҳи иқлимгир,
Бўлди жаҳон мулкида соҳибсарир,

Қолмади бир ерки — юруб олмади,
Ерки юруб олмади — бир қолмади.

...Қуллуғини шаҳлар этиб ихтиёр,
Қуллуғи шаҳларға бўлуб ифтихор.

...Ҳам ети кўк ҳукми муяссар анга,
Ҳам ети иқлим мусаххар анга.

...Борчаси қолиб бу яшил боғ аро,
Озим ўлуб ул қаро туфроғ аро.

Уртади чун буйла заволи ичин,
Бу сўз ила айлади холи ичин,—

Ким: «Бу нафаским, борадурмен залил,
Навбати шоҳий манга кўси раҳил.

Қайсиғаким, шарти ҳамият дурур,
Мендин анга ушбу васият дурур,—

Ким: «Манга чун тойири бўстони қудс,
Қилса ҳаво ёд этиб айвони қудс,

Оҳ ила оламни қаро айлабон,
Хобғаҳим наъш аро айлабон,

Қабрға чун бошлағунгиздур йўлум,
Наъш ёнидин чиқаринг бир қўлум,

То кишиким қилса назар ул сори,
Ибрат ила боққай ўшул қўл сори,

Билгай аниким ети кишвар шаҳи,
Етти фалак мушкилининг оғаҳи,

Жисмида жон йўқ бу макондин борур,
Холи илик бирла жаҳондин борур.

Қимки жаҳон мулки ҳавасдур анга,
Ушбу илик тажриба басдур анга» (110).

Қаранг-а, тириклигида Искандарга қуллуқ қилиш, ҳатто, шоҳу шаҳаншоҳлар учун ҳам зўр ифтихор эди! Лекин шундай куч-қудрат ҳам бу дунёда омонат-ку. Ахир, Искандар еру кўкка эгалик қилиб, шунча молу мулк йиққани билан нариги дунёга равона бўлиш навбати етганда нима олиб кета олади, дейсиз?! Шунинг билан шоҳи жаҳон ўлганимда бир қўлимни тобутдан чиқариб қўйинглар, токи қабрға элтаётганда одамлар кўрсинки, етти кишвар шаҳаншоҳи ҳам бу дунёдан бўмбўш қўл билан кетаётибди, менинг тажрибам жаҳон мамлакатларига эгалик қилишга ёки умуман бу дунёга ўчлик туйғусига мубтало кимсаларга намуна бўлсин, дея васият қилади.

Навоийда бир фикр турли асарларида такрор келадиган ҳам. Хусусан, махсус Искандар ҳақида дoston ёзишни мўлжаллаган шоир нега бу жаҳонгирнинг ўли-

ми олди васиятини «Хамса»нинг биринчи достони «Ҳайрат ул-аброр»даёқ қаламга олди? «Ҳайрат ул-аброр» билан «Садди Искандарий» ғоялари аро вобасталик нималарда кўринади? Ахир, Навоий «Хамса»ни шунчаки беш достоннинг йиғиндиси қилиб яратмагандир? «Ҳайрат ул-аброр»нинг «Хамса»да тутган дастурий мавқеъидан келиб чиқмадими экан Искандарнинг ўлимини «Хамса»нинг илк достонидаёқ эслатиб ўтиш?

Ҳар ҳолда, бу масалалар келгусида янги-янги тадқиқотларнинг мавзуи бўлади.

Ҳа, айтмоқчи, «Садди Искандарий»нинг ўзида ҳам Искандар васиятига дуч келамиз. Жаҳонгир ўлими олдида аввал онасига васиятнома ёздиради. Чунки «бадан ичра жон жавҳарини солғувчи» Тангрининг «берганин олиш» пайти келган эди. Биз учун ҳозир муҳими — ана шу васиятномада ҳам қўл тимсоли бор. Бари ўйлаганларим — хом экан,— дейди Искандар.— Ахир, Онажоним, сенинг олдинда ўғиллик қилиб, қуллуғингда бўлсам, бўлмасми эди? Ахир, шундай фарзандлик хизматини шоҳлик деб билсам, бўлмасми эди? Лекин, афсус, менга ўлим соати етди. Сен энди кўнглингни менадан узиб, Тангрига уни боғла. Мотамимга чидай олмай, юзларингни тимдалама! Сенга тўзим берсин! Агар сабру тоқат қилолмасанг, бир маслаҳатим бор: бутун мамлакат халқини йиғиб, олдига дастурхон ёз, ош торт. Ҳаммага ош қўйиб бўлинганидан кейин жарчи шундай десин:

Дегилким, муноде ул элга десун,—

Ки: «Ул кимса бу ошлардин есун,—

Ки бу кўҳна дайри куҳан тоқ аро,

Анга бўлмағай кимса туфроқ аро» (829).

Демак, жарчи: «Кимнингки бирор кишиси туфроқда ётмаган, яъни ўлмаган бўлса, ошлардан есин!» — деб эълон қилсин. Кўргил, қани,— дейди Искандар онасига васиятномасида,— бирор киши ошу нонингга қўл чўзадими? Ахир, бу дунёда кишиси ўлмаган ким бор:

Назар қил, бу сўзни дегач хонинга,—

Ки кимса сунарму илик нонинга?

Узотса биров ул емакларга қўл,
Менинг сўгума сен ҳам озурда бўл.

Ва гар кимса қўл сунмаса ҳар тараф,
Емак шуғлини қилсалар бартараф.

Бу маълум ўлурким, йўқ эрмиш бирав,—
Ки туфроқ аро йўқ кишиси гарав.

Билингачки, бу навъ эмиш рўзгор,
Ул ишдин ўзунгга бўл омузгор.

Ғамимда алам ҳузнидин фард бўл,
Бори олам аҳлиға ҳамдард бўл.

Неча сарвару бахти фархундасен,
Алар бандадур, сен дағи бандасен.

Керак бандаға иш сарафгандалик,
Не Ҳақдин келур айламак бандалик.

Неким Ҳақ ризоси ризоманд бўл.
Қазо ҳар неким қилса, хурсанд бўл.

Мен ар яхши эрдим ва гар худ ямон,
Хиром айладим умр бермай амон.

Қўлумда агар нақд мақсуд эмас,
Пушаймонлиғимдин вале суд эмас...» (829).

Шундан кейин Искандар мулозимларига мана бундай васият қилади:

«...Манга наъш ичинда мақом айлангиз,
Демай кеча-кундуз хиром айлангиз.

Қилинг нақл жаҳду жид айлаб бори,
Скандари Искандария сори.

Тирикликда ул ер эди маъманим,
Ўлум вақти ҳам айлангиз мадфаним.

Вале қилсангиз наъш аро устивор,
Ҳамул лаҳза зинҳору юз зинҳор —

Чиқоринг бир илгимни тобутдин,
Ҳамул навъким, ришта ёқутдин,—

Ки эл солиб ул сори ҳайрат кўзи,
Не ҳайрат кўзи, балки ибрат кўзи:

«Бу панжаки бармоғлари четки саф,
Жаҳонни жаҳон аҳлидин урди каф.

Кафи ичра олди жаҳон кишварин,
Бару баҳрнинг лаъл ила гавҳарин.

Чу урди ажал илги табли раҳил,
Бақо бўйнига солди ҳабли раҳил.

Жаҳондин шал илги мисоли борур,
Нечукким чинор — илги холи борур.

Ангаким мададгор бўлғай билик,
Жаҳон шуғлидин бори чеккай илик»

(829—830).

Илик, панжа, қўл... Бутун ер юзини эгаллаган шоҳ қўли ҳам ўлганидан кейин шол бўлгандек ва ёхуд бамисли ҳеч қачон ҳосил тугмайдиган чинор дарахтининг бўм-бўш қўли — шохи янглиғ бўлади-қолади.

Навийнинг ёзишича, шу васиятларидан кейин Искандар жон таслим этади. Мулозимлари уни худди шоҳ айтганидек тобутдан бир қўлни чиқариб қўйган ҳолда мазористонга олиб борадилар...

Тахт ва тобут

Бундан ўн беш йилча муқаддам «Ҳайрат ул-аброр» даги Искандар васиятининг мағзи — тобутдан қўлни чиқариб қўйиш айтилган байтнинг русча таржималардаги ифодаси ҳақида мақола ёзишга тўғри келган эди¹. Унда қўлни тобут ёнидан чиқариб қўйиш М. Тарловский таржимасида «тобут тахтасидан тешик очтириб, бир қўлни чиқариб қўйиш» тарзида ўгирилгани, яъни Навоий тасавуридаги ўзбекона тобут европача яшик-тобут тарзида тасаввур қилингани қораланган эди. Чунки аслан македониялик, хитойлик, арабистонлик, арманиялик бўладими, барибир, Навоий ўз қаҳрамонла-

¹ Қаранг: Олимов С. «Шарқу Ғарб бўлди манзил...» — «Шарқ юлдузи», 1981 йил, 2-сон, 205—208-бетлар.

рини, шартли равишда, ўзбекдай, яъни мусулмон турк тарзида тасвирлайди. В. Державин таржимасида эса, ҳатто, Искандар қўлини қабрдан (?) чиқариб қўйишдек ўта ғайритабиий бир васият қилгандек бўлиб қолган. Энди бир хаёлга келтириб кўринг — осмонга узатилган қўл тупроқдан чиқиб турибди! Бу ҳеч бир мантиққа тўғри келмайди. Таржимонлар, кўриниб турганидек, Навоий жасаднинг тобутда кафанга ўралган бўлишини ҳисобга олиб ёзганини билишмаган.

Осмонга тик қадалган кафти очиқ қўлни кейинчалик — Аброр Ҳидоятлов театрида Шухрат Ризаевнинг «Искандар» драмаси намойишида кўрдим. Искандар ролини ўйнаган Элёр Носиров нақ бир неча дақиқа давомида чап ёнига ётганча ўнг қўлини тикка тутиб туради. Шу билан Искандардек жаҳонгирнинг ҳам бу дунёдан қўли очиқ кетаётгани намойиш этилади. Аввал спектакл мухаррижи (режиссёри) Баҳодир Йўлдошев «Садди Искандарий» достонини В. Державиннинг русча таржимасидан ўқибди-да, деб ўйлайсиз. Кейин, театрда шартлилиқ кучли-ку, ахир, деган фикрга келасиз. Шунинг учун мухарриж, балки, тобутга солинганда жаҳонгир қўлини очиқ қолдириб кўтариб ўтиш томошабинга бунчалар таъсир қилмайди, деб ўйлагандир. Эҳтимол, Баҳодир Йўлдошев Искандар қўлини тобутда очиқ кўрсатиш кўп ташвишга сабаб бўлади, деб ҳам ҳисоблагандир.

Энг асосийси, драматик асарнинг саҳнага қўйилиши — ажиб ва мураккаб бир ижодий жараён. Лекин бунда асл манба, барибир, матннинг ўзи. Муваффақият асар матнининг мухаррижга қанчалар таъсир қилганига кўп боғлиқ. Чунки ҳар қандай асарнинг саҳнавий талқини учун матн имкон беради. Ҳар қандай талқин эса муайян аниқ-таниқ йўллар орқали амалга ошади. Ана шу йўлларнинг энг мосини топа олиш-олмасликни мухаррижнинг истеъдодию маҳорати ҳал этади.

Баҳодир Йўлдошевни баъзилар асар моҳиятига кўп ўзгартириш киритиб ташлайдиган, талқинни тамоман ўз маромига солиб юборадиган «тўқимачи» (импровизатор) мухарриж сифатида билдилар. Кимларгадир унинг бу йўли унчалар ёқмаслиги ҳам мумкин. Аммо ҳозир гап бу соҳиби истеъдод ижодкорнинг қандай қилиб асардан асар яратиши ҳақида. Аниқроғи, унинг Шухрат Ри-

заев «Садди Искандарий» ва «Хамса»нинг бошқа достонларига таянган ҳолда ёзгани «Искандар» драмасини саҳнага қўйганда Баҳодир Йўлдошев яратган бир ажиб бадий топилдиқ хусусида.

Саҳнада қарий томошанинг охирларигача тахт сифатида хизмат қилиб турган баланд суянчиқли курси Искандар ўлиmidан кейин кўз ўнгимизда аста-секин орқага томон қулай бошлайди. Саҳна қоронғилаша боргани учун бу юқоридан боғланган ингичка иплар ёрдамида амалга оширилаётгани томошабинга мутлақо сезилмайди ҳам. Тахт суянчиғи ерга бориб қадалганда шу пайтгача шунчаки бир безак янглиғ турган ёғочлар оёқларга айланади. Не кўз билан кўрайликки, саҳнада тахт эмас, тап-тайёр тобут турибди!

Бу — ўзбек саҳначилиғи тарихида мухаррижона ноёб бир топилма тарзида қоладиган чинакамига зўр ихтиро.

Фикрда бундай кашф режасининг туғилиши учун биргина «Искандар» драмаси матнининг ўзи билангина чекланиб қўя қолиш камлик қилар эди. Сезилиб турибдики, Баҳодир Йўлдошев Навоийнинг ўзини ҳам синчиклаб ўқиган. Тахтнинг тобутга айланиши ғоясини ҳам улуғ шоирнинг асари берган. Чунки «Садди Искандарий»нинг ўзида тахтни тобутга қиёслаш бор. Навоий буларнинг иккаласи ҳам тахтадан ясалишидан зап фойдаланади: бири тахт, иккинчиси — тахта. «Тахта»ни энди мурдани ювадиган мослама деб тушунасизми, тобут дебми — ихтиёрингиз. Униси ҳам, буниси ҳам — мурда учун хизмат қилади. Бухоро тарафларда: «Ҳе, илоҳим, тахтага тахт бўл!» — деган қарғиш учрайди. Бу: «Ул!» — деган оддий маънони кучайтириб, бадий қилиб айтиш. Таъсирчанликни ошириш учун баъзилар, ҳатто: «Ҳе, тахтачага тахтгина бўл, илоҳим!» — деб ҳам айтади.

«Садди Искандарий»нинг «Файлақуснинг дори бақога кетгани ва Искандарнинг мулки фоний тахтин мақом этгани» ҳақидаги 15- бобида шундай байтларга дуч келамиз:

Чу ўғлига тахтини қилди мақом,
Ўзи айлади тахта сори хиром.

Ҳамоно ики шох берди дарахт,
Бирин йўндилар тахтаву бирни — тахт (654).

Сарлавҳадаёқ ўлим ва шоҳлик, демакки, тахт ва тобут масаласи кўтарилган. Кўриниб турибдики, тахт ва тобут — «Садди Искандарий» достони бош ғоясини рўёбга чиқариш учун энг керак тасвирий ашё. Навоий-ку буни сўздагина баён этган. Унингча, тахт— дарахтнинг бир шохидан, тобут — иккинчисидан ясалган. Баҳодир Йўлдошев бу тахт ва тобутни сўз билан эмас, усталарга буюриб, моддий бир ашё сифатида ясаттирди. Қолаверса, мухарриж тахтни ҳам, тобутни ҳам дарахтнинг бир шохидан тузаттирди. Бугун тахт бўлиб турган ёғоч эртага тобут бўлиши ҳеч гап эмас! Навоийнинг ҳам, Шухрат Ризаевнинг ҳам айтмоқчи бўлган асосий дарди шу эди. Буни Баҳодир Йўлдошев саҳнада қойилмақом бир маромда томошабинга етказа олди. «Искандар» драмасининг саҳнадаги энг таъсирчан ери ҳам, асар мағзини бўрттириб кўрсатган воқеаси ҳам — шу.

Инсон, Искандардек жами оламни эгаллаганда ҳам, бу дунёдан бўш қўл билан ўтиши, у дунёга ҳеч нарса орқалаб кетолмаслиги билан тожу тахтнинг ўта омонатлигию ўлимнинг барҳақлиги, ўлим туфайли, ҳатто, шохи жаҳон ўтирган тахт ҳам тобут янглиғ бўлиб қолиши ўртасида қанчалар уйғунлигу вобасталик бор-а!...

Дунёнинг ўткинчилиги ва ёрга етиш учун ўзликдан кечиш фалсафаси Навоийнинг бошқа кўп асарларида, жумладан, ғазалларида ҳам бот-бот илгари сурилади. «Ғаройиб ус-сиғар»даги 364-ғазалнинг қуйидаги байтиларида бунинг мана бундай изҳорини кўрамиз:

Эй кўнгул, ер-кўк асосин асру бебунёд бил,
Ул кесакни су(в)да кўр, бу сафҳани барбод бил.

Жисм уйи чунким эрур фоний, тафовут йўқ ани
Гар фано сайлобидин вайрон-у, гар обод бил.

Тўрт унсур қайдидин то чиқмағайсен, нафъ эмас
Осмоний тўрт дафтарни тутайким, ёд бил.

Эйки дебсен: «Ҳақни не таърифу васф ила билай?»
Васфдин мустағнию, таърифдин озод бил.

Тенгри зикриким малойикка ғизоий руҳ эрур,
Бу ғизони Ҳақ йўлиға кирган элга зод бил¹.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ингирма жилдлик, 3- жилд. Тошкент, 1988, 292- бет.

Шарҳга ҳожат бўлмаса керак.

Ана шу «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 280-ғазалидаги дастлабки уч байтда ҳам худди Искандар воқеаси каби ғоя илгари сурилади:

Нафс қуттоъ ут-тариқи манзилидур бу работ,
Нақди дин ҳифзиға қил ўткунча андин эҳтиёт.

Манзил этсанг бу работ ичра мақом қилмаким,
Ҳар кун ўзга корвон оромгоҳидур бу работ.

Не тўшарсен тахти жоҳинг фаршин олтун хишт

Қим сенингдек шоҳни кўп ўткариптур бу бисот¹.
ила,—

Чиндан-да, бу дунё кимлардан қолмаган, не-не шоҳу шаҳаншоҳларни кўрмаган!..

Хуллас, Шухрат Ризаевнинг «Искандар» драмасига Алишер Навоийнинг ўзидан ўтган бир қўлни тобутдан чиқариб қўйиш саҳнада Искандар ўлиmidан кейин унинг бир қўли кафтини томошабинларга кўрсатганча осмонга қадалган ҳолда қотиб қолиши тарзида ифодаланadi. Ҳар ҳолда, шу ўзгариш орқали очиқ кетаётган қўл томошабин кўз ўнгида бўртиб намоён бўлади.

Худди ана шу осмонга қадалиб турган бўм-бўш қўл беихтиёр ўша болалигимизда мазорларда кўрганимиз қўлларни эслатади...

Биби Орифанинг очиқ қолган қўллари

1993 йил ёзининг жума кунларидан бирида эрта тонг маҳали Бухоро темир йўли бошбекатида поезддан тушдик-да, тўппа-тўғри шаҳри шарифнинг шимоли-шарқида жойлашган машҳур Қасри орифон, яъни Хожа Баҳоуддин қишлоғига йўл солдик. Бир қарашда, Бухоронинг бошқа қишлоқларидан унчалар фарқ қилмайдиган Қасри орифон ер юзидаги маърифат чироғи порлаган муқаддас маконлардан бири сифатида ҳар бир туронликни фахрлантиради. Мен Америка Қўшма Штатларидаги обрўйли рўзнамалардан бири бош муҳаррирининг муовини, юртимизга ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд таълимотларига қизиқиб, бу зоти шариф ҳақла-

¹ Уша асар, 230- бет.

рида китобини ёзишга тайёргарлик кўриш учун келган Скотт Малкомсон деган ҳамкасбим олдида ана шундай ифтихор ҳиссини туйдим. У ҳам Бухорога келадиган кўп зиёратчилар учун анъана тусини олган қадим удумга амал қилди:

— Аввал ҳазрати Баҳоуддинни зиёрат қилиб, сўнг Бухоройи шарифга кирамиз,— деди.

Амри меҳмон — вожиб. Зиёрат маҳали эса маҳаллий аҳоли амалида бўлган удумга биноан, олдин ул зоти шарифнинг оналари қабрлари томон йўл солдик.

Биласиз, ислом таълимотида онанинг ҳурмати ниҳоятда баланд. Пайғамбаримизнинг: «Аввал онангга, яна онангга ва яна онангга, сўнг эса отангга яхшилик қил»,— қабиллидаги ҳадисларини бугун билмайдиган кам. Шунинг учунмикин, Баҳоуддин Нашқбанддан олдин оналари қабрини зиёрат қилиш?

Баҳоуддин Нақшбанд оналарининг қабрлари усти, одамлар поймол этмасин учун, тизза бўйи баландликда махсус супа қилинган. Ана шу супанинг уч ерида туғ кўтарилган. Учала туғ узра ҳам ўша болалигимизда бобом билан Бухоронинг бошқа авлиёлари қабрларида кўрганмиз — бўм-бўш кафтини кўрсатиб турган қўл! Қичкинагина, омонатгина мақбарача ёнидаги туғ — Баҳоуддин ҳазратнинг оналари ётган жой белгиси экан шу қишлоқлик қоровул Тўймурод ака Мажидовнинг тушунтиришларича. Иккинчиси — аммаларининг қабрига кўтарилган туғ, учинчиси эса холаларининг қабрлари белгиси янглиғ қўйилган туғ экан. Оналарининг қабри узра туғдаги қўл — темирдан ясалган. Ясси. Ичлари тешик-тешик. Қолган икки туғ узра қўллар эса худди ҳайкалдаги каби — табиий. Баайни ҳақиқий қўлнинг ўзи.

— Бу қўллар ниманинг белгиси?— деб сўради Скотт Малкомсон шу заҳоти.

Қаранг, болалигимизда сўрашга ботинолмаганимиз бу саволга ҳеч қачон жавоб излаб кўрмаган эканман. Аммо шу юрт фарзанди сифатида ота-боболаримиздан қолиб келаётган бунга ўхшаш мерослар моҳиятини билишимиз қанчалар зарурлигини ҳеч қачон бунчалар ҳис этмаганман. Болаликда сўролмаганимиз саволга бир кун келиб ўзим жавоб беришга мажбур бўлишим мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмаганман. Аммо ҳозир жавоб

беришим шарт эди. Узимизни қўя турсак ҳам, лоақал, бошқа узоқ-узоқ мамлакатлардан келаётган сайёҳлар олдида уялиб қолмаслигимиз учун ҳам бу меросимизни пухта билишга мажбур эканмиз. Бироқ бунақа мулоҳаза юритиб ўтиришнинг мавриди эмас эди. Меҳмон мендан жавоб кутар эди. Ана шунда ялт этиб ҳазрати Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ларидаги тасвир ҳам, «Садди Искандарий»ларидаги талқин ҳам, ҳатто, фавқуллодда топқирлик соҳиби—мухаррижимиз Баҳодир Йўлдошевнинг актёр Элёр Носировга қўлни ана шу қабрлар туғларидаги каби тепага қўтариб ётишга кўрсатма бергани ҳам кўзларимга тўтиё бўлиб кетди-ёв! Ҳеч иккиланмай, қатъий ишонч билан, аслида эса чўққан барака:

— Инсон бу дунёдан, барибир, қўли очиқ кетади, деган фикрни тирикларга билдириб туриш белгиси бу!— дедим дона-дона қилиб.

Скотт инглизларга хос тиниқ ва катта-катта кўзларини бир муддат менга тик қадаб турди. У ўзбек тилини озми-кўпми билади. Менинг сўзларимни бир-бир жой-жойига қўйиб чиқиб, улар англатган маънони обдон тўганидан кейин эса унинг кўзлари чақнаб кетди:

— Окей,! Окей!— деди у аввал.

Кейин ўзбекчалаб:

— Бу жуда зўр ғоя! Жуда зўр!— деди.

Туғ узра осмонга чўзилиб турган кафти бўм-бўш қўллар Скотт Малкомсонни тамом маҳлиё этган эди. Шундан кейин сайёҳнинг қўллари бўшамай қолди. Дафтарчасининг неча-неча саҳифалари қораланди. Суратгиранинг тасмаси ҳам тўлаёзди, чамамда.

...1993 йилнинг апрелида бир ҳафта давомида Тошкентдаги Санъат кўرғазмаси намойишгоҳида Эрон Ислом Жумҳурияти маданият кўрғазмаси кўрсатилди. Шундаги суратларнинг бирида ҳайкалтарошнинг ижодхонада ишлаб ўтирган пайти акс эттирилган. Иш столи устидаги тайёр ҳайкаллардан бири— осмонга қадалиб турган биргина қўлнинг билакдан кейинги қисми. Кафти худди ўша мазорлардагидек очиқ. Бу билан ҳайкалтарош томошабинга нима демоқчи? Бир санъат асари сифатида у кишида бир талай фикру туйғу уйғотади. Аввало, ана шу санъат асарини кўриб, ҳар куни минг бора ишлатсангиз ҳам, бир бора ҳам эътибор қилмай

юраверадиганингиз — қўл ҳақида ўйлай бошлайсиз. Бу қўл хаёлингизни шу пайтгача кўрганларингиз қўллар сари етаклайди. «Башариятни ким боқади?»— деб сўрайсиз кейин ўзингиз ўзингиздан. Инсоният қўллари! «Ўзбекистонни ким боқади?»— деган савол туғилади, албатта, шундан сўнг шуурингизда. Халқимизнинг қадоқ қўллари! Халқнинг қадоқ қўллари эса коммунистик империянинг адолатсиз зулми остида пахта чаноқлари янглиғ бўм-бўш.. Лекин у шунга қарамай, ишлайди. Пахта қанчалар оқ-оппоқ бўлса, уни яратаётган кишиларнинг қўллари шунчалар қоп-қора—бир хиллари тош қотиб, ҳатто, ёрилиб-ёрилиб, ғадир-будир бўлиб кетган. Меҳнатда пишган бир ҳамқишлоғимни биламан, азбаройи ишлаганидан қўллари шунчалар қаттиқлашганки: «Пичоқ кесса, анча ергача қон чиқмайди»,— дейди унинг ўзи...

Энди бу қўл деган мўъжизани иложини топгани қадар тараққий эттирган не-не улуғ зотларни бир тасаввурингизга келтиринг. Нон ёпаётган кишининг қўллари ни кузатганмисиз? Ғишт тераётган одамнинг-чи? Томирларнинг қилини қирқ ёриб, инсон юрагига тиг ураётган жарроҳ қўллариининг назокатини қалбан ҳис этганмисиз? Бу қўллар беморга —умр, эгасига — не-не савоблар олиб келаётганини айтиб адо қилиб бўлармикан? Куй тинглаб, кўнгил эпкинларини туймаган одам бўлмаса керак бу дунёда. Лекин, Абдуллоҳ Ориф ёзганидек, «эшилиб, тўлғониб, ингранаётган куй»нинг ижрочиси қўллариини тасаввурга келтирганмисиз? Ҳеч бўлмаганда, Худодод созанда — Турғун Алиматовнинг тор чертаётган, йўқ-йўқ, пардалар узра рақсга тушаётган қўллари — бармоқларини бир зум кузатганингиз борми? Шунда хаёлингизда: «Йўқ, булар фақат Турғун Алиматовнинггина эмас, балки, ўзбекнинг йигирманчи асрга келиб ҳадди аълосида камолга еткарилган миллий қўллари!»— деган фикр кечган бўлса, ажаб эмас. Ёки қодир Эгам ҳассос ғижжакчи Улмас Расуловнинг ўзи бир умр кўролмайдигани — қўлларига кўзининг ҳам кучини берганига иймон келтирганмисиз?..

«Ҳа»,— деяпсизми? Унда сиз инсонни инсон қилган кўнгли ва қўли эканини ҳам ич-ичдан ҳис этиб турибсиз экан. Аммо бу олий ҳақиқатни Баҳроуддин Нақшбанд

бундан қарийб етти аср илғари ва сиз билан биздан кўра минг чандон дақиқроқ англаб етганларига ҳам амин бўласиз.

...Мазорларда нега туғ узра кафти очиқ қўл рамзи қўйилишининг асл сабабларини, рости, ҳозир ҳам илман аниқ билмайман. Баҳоуддин Нақшбанд уй-музейи гид, яъни тушунтирувчи-шарҳловчилари буни аркони ислом, яъни динимизнинг беш асоси — бандаларга Оллоҳ тарафидан бажарилиши буюрилган беш фарзга ишора сифатида талқин этадилар зиёратчиларга. Биласиз, беш фарзнинг биринчиси — иймон, иккинчиси — намоз, учинчиси — рўза, тўртинчиси — закот ва бешинчиси — ҳаж. Навоийда ана шундай талқинга имкон берувчи бир далил ҳам бор. «Вақфия» асарида буюк мутафаккир икки орзусини билдиради. Бири — ҳаж сафари, иккинчиси — Султон Ҳусайн Мирзо «мадҳи зоти ва таърифи сифотида... фарро қасидалар ва рангин ғазаллар ва матбуъ маснавийлар ва маснуъ иншолар, балки ҳар навъ назм ва насрдин китоблар тасниф»¹ қилиш, яъни бошқа барча ишлардан халос бўлиб, жиддий ижодий фаолият билан шуғулланиш. Ана шу биринчи орзусига етолмаса, унинг мусулмонлиги гўё бир бармоғи йўқ панжадек бўлиб қолар эмиш: «Бу мазкур бўлган икки орзудин бири муборак сафардурким (ҳаж кўзда тутиляпти.—С. О.) исломим шахси беш ҳисдан бирининг ўқсуқлиги жиҳатидин ноқис бўлмағай ва мусулмонлиғим панжаси бир бармоқ йўқлиғидин маълул қолмағай»².

Ҳар ҳолда, мазорларда туғ узра қўл қўйилишининг асл моҳиятини келажак фани аниқроқ тушунтирар. Иншооллоҳ. Бироқ Алишер Навоий асарларидаги қўл билан боғлиқ турли-туман тасвирлар бизга ўша муайян матнлар моҳиятидан келиб чиқиб талқин этиш ҳуқуқини беради. Искандарнинг бир қўлини тобутдан чиқариб мазорга олиб боришларини васият қилиши орқали бобокалон шоиримиз замонаси шоҳларини инсофга чорламоқчи, уларга дунё тахту жоҳу мансаб талашиб, одамларга беҳуда жабр-зулм ўтказишга арзимайдиган бевафо ва бебақо нарса эканини, ҳеч ким, ҳатто, Искан-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ҳн беш жилдлик, 13- жилд. Тошкент, 1966, 174- бет.

² Уша асар, 173- бет.

дари Зулқарнайндек шоҳи жаҳон ҳам оламга устун бўл-
олмаганини таъкидламоқчи.

Аммо бу — Алишер Навоий асарларидаги қўл билан
боғлиқ биргина талқин, холос. Миллатимизнинг то рўзи
маҳшар фахр ул-фаҳри бўлғуси бу бой адабий мерос-
да қўл салкам энг асосий тасвир манбаи эди, дейилса,
ҳайрон бўлманг. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг
оналари ётган мазорчадаги туғлар узра қўллар маъно-
си-ку Навоий асарларидаги тасвирларга вобасталикда
талқин этилди. Лекин Навоийдаги расмона қўл тасвир-
лари ҳам ё бевосита, ё билвосита нақшбандия таъли-
моти билан чамбарчас боғлиқ.

Қўл-ку у дунёга ҳеч нарса олиб кетолмайди. Аммо,
бунинг акси ўлароқ, бу дунё учун кўп нарсалар яратиб
қолдириши мумкин-ку! Мумкингина эмас, ҳатто, Оллоҳ
инсонга инъом этган бу буюқдан буюк мўъжиза умр
давомида муттасил истифода этилиши шарт эмасми?!
Қўл-ку, ахир, кишининг ўзини, бола-чақасини боқиш,
Ватан деган ва тандаги жондек, ундан-да азиз маскан-
ни обод этадиган!

Ахир, Фарҳод ҳам айнан ана шу қўлини кўнглига
мос қилиб ривожлантиргани учун ҳам Ширинни кўриш
бахтига муяссар бўлди-ку. Одамзоднинг қўлидан кел-
майдиган ишни бажарди, мўъжиза кўрсатди:

Бўлур эрдук ҳусули ичра ожиз,

Ҳунар эрмас, қўлунг кўргузди мўъжиз (243).

Буни Фарҳодга Ширин айтаяпти. У ошиғининг «қуд-
ратда қодир»лиги ана шу қўлидан эканини қайд этади.

Ки: «Эй олам элидин фарду нодир,

Келиб зотинг борн қудратда қодир.

Ҳунарда зери дастинг борча олам,

Ҳунар йўққим, камолу фазл аро ҳам...» (257).

Навоий асарларида бундай талқинлар жуда кўп.

Нақшбандия бир-бирига қарама-қарши тушунчалар-
ни ўта усталлик билан мувофиқлаштирган сулук экани
олдинроқ ҳам айтилди. Бу тариқат инсонга у дунёга ҳеч
нарса олиб кетолмасликни писанда қилиш баробарида
бу дунёга кўп нарса бериб кетишни ҳам тарғиб этади.
Бунинг учун эса қўл билан кўнгилни бир-бирига боғлай-
ди. Кўнгилида Оллоҳ деган пок инсонлар қўли эса савоб

ишлар қила олади. «Дил — ба ёр-у, даст — ба кор!» шиори аллақачон соф тасаввуфий маънолари доирасини ёриб чиқиб, жуда кенг мазмунлар касб этиб бўлган. Ўзбекистонимиз учун ана шу ақида ёппасига амал қиладиган замонлар келди. Мустақиллик фақат сўз билангина мустақамланиб кетаверадиган неъмат эмас. Юрт равнақи, шубҳасиз, қалби пок, қўли қадоқ кишиларнинг — минг-минглар ва миллион-миллионларнинг яратувчилик меҳнатларига қараб турибди. Қўлимизни бугун — кечагидан, эртага — бугунгидан чаққонроқ, фойдалироқ, унумлироқ, оқилнароқ ишлатишга ўргатмас эканмиз, бугунимиз кечагидан, эртаминз бугунимиздан авлороқ бўлиши мушкул. Мустақил бир давлат фуқаролари сифатида ҳаммамиз шундай хулоса қилмас ва ҳаракатга тушмас эканмиз, юрт фаровонлиги ва мамлакат ободонлиги қўлга кириши қийин. Ана шундай фикрга келишимиз, тезроқ ҳақиқий ва жадал ҳаракатга тушишимиз учун ҳам ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд таълимотлари, ғоялари керак бўлади. Унутмайликки, боболаримиз руҳлари ҳамиша биз билан бирга...

Шу сўзлар битилепти-ю, беихтиёр қўллар дуо илинжида фотиҳа учун очилади... Ахир, биз — мусулмон бандалар икки қўлимизни очиб дуо қиламиз. Оллоҳдан иноятлар тилаймиз-да, қўлларимизни оҳистагина юзларимизга тортамыз. Дарвоқе, яна қўллар! Кўнгилнинг туб-тубидан чиқадиган ва Оллоҳдан илтижо қилинган дуога ҳам қўлларимиз иштирок этар экан. Дунёнинг кўнгил тилаган кўп орзу-ҳавасларига қўлларимизнинг шарофати билан эришилади.

Фахриддин Али ас-Сафийнинг вафотлари чоғи ёнларида бўлган машойихлар сўзларига таяниб ёзишича, пиримиз — Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари дор ул-фанодан дор ул-бақога дилдан дуолар қилиб, қўлларини юзларига сурган кўйи риҳлат қилган эканлар¹, дилдан дуолар қилиб, бағоят осойишталик ила дор ул-фанодан дор ул-бақога риҳлат этганлар¹.

¹ Қаранг: Усмон О. Руҳи покларига эҳтиромимиз бениҳоя. — «Тошкент оқшоми», 1993 йил, 8 июнь.

АҲАМИЯТ

Хотима ўрнида

Дунё шунчалар ранг-баранг. Ҳаёт нақадар мураккаб. Оламнинг сарвари бўлмиш Инсон эса ҳеч қачон тубига етиб бўлмас бир буюк мўъжиза. Одам боласининг ҳар бири — бир жаҳон. Энди ана шу инсонлар жамоасидан иборат жамиятнинг аҳволини хаёлингизга келтираверинг.

Эҳ-ҳе, инсон, унинг жамиятдаги ўрни билан боғлиқ масалалар ечимини кимлар изламади, кимлар Оллоҳ ярлақаб бир саховат этгани — улуг ақлу заковатлари кучини ана шу абад ул-абад муаммоларни ўрганишга бахшида этмади...

Инсон қандай яшасин? У не мақсад билан яралган ўзи? Ўзига фақат бир боргина берилган умрини не янглиғ ўтқарсин?

Оллоҳ таоло Одам Атодан то Муҳаммад алайҳи-с-саломгача бўлган жами бир юзу йигирма тўрт минг пайгамбарига ваҳий юбориб, ана шу саволга жавоб айтиб турди. Дин билан бақамти яна қанчадан-қанча таълимотлар, назариялар, йўллару йўриқлар, қонунлару нозомлар яралди, яраляпти, яратилажак.

Тасаввуф эса жаҳондаги инсонни баркамолликка чорловчи энг эътиборли таълимот. У тарихан хилма-хил ва мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтган серқирра бир маънавий оқим. Юртимиз — Турон заминда тасаввуфнинг тўққиз асрлик тарихи бор. Шунча даврдан бён у кишиларда маънавиятни шакллантириш, олий бир комилликка интилишнинг йўли янглиғ мавқе тутиб келади. Тасаввуф диннинг айнан ўзи эмас, балки, исломнинг юксак даражага кўтарилган амалиёти. Аниқроғи, у кишидан бевосита бажаришни талаб қиладиган, комилликка интилишнинг шариатдан кейинги юқори босқичи ҳисобланадиган фалсафий назария.

Турон замин халқлари маънавиятини тасаввуфсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу таълимот шоҳлар сиё-

сатига ҳам, халқ ҳаёти, санъати, хусусан, адабиётига ҳам кучли таъсир ўтказиб келди.

Ҳеч бир халқ маънавиятини унинг сўз санъатисиз хаёлга келтириб бўлмайди. Бизда ҳам шундай. Ўзбек халқи минг йиллик тарихи бор туркий ёзма адабиётга эга бир қавм. Фахр қилгулик жиҳати шундаки, дунёда бундай соҳиби адабиёт халқлар унчалар кўп эмас. Лекин бугун мустақиллик шарофати билан ўз миллий қадриятларимизни қайта инкишоф этаётганимиз маҳалда бир табиий савол ўртага тушади.

Миллий маънавиятимиз тарихида адабиётнинг мавқеи баландроқмиди ёки тасаввуфнингми?

Бир қарашда, масала жуда қалтис қилиб қўйилаётгандек туюлади. Бироқ ота-она учун ўғил ҳам — фарзанд, қиз ҳам. Шунга ўхшаш адабиёт ҳам, тасаввуф ҳам — миллий маънавият фарзандлари. Бир фарқи шуки, тасаввуф — тил танламас, элат ажратмас бир умум-исломий фалсафий-руҳий оқим. Адабиёт эса муайян тил эгалари ва шу забонни билганларга мўлжалланган ўта миллий ҳодиса. Фақат таржима туфайлигина у иккинчи бир миллий майдонга кириб боради. Аммо, нозик жиҳати шундаки, исломий давр ўзбек адабиётининг то йигирманчи аср бошларигача бўлган тараққиётини сира-сира тасаввуфдан айри тасаввур қилиб бўлмайди. Суфиёна ғоялар адабиётнинг ҳам ўзаги эди. Чунки тасаввуф инсоннинг энг эзгу мақсадларга интилиб яшаши фалсафаси эди. Ҳар қандай адабиёт каби, ўзбек сўз санъати ҳам кишиларни яхшиликка интилиб яшашга чорлар, ёмонликлардан холи бўлишнинг йўлларини кўрсатар, буни гўзал, нафис, таъбий (эстетик), бадийй йўл билан баён этар эди. Тасаввуф амалда бўлган даврлар қалам аҳли учун бу фалсафадан юксакроқ маънавият, ундан устун мафкура йўқ эди. Чунки тасаввуф бутун олам ва оламлар диалектик ҳаракатини ишқ англами орқали тушунтирар ва бунда, худди сўз санъатида бўлгани каби, аксарият бадийй ифода воситалари, хусусан, рамзиётдан ҳадди аълосида фойдаланар эди. Шу тариқа тасаввуф тарғибининг ўзи адабиётга айлана борган, махсус тасаввуф адабиёти пайдо бўлган эди. Форсийда Санойй, Аттот, Румий, туркийда Яссавий, Боқирғоний ва бошқа қанчадан-қанча соҳиби қаламлар, аввало, суфий эдилар. Тасаввуфна ғояларни халққа

етказиш, ўз маърифатларини бошқалар билан баҳам кўриш илинжи улар қўлига қалам тутқазган, уларни шоирга айлантирган эди.

Хўш, Алишер Навоий-чи? Ахир, у расман Абдураҳмон Жомийга мурид тушган бўлса ҳам, хонақоҳда ўтириб, шайхлик қилмаган, атрофига мурид тўпламаган, махсус риёзат босқичларини ўтамаган, хилватга кириб, чилла ўтирмаган эди. Бу ҳақда маълумотлар йўқ.

Лекин шуларгагина қараб: «Навоий суфий эмас эди»,— дея олмаймиз. Асарларида бот-бот Султон Ҳусайн Мирзонинг сувратда, яъни ташқи кўринишдагина шоҳ, сийратда, яъни қалбан эса дарвеш эканини кўз-кўз қилиб таърифлаган буюк шоирнинг зоҳирига қараб ботинига баҳо берамизми? Бу адолатдан бўлмайти.

Навоий бутун ҳаётини моҳиятан тасаввуф ақидаларига, хусусан, нақшбандийлик талабларига мос қилиб ўткарди. Ўз даври ва муҳити илғор кишилари каби, у ҳам бу тариқатни тасаввуфнинг энг мутараққий оқими янглиғ қабул қилди.

Нақшбандийларнинг ўзлари ҳам бу тариқатларини маърифатнинг энг асосий ва олий йўли деб билардилар. А. Муҳаммадхўжаев Абулмуҳсин Боқирнинг «Мақомот»ига таяниб, Баҳоуддин Нақшбанднинг бу борада айтган: «Жамики мусулмонлар нақшбандия тариқати таълимотига амал қилишлари керак»¹,— деган сўзларини келтиради. Улар мусулмон оламидаги мавжуд барча тариқатлар ичида фақат нақшбандиягина ҳақ йўлга етаклайди, деб ҳисоблайди. Бу оқим шунинг учун ҳам «ақраб ут-туруқ», яъни «энг яқин йўл» дейилганки, бу тариқатга амал қилган солиқ учун Ҳаққа етишнинг энг қулай усулларида фойдаланиш имконияти бор. Чунки у бошқа барча тариқатларнинг жам ул-жами («хонаводайн кулл») — синтези. Толиб шарият, тариқат ва ҳақиқат борасида қандай масалага дуч келса, бу ерда унинг ечимини топади, чунки бу жамоа ҳам зоҳир ва ҳам ботинда пайғамбаримиз — ҳазрати Муҳаммад йўлларида юради.

Нақшбандия соликларининг шу сўзларидан ҳам кўриниб турибдики, тариқатлараро зимдан муайян ички

¹ Қаранг: Муҳаммадхўжаев А. Идеология нақшбандизма. Душанбе, 1991, С. 182.

рақобат бўлган. Бу нозик курашда кўпинча нақшбандия устиворлик қилганига тарих гувоҳлик беради. Милодий 1562 йили Ҳиндистоннинг Сарҳинд деган ерида туғилган Аҳмад ибн Абдулаҳад Форуқ Сарҳиндий ан-Нақшбандий отасидан қодирия ва чиштия таълимотини ўрганган эди. Ҳусайн Хоразмийнинг муриди — Яъқуб Кашмирий эса унга кубравиядан таълим беради. Отаси вафотидан кейин Маккага кетаётганида нақшбандий шайх — Хожа Беранг Боқий Биллоҳ ҳузурига боради. Унга мурид тушиб, ўзи ҳам нақшбандиянинг ашаддий тарғиботчисига айланади. Муршиди вафотидан сўнг нақшбандийлар жамоасини бошқаради. Шу тариқа асрининг энг йирик нақшбандий шайхи бўлади¹.

Нақшбандияни ўрганиш бугун бизга Ватан туйғусини камолга етказиш учун ҳам керак.

Буюк муҳаддис — Имом Бухорий етишиб чиққани учун ислом оламида Бухоро шариф шаҳар сифатида шуҳрат қозонган эди. Навоий «Фавойид ул-кибар»нинг бевосита Муҳаммад алайҳи-с-салом таърифларига бағишланган наът ғазалларидан бирини:

Билди чу ҳадисингни саҳиҳ эмди Навоий,
Маскан чу тилар бўлса не Батҳо, не Бухоро²,—

дея тугатади. Батҳо — Маккайи мукаррама яқинидаги бир даранинг номи. Лекин мажозан у бевосита Макканинг ўзини ҳам англатиб келаверади. Биласизки, Имом Бухорий тузган ҳадислар мажмуаси «Саҳиҳи Бухорий» номи билан машҳур. Навоийнинг лирик қаҳрамони: «Ҳадисингнинг саҳиҳ, яъни ишончли эканини билганидан кейин Навоий Маккага бориб юриши шарт эмас, Бухорони маскан тутса ҳам, бўлаверади»,— дея лутф қилади. Шу тариқа Бухоро мусулмон дунёсида бевосита Макка билан чоғиштириладиган муқаддас шаҳарлардан бирига айланган эди.

Баҳоуддин Нақшбанд туфайли эса Бухоронинг шуҳратига шуҳрат қўшилди. Адабиётда ҳам бу шаҳри шарифнинг талай таърифлари пайдо бўлди.

¹ Булар ҳақида қаранг: ўша асар, 182-, 192—193, 215-бетлар.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўллами. Йигирма жилдлик, 5- жилд. Тошкент, 1990, 11- бет.

Бир шеърда Бухоронинг авлиёлар макони — «кони валоят» экани тилга олинади:

Он хок чй хок аст, ки шуд кони валоят,
Чандин гуҳар аз маъдани икром дар он жост¹.

Айтилмоқчики: «Бу қандайин тупроқки, авлиёларга кон бўлибди, у ердаги карам маъданидан қанчадан-қанча гавҳар чиқибди».

Чиндан ҳам, Бухоронинг деярли ҳар бир қадим мазорида бир буюк авлиё ётибди. Қизилтепа (бу туман ҳозир Навоий вилояти ҳудудида) тарафда Кони сулук деган қишлоқ ҳам борки, бу тариқатлар макони деган маънони билдиради.

Бухоро айнан ана шу муқаддаслиги жиҳатидан Батҳою Ясриб, яъни Маккаю Мадинадан кейинги шаҳар ҳисобланади:

Сикка, ки дар Ясрибу Батҳо заданд,
Навбати охир ба Бухоро заданд.

Аз хатти он сикка нашуд баҳраманд,
Жуз дили бе нақши шаҳи Нақшбанд².

Айтилмоқчики: «Аввал Ясриб билан Батҳога илоҳий муҳр босилди, кейин у Бухорога урилди. Лекин бу муҳрдан нақшбандлар шоҳи (Баҳоуддин Нақшбанд) нақшсиз дилидан бошқа ҳеч ким баҳраманд бўлмади».

Нақшбандия вакиллари бора-бора пирлари — Хожа Баҳоуддин даҳмасини бевосита мусулмонларнинг энг муқаддас саждагоҳи — Маккайи мукаррамадаги Каъбатуллоҳнинг ўзи билан тенглаштирди:

Эй он, ки туро рўй ба роҳи дин аст,
Дар жустанн Каъбаат ҳазор онн аст,
Файзе, ки зи ҳужраи ҳарам металабӣ,
Дар савмаан Хожа Баҳоуддин аст³.

Айтилмоқчики: «Эй дин йўлига юз тутган инсон, сен минг хил йўл билан Каъбани излайсан. Сен ҳарамдаги

¹ Муҳаммад Ҳусайннинг «Сисилаҳон тасаввуф» китобида келтирилган бу сатрлар қуйидаги манбадан олинди: Мухаммедходжаев А. Идеология нақшбандизма. Душанбе, 1991. С. 63.

² Уша асар, ўша бет,

³ Уша асар, 185-бет.

ҳужра (Каъбатуллоҳ) файзига етмоқчи бўлсанг, уни Хожа Баҳоуддин зиёратгоҳидан топасан».

Буюк олим — Исмоил Бухорий ва улуг ориф — Баҳоуддин Нақшбанд туфайли юртимизнинг обрўи ислом оламида шу қадар юксак даражадаки, Маккаю Мадина тарафларида фақат бугунги тушунчамиздаги бухороликлар эмас, умуман, Турон заминдан борганларнинг барини «бухорийлар» дейишади, Ватанимиз вакилларига чексиз ҳурмат-эҳтиром кўрсатишади. Бугун биз учун бунинг сабабларини билишнинг ўзи камлик қилади. Биз шу ҳурмат-иззатга лойиқ маънавиятга эришишимиз керак. Бу маънавиятнинг асл манбаи — ота-боболаримиздан қолган бой ўтмиш меросимиз.

Нақшбандия — ана шундай маънавий сарватларимиздан. Ғоялари Навоий асарлари мағзи-мағзига сингани учун ҳам бу тариқатнинг миллий маънавиятимиздаги аҳамияти янада ошади.

Шундай қилиб, бир шоир ижодининг суфиёна адабиётми ё йўқми эканлигини муаллифнинг бевосита тариқатга кирган-кирмагани белгиламайди¹. Навоий шоир сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам замонасининг энг илғор маънавий таълимотидан бебаҳра қолиши мумкин эмас эди. Наинки ижоди, у, ҳатто, яшаш тарзи, дунёга муносабатини ҳам нақшбандиёна асосларга мослаган эди.

Бу ерда биргина мисол келтираман. «Вақфия»да Навоий умр ўтқаришни қандай асосга қургани ҳақида батамом рамзлар — тасаввуфий истилоҳлар билан баён қилади: «Яна ул эрдиким, ул ҳазратнинг (яъни Султон Ҳусайн Мирзонинг.—С. О.) қуллуғин иртиқоб қилурда ҳеч навъ ўз ғараз ва маслаҳатим мутасаввар эрмас эрди, балки, хос Тенгрилик учун, дағи мусулмонлар маслаҳати учун эрди. Бу жиҳатдин харид ҳокими одили ҳукми била ростлиқ сиёсатгоҳида ғараз ўғрисини фано дорига осиб, инсоф дор ул-қасосида ҳирс қароқчиси бўйнин қанот қиличи била уруб, вужуд шаҳрида муддао қасрини риёзат ёмғури била йиқиб, нафсоният боғида орзу ниҳолин интиқоъ илиги била қўнгариб, амал маз-

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдулҳусайни Заринқўб. Жусту-жу дар тасаввуфи Эрон. Душанбе, 1992. Саҳ. 201.

раъида таваққуъ хирманин фақр ўти билан куйдуруб, ул хирман куллари фано елига совурдим»¹.

«Гараз», «фано», «инсоф», «ҳирс», «вужуд», «риёзат», «нафсоният», «интиқоъ», «таваққуъ», «фақр» каби истилоҳлардан маълумки, Навоий бутун молу мулкига айнан суфиёна муносабатда бўлган.

Ўз шахсий ҳаётини тасаввуф талабларига мослаган олий зотнинг асарларида ҳам ўзи азиз билган ғояларни тарғиб қилмаслиги мумкин эмас эди.

Умуман, тасаввуф билан ўзбек адабиётининг ўзаро муносабати — алоҳида ва жилд-жилд китобларга мавзу. Ҳар бир давр сўз санъати, ҳар бир шоир, ҳатто, ҳар бир муайян асар тасаввуфга муносабатда ўзига хосликка эга. Адабиётимизни худди ана шу тасаввуфга муносабатига кўра ҳам даврлаштириш, тасниф қилиш, тизимлаштириш мумкин.

Иншооллоҳ, бу ишларнинг ҳам гали келар...

Хўш, Алишер Навоий ижоди адабиётимизнинг чўққиси ҳисобланса, унинг асарларида тасаввуф ва адабиёт муносабатлари қай даражада тўқнашади — уйғунлашади? Сўз санъати тасаввуф нуқтаи назаридан тасниф қилингудек бўлса, Навоий қандай шоирлар сирасига киради?

Бу ҳам жуда тадқиқталаб масала.

Ҳозир энг умумий тарзда биргина хулосани айтиш зарур: айрим шоирларимиз, масалан, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний учун тасаввуф — м а қ с а д, адабиёт эса — в о с и т а эди. Баъзи соҳиби қаламлар, масалан, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур учун адабиёт — м а қ с а д, тасаввуф эса — в о с и т а эди. Бошқача айтганда, Яссавию Боқирғоний одамларни тасаввуф орқали тарбияламоқчи, бунинг учун улар адабиётга суянган. Навоию Бобур кишиларни адабиёт орқали эзгулик сари етакламоқчи, бунинг учун улар тасаввуфга суянган. Тасаввуфнинг Навоий билан Бобур дохил бўлган тариқати эса нақшбандия эди.

Савол савол келтириб чиқараверади...

Хўш, бизда шоирларимиз ҳақида ёзилган китоблар кўпми ё авлиёларимиз тўғрисида битилган асарларми?

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик, 13-жилд. Тошкент, 1966, 166—167-бетлар.

Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги муносабати билан икки диний олимимиз — Абдулазиз Мансур билан Шамсуддинхон Зиёуддинхон ўгли Бобохонов биргина Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасидаги нақшбандияга алоқадор китоблардан 195 тасини кўриб чиқиб, фикҳрист тузди¹. Бошқа хазиналарда, халқнинг қўлида яна қанчадан-қанча манба бор.

Турон заминдаги деярли ҳар бир эски мазорда бир буюк авлиё ётибди. Уларнинг ҳар бири қай бир машҳур тариқатнинг вакили, бевосита ё билвосита қайсидир пири комилнинг муриди. Улуснинг авлиёларимизга ҳурмат-эҳтиромини ҳеч бир сиёсат бутунлай синдира олмади. Эндиги вазифа эса ана шу қабрларда айнан ким дафн этилганини илман аниқлашдан иборат². Бу тасаввуфни кенг миқёсда ўрганиш учун кўп масалаларга калит бўлади ҳам.

Шундай қилиб, Навоий ижодида тасаввуф билан адабиёт олий даражада ўзаро уйғунлашди. Бу уйғунликнинг асосини эса нақшбандия ташкил этади. Навоий замонасининг энг пешқадам зиёлиси сифатида давр учун расм бўлган тариқатни қабул қилди ва ўз ижоди билан унинг янада оммалашишига, теранлашишига, таъсирчан бир мафкурага айлана боришига ҳисса қўшди.

Демак, адабиёт тарихини ўрганиш бугун қанчалар муҳим бўлса, тасаввуф тарихини ёритиш ҳам шунчалар аҳамиятли. Адабиёт билан тасаввуфнинг ўзаро вобасталигини тадқиқ этиш эса маънавий меросимизнинг ана шу икки жабҳасини ёритиш учун жуда зарур. Тасаввуфни фалсафашунослардан кўра адабиётшунослар фаолроқ ўрганаётгани ҳам бежиз эмас. Тасаввуф тадқиқи аҳли адабнинг шахсий фазилатларини ҳам ёритиш имконини беради.

¹ Қаранг: Нақшбандия тариқатига онд қўлёзмалар фикҳристи. Тошкент, 1993.

² Бу борада Самарқандда Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Ботирхон Валихўжаев, Бухорода шоир ва олим Садриддин Салим Бухорий раҳбарлигида олиб борилаётган эзгу ишларни мамнуният билан қайд этиш керак.

Навоий шахсан ҳам нақшбандий пирлар билан тигиз муносабатда эди. Унинг айнан ана шу тариқат пешволари билан бевосита алоқалари махсус ўрганишга арзигулик масала. Нақшбандиянинг Навоий замонасидаги икки буюк пири — Самарқандда Хожа Аҳрор Валий ва Ҳиротда Абдурахмон Жомийни улуғ ўзбек шоири маънавиятнинг чинакам яловбардорлари деб билар, уларга нисбатан шунга лойиқ муридлик одобини сақлар, асарларида уларни шу нуқтаи назардан баҳолаб таърифлар эди. Ёки нақшбандия ва яссавия силсиласидаги энг муҳим ҳалқа бўлмиш Юсуф Ҳамадоний дафн этилган Марвдаги мазорда махсус иморат солдиргани¹, Абдурахмон Жомийга мақбара қурдиргани² ҳам — шу ҳурматнинг бир кўриниши.

Тасаввуфга, ялпи олганда, зарарли таълимот деган тамға босилгани учун ҳам ҳозир кўпчилигимизнинг бу оқим ҳақидаги қарашлару тасаввурларимиз ўта чала, бир томонлама ва ё хато. Шунинг учун баъзилар Навоий ижодини тасаввуфга боғлайверишдан ҳам чўчийдилар. Чунки бундайлар наздида тасаввуф бир тор ва биқиқ таълимот, адабиёт эса бағоят кенг бир олам. Аслида ҳам шундайга ўхшайди. Лекин бу жуда юзаки қараш. Моҳиятан, тасаввуф ҳам, адабиёт ҳам инсон масаласини ўртага қўяди. Инсон ва олам муаммосини кўтаради. Бу эса инсон ва Оллоҳ мавзудан ечим излашга ундайди. Инсон ва жамият можаросини ўртага солади. Охир оқибат у: «Одам боласи нима учун дунёга келган ва умрни қандай ўтказиши лозим?» — деган умумий саволга жавоб излашга киришиб кетади.

Шунинг учун ҳам тасаввуфдаги комил инсон ғояси ислом даври адабиётининг ҳам асосий мақсадига айланди-қолди. Адабиёт учун бошқа бир маънавий-ахлоқий мезон излаб ўтиришга ҳожат йўқ эди. Чунки тасаввуф ўз ғояларини турли-туман рамз-истилоҳларга ўраб ифодадалаш орқали адабиётга яқинлаша борган эди.

Тасаввуфда Оллоҳга интилиш «ишқ» дейилди. Ишқ эса адабиётнинг азалий мавзуи эди. Лекин энди сўз санъатида ишқ тушунчасининг моҳияти ўзгарди, кен-

¹ Қаранг: Ғиёсиддин бинни Ҳумодиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967. 67-бет.

² Қаранг: Уша асар, 66-бет.

гайиб кетди, у яшашнинг маъно ва мазмуни янглиғ талқин этиладиган бўлди, найинки инсон, ҳатто, бутун борлиқнинг мавжудлик асоси тарзида қаламга олинди.

Аҳвол шу даражага бориб етдики, адабиёт бора-бора тасаввуфсиз яшай олмайдиган бўлиб қолди. Чунки тасаввуф комил инсон қандай бўлиши кераклигини таъкидлабгина қолмасдан, ана шу олий башарий мақомга эришишнинг, тинимсиз ёмонликлардан қутула боришнинг аниқ ва муайян йўллари ҳам кўрсатиб берган, бунини амалда исботлаган вакилларни камолга етказган эди. Албатта, адабиёт ҳам инсонни ҳар томонлама пок, гўзал ахлоқли кўришни орзу қилади. Ҳаётнинг ўзида соҳиби қаламлар ана шундай туриш-турмуши, хатти-ҳаракатлари, бутун аъмоли билан комил инсон намунаси бўлмиш зотларни учратиб турса, яна қандай қилиб бу таълимотни ўзига назарий-маънавий асос қилиб олмасин!

Тасаввуф ва, хусусан, тасаввуфий адабиёт ўтмишда ҳам халқни ҳақ йўлга етаклаб келган, ҳозир ва бундан кейин ҳам улар миллатнинг буюк тадрисий-таълимий, яъни педагогик дастурлари ҳисобланади¹.

Яна бир нарсани унутмаслик керак. Тасаввуф, асосан, шу йўлга кирган кишилар — солиқлардан ўта муайян қонун-қоидаларга, амалан мажбурий шарт-шароитларга бўйсунгани талаб этадиган бир таълимот. Лекин Навоийнинг ҳеч бир бадий асари, ҳаттоки, ҳозирча энг тасаввуфий асар деб келинаётган «Лисон ут-тайр»да ҳам бевосита тасаввуфнинг хонақоҳона жиҳатлари тарғиб этилмайди. Бадий адабиётдаги тарғиб тасаввуфни, ўз-ўзидан, кенг майдонга олиб чиқади. Сўз санъатида тасаввуф ғоялари омманинг ҳаётий дастури янглиғ қаламга олинади. Бу эса фақат махсус тариқатга кирган хос кишилар учунгина эмас, барча китобхонлар учун ҳаётий ахлоқий-маънавий мезонга айланади. Шу сабаб адабиётдаги тасаввуфий талқин фақат хонақоҳ одоби эмас, балки, ҳаётнинг кенг қатламларида, кундалик турмушда амал қилинадиган йўл бўла боради.

Қисқаси, тасаввуф маърифий илм эди. Лекин тасав-

¹ Бу ҳақда қarang: Бухорий С. С., Субҳоний И. Тариқат дурдоналари (Сўзбоши ўрнида).— Дурдона. Мир Кулол ва Шоҳи Нақшбанд мақомотлари. Тошкент, 1993, 5-бет.

вуйфий бадий адабиётни илм деб тушунмаслик керак. Тасаввуф ҳам адабиётга буюк тарғибий қурол янглиф қарар эди. Кўп пирларнинг бадий ижод билан машғул бўлгани шундан.

Гарчи тасаввуф ҳам, фалсафа бўлгани учун, ҳаётнинг барча жабҳаларига кириб борса-да, адабиёт даражасида оммавий доирага эга эмас эди. Тасаввуф ҳам, адабиёт ҳам ўз мустақил доирасига эга. Улар, албатта, ўзаро кесишади. Лекин, барибир, тасаввуф доирасига адабиёт тўла кирмагани сингари, адабиёт майдонига ҳам тасаввуфни тўлиғича сиғдириб бўлмайди. Бу иккиси ўз айланасининг шу қадар кенг майдонида ўзаро кесишадикки, ҳатто: «Адабиётга тасаввуфнинг таъсири бор эди»,— десак ҳам, бу таърифий ифода камлик қилгудек. Чунки тасаввуф билан адабиёт шу даражада ўзаро жипслашиб кетган эдики, «таъсир» деган истилоҳ воқеъликни тўла акс эттиролмай ҳам қолади. Шунга ҳам қарамай, ўз имкониятлари билан сўз санъати тасаввуф чегараларидан жуда узоқларга чиқадиган кўп маъно қатламларига, ҳаётни акс эттириш, инсон ички оламининг турли-турли ва нозик-нозик жиҳатларини ёритиш имкониятларига эга.

Агар мумтоз шоирларимиз ижоди тасаввуфий даражасига қараб тасниф этиладиган бўлса, пиру мурид, устозу шогирд бўлган, бир замонда ўзига хос мусобақадошлар янглиф қалам тебратган икки буюк зот — Абдурахмон Жомий билан Алишер Навоий, эҳтимолки, бир ёхуд бир-бирига жуда яқин гуруҳга киритилиши керак. А. Муҳаммадхўжаев эса Жомийни суфий шоирлигига ҳеч ким бирон-бир шубҳа қилмайдиган Ҳаким Санойи, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румийлар билан бир сафда — «пантеизмни тарғиб қилган суфий мутафаккирлар»¹ қаторида санайди.

Хўш, Навоий ижоди бу жиҳатдан Жомийдан кескин фарқ қиладими?

Йўқ. Кузатишлардан ҳам кўриниб турибдики, Навоий ҳам суфий шоир. Фақат Жомийда — суфийлик, Навоийда — шоирлик устунроқ бўлиши мумкин. Кейин улуғ ўзбек қаламкаши суфиёна ғояларни ҳеч қачон яланғоч

¹ Муҳаммадхўжаев А. Идеология накшбандизма. Душанбе, 1991. С. 114.

ҳолда акс эттирмаган, у, аввало, суфиёна адабиёт яратган.

Яна бир нарса ойдинлашдики, нақшбандийлик—Навоийнинг умум ижодига дахл қилган тариқат. Шунинг учун: «Унинг форсча қасидаларида нақшбандийлик руҳи чуқур из қолдирган»¹,—дейиш бир томонламалик бўлса керак.

Навоийда нақшбандийлик изларини қидириш адабиётимиз тарихининг кейинги даврларини ўрганиш учун ҳам асқотади. Айтиш мумкинки, ўзбек адабиёти Навоийдан кейин нақшбандиясиз яшай олмас эди ҳисоб. Нақшбандия адабиётга Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб каби соҳиби суханларни ҳам берди.

Қўлингиздаги китобда асосан Навоий ижодининг нақшбандия билан бевосита ва бўртиб кўриниб турган жиҳатлари ҳақида бир чимдим мулоҳаза юритилди. Ҳолбуки, шоир меросининг нақшбандия билан билвосита вобасталигию кучли ботиний боғлиқлиги ҳам бор.

Билвосита алоқамандлик деганда, камида, Навоий асарларидаги Баҳоуддиндан бошқа нақшбандийлар, масалан, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Аҳрор Валий, Абдураҳмон Жомий ва шу кабиларга муносабатлар кирди. Биргина мисол келтирса бўлар.

Навоийнинг ўз давридаги темурий ҳукмдорлараро ўзаро қирпичоқ муносабатлар, хусусан, ота-ўғил ўртасидаги тахт талашишлар олдини олиш учун кўп ўринларда айнан ана шу тасаввуф тарихидан, шайхлар ва айниқса, нақшбандий пирлар намунали ҳаётларидан мисоллар келтириши бежиз эмас.

«Ҳайрат ул-аброр» достонининг йигирманчи мақолоти Султон Ҳусайн Мирзонинг катта ўғли — Султон Бадиуззамон Баҳодирга насихат тарзида битилган. Тарихдан биламизки, Султон Ҳусайн билан Бадиуззамон ўртасидаги муносабатлар жуда кескин эди. Бадиуззамоннинг суюкли ўғли, бегуноҳ йигитча — Мўмин Мирзонинг ўз бобоси — Султон Ҳусайннинг ғафлатда чеккани им-

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 2-жилд. Тошкент, 1977, 195-бет.

зоси билан қатл этилиши Бадиуззамонни Султон Хусайннинг ашаддий душманига айлантирди.

Навоий ана ўша Бадиуззамонга насихатидан кейин бир ажиб ҳикоят келтиради. У Баҳоуддин Нақшбанднинг халифалари Хожа Муҳаммад Порсо билан бу кишининг фарзандлари — Хожа Абу Наср ўртасидаги ота-ўғил иззат-икроми ҳақида.

Шайх Хожа Муҳаммад Порсо ўғиллари билан ҳажга борадилар. Маккайи мукаррамада тумонат халойиқ дуони айнан ана шу Бухородан борган нақшбандий авлиёдан илтимос қилади. Лекин Муҳаммад Порсо Маккада дуо қилишдек ўта шарафли ишни ўғилларига юклайдилар. Ҳамма ҳайрон: хўш, нега, ахир?

Чунки, дейдилар улуғ пир, мен ҳажга раҳбарсиз—ўзим йўл излаб, машаққатлар билан йўл топиб, адашиб-нетиб етиб келдим. Менда сафар мобайнида адашиш хавотири бор эди. Мақсад Ҳаққа етиш бўлса ҳам, хаёлимнинг бир чеккаси доимо йўл излаш ташвиши билан банд эди. Уғлим эса ҳажга пири, яъни мен билан келди. Унинг йўл хавфу хатаридан мутлақо хавотири йўқ эди. Шунинг учун у ўзини батамом Ҳаққа гум қилди, яъни у сафар жараёнида ҳам руҳини Ҳаққа етқариш билан машғул бўлаверди. Шунинг учун унинг дуоси кўпроқ ижобат бўлса керак, деб ўйлайман. Менинг машаққатларим, менинг ўғлимни парвариш қилишим туфайли кўпроқ камол касб этди, дейди ота:

Бўлди менинг ишим анга парвариш,
Парваришимдин анга иш қилмоқ иш.

Йўл итари мени ҳаросон қилиб,
Йўлни ҳаросим анга осон қилиб.

Менда хавотирдин ўлуб юз футур,
Анда сулук ичра шуҳуди ҳузур¹.

Ота-ку дуо қилишни ўғлига топширди. Хўш, ўғил нима қилди, дерсиз? Албатта, амри падар — вожиб. Ўғил йиғлай-йиғлай дуо учун қўл очди, шунда халойиқ—ҳожилар номидан улуғ-улуғ муножотлар қилди. Дуо сўзлари тугагач, ота йиғи аралаш: «Илоҳи омин!...» деди. Ана шунда ўғил ҳам ота тарбиясини олганлигини,

¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1958, 252- бет.

шундай улуғ отага лойиқ фарзанд эканини эл олдида намоён этди. Ўғил сўнгги бор яна дуога кўл очиб: «Агар мен дуо қилишнинг улдасидан чиқа олмаган бўлсам, жилла қолса, отажонимнинг оминларини ижобат қилиб, инобатга оларсан, эй Парвардигор!»— деди:

Сўнгги дуо бу эдиким: «Ё Илоҳ,
Дермен уётдин санга айлаб паноҳ:

Билмас эсам мен тилак ойнини,
Айлама зойиъ анинг оминини¹.

Шу ҳикоят баҳона шоир энди бевосита Ҳусайн Мирзо ўғилларига насиҳат қилишга ўтади:

Ёраб, ул омину дуо ҳурмати,
Ё у ўғул бирла ато ҳурмати,—

Ким бу ато бирла ўғулни мудом,
Давлату дин тахтида тут мустадом.

Ўзга ўғулларни ҳам эт муҳтарам,
Анга ўғул, мунга иниларни ҳам².

Навоий Бадиуззамонни, Султон Ҳусайннинг бошқа ўғилларини оталарини ана ўша авлиёнинг ўғли каби ҳурматлашга чақиради, укаларни эса акалари — Бадиуззамонни ота ўрнида кўришга даъват этади. Навоий темурийлар салтанатида айнан ана шу тахт талашиб, ота-ўғил, ака-ука муносабатлари фожиъ бир ҳолга келиб қолганини, демакки, халқ, миллат, мамлакат ҳалокат ёқасига яқинлашаётганини ҳис қилмаслиги, сезмаслиги, олдиндан кўрмаслиги қийин эди. Бу дард Навоийни ҳаммадан кўра кўпроқ изтиробга солар эди. Шундай дардларига ҳам Навоий нақшбандиядан малҳам излагани аён бўлиб турибди.

Демак, нақшбандия Навоий асарларидаги темурийларга насиҳатлар учун ҳам асосий мезоний дастур эди.

Нақшбандия ва Навоий ижодининг ботиний боғлиқлигини ёритишнинг ўзи — адабиётшунослик учун жиддий вазифа. Илмий даъво — тезис сифатида бу ерда бир мулоҳазани айтиб ўтиш мумкин. «Фарҳоду Ширин»да

¹ Ўша асар, ўша бет.

² Ўша асар, ўша бет.

нақшбандиянинг очиқ-ошкор тарғибига дуч келмаймиз. Бироқ, бутун моҳияти билан дoston тасаввуфнинг ана шу илғор тариқати ақидаларини илғари суради. Бошқача айтганда, зимдан Фарҳод — айнан нақшбандий бир солиқ тимсоли. Унинг илму ҳунар ўрганишга муносабати ҳам, «даст — ба кор»ликни айнан «дил — ба ёр»ликнинг бир воситасига айлантиргани ҳам, «хуш дар дам» лигию «назар бар қадам»лиги ҳам, бутун аҳволи руҳиясидан ҳар лаҳза (ҳушидан айрилган дамлари бундан мустасно, бунинг таҳлили ҳушига келганидан кейин давом этади) ўз хатти-ҳаракатларидан воқифлиги ҳам шундай дейишга асос беради. Худди шу жиҳатлари билан у «Лайлову Мажнун» достонидаги Мажнундан кескин фарқ қилади. Бу икки, аслида, руҳан яқин дoston шу нуқтаи назарлар билан қиёсланса, шоир ижодининг кўп нозик хусусиятлари юз оча боради. Шунда Навоий нега «Хамса»нинг иккинчи достони номида ошиқ — Фарҳодни олдин, маъшуқа — Ширинни кейин, учинчи дostonда эса, аксинча, маъшуқа — Лайлони олдин ва ошиқ — Мажнунни кейин тилга олгани ҳам бир оз ойдинлашгандек бўлади.

Шу ерда бир нарсага аниқлик киритиб ўтиш керак. Жунайд Бағдодий суфийликнинг «сахв» йўлини, Боязид Бистомий эса бунга батамом тескари бўлган «сукра» йўлини асослаган.

Профессор Нажмиддин Комилов бу икки ўзаро зид йўлни шундай тушунтирадилар: «Сахв», яъни Жунайд Бағдодий йўли «сукра» (бехудлик, мастлик) йўлига — Боязид Бистомийнинг рукнига қарама-қарши эди. Боязид бўйича, илоҳий маърифатни суфий фақат фонийлик ҳолатида, яъни буткул ўзлигини йўқотиб идрок эта олади. Боязид Илоҳни англаш ва таниш ақл билан, ҳуш-ёрлик билан бўлмайди, деб уқтиради. Жунайд Бағдодий эса, бунга эътироз билдириб, суфий фақат бехуд-девона бўлса, унинг маърифати ўзигагина татийди, ўзгаларни тарбиялай олмайди ва бақога етолмай, ярим йўлда қолади, деб айтади. Жунайднинг назарияси ислом учун ҳам мувофиқ эди ва суфийларнинг дунё, дин ва шариат билан боғланишларига имкон берарди. Шу бойис Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд каби Мовароуннаҳр шайхлари Жунайд Бағдодийнинг

йўлини маъқуллаганлар. Аммо уларнинг бирортаси Боязид Бистомий йўлига нафрат билдирган эмас»¹.

Демак, гарчи ҳазрати Баҳоуддиннинг силсилаи шарифлари олтинчи ҳалқасида (Баҳоуддиннинг ўзлари ўн олтинчи ҳалқа ҳисобланадилар) Боязид Бистомий ҳам бўлса-да², суфийнинг ҳушёрлиги ва беҳудлиги масаласида нақшбандия Жунайд Бағдодийнинг «сахв» рукнига тарафқаш эди. «Фарҳоду Ширин»да айнан ана шу йўл тарғибига дуч келамиз. «Лайлову Мажнун»да эса, аксинча, суфийликнинг «сукра» йўли кўрсатилган. Навоийнинг фикрича, у йўл билан ҳам, бу йўл билан ҳам Ҳаққа етиш мумкин.

Ана шу биргина жиҳатнинг ўзи ҳам «Навоий ва тасаввуф» деган масалани «Навоий ва нақшбандия» тарзида тор тушунмаслик кераклигини кўрсатади. Нақшбандия улуғ шоир учун асосий тариқат эди. Лекин унинг ижоди — бу тариқат чегараларидан чиқадиган умум тасаввуфий тасаввурлару ақидаларга жуда-жуда бой бир манба.

Аёнки, «Нақшбанд ва Навоий» мавзуининг ўзи ҳам — ҳали кўп ва турли-туман йўналишлар бўйича ўрганиладиган ўзак масала. Қўлингиздаги китоб ана шу умум мавзуининг айрим қирраларини ўрганишгагина бағишланди. Аммо у ушбу масалага дахлдор бўлак кўп жиҳатларни тадқиқ этишга ҳам туртки берар, деган илинж йўқ эмас.

¹ Қомиллов Н. Нажмиддин Кубро. Тошкент, 1995, 20-бет.

² Қаранг: Бухорий С. С. Дилда ёр. Тошкент, 1993, 75-бет.

МУНДАРИЖА

УЗИМ УЧУН ЕЗГАНИМ (Муқаддима ўрнида)	3
КОМИЛЛАР КОМИЛИ	5
«Нақшбанд»ми ё «Нақшбандий»?	5
Буюклик сири	9
Не-не пирлар муриди	14
Пучоқ еган шогирд	24
Хожалик билан рост келмайдиган бандалик	33
Баҳоуддин нега Балогардон?	38
Жаноза олдидан ўқилган байт	40
Жаҳоний тариқат	41
ЯССАВИЯ ВА НАҚШБАНДИЯ	49
Сир яшириш «санъат»и	49
Тасаввуф нима?	52
Тасаввуф керакми?	58
«Турк шайхлари» ким?	61
Ботин ва зоҳир	66
Байналмилал тариқат	75
ҚИТЪАЛАРГА СИНГАН ҚАТ-ҚАТ ҒОЯЛАР	88
Гулга айланган қатра	88
Солик бой бўлиши мумкинми?	89
Ошиқу ишқу машаққат	94
Нақшбандия тариқининг адоси	98
«ЛИСОН УТ-ТАЙР»ДА НАҚШБАНДИЯ	107
Меърож ва қушлар парвози	107
Нақшланган «нақш»лар	110
Ажралиб турмаслик одоби	116
Уэрлар, уэрлар...	118
Қанот қоқмай учган қуш	131
САФАР ДАР ВАТАН	140
Маънойи аслий	140
Сафарнинг уч мақоми	150
Ҳаракатда баракат	159
Асл нақшбанд ким?	163
Кўнгил — ганжина	166
Дам — бу дамдур, дам — бу дам	171
ҚҮЛ ВА ҚҮНГИЛ	180
Шоҳу гадо — баробар	180
Бўм-бўш қўл	183
Тахт ва тобут	188
Биби Орифанинг очиқ қолган қўллари	192
АҲАМИЯТ (Хотима ўрнида)	199

87.3(5У)
О—49

Олим Султонмурод.
Нақшбанд ва Навоий.— Т.: Уқитувчи, 1996.—
216 б.

ББК 87.3(5У)+83.3Ўз1

СУЛТОНМУРОД ОЛИМ

НАҚШБАНД ВА НАВОИЙ

Тошкент «Уқитувчи» 1996

Муҳаррир *Ҳ. Нуруллаев*
Бадий муҳаррир *Э. Нурмонов*
Техн. муҳаррир *Ш. Бобохонова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Тўлаганов*

ИБ № 6793

Теришга берилди 1. 07 95. Босишга рухсат этилди 11.03.96. Бичими 84×108^{1/32}. Тип. қоғози. Литературная гарнитураси. Кегли 10 шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 11.34. Шартли кр.-отт 11,55. Нашр л. 9,55. 6000 нусхада. Буюртма № 10.

«Уқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 13—02—96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш. Самарқанд кўчаси, 44, 1996.

216